01964

tiszatáj

1981. OKT. * 35. ÉVF.

10

1981 OKT 2

Ágh István, Kányádi Sándor, Rózsa Endre versei; Farkas Árpád: Bolyongásaim; Csoóri Sándor, Tasi József, Vitányi Iván emlékezik Muharay Elemérre; Kiss Ferenc, László Gyula tanulmánya

tiszatáj

IRODALMI ÉS KULTURÁLIS FOLYÓIRAT

Megjelenik havonként

Főszerkesztő: VÖRÖS LÁSZLÓ

Főszerkesztő-helyettes: ANNUS JÓZSEF

Kiadja a Csongrád megyei Lapkiadó Vállalat. Felelős kiadó: **Kovács László**
81-3944 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

Szerkesztőség: Szeged, Tanácsköztársaság útja 10. — Táviratcím: Tiszatáj, Szeged, Sajtóház. Telefon: 12-670. Postafiók: 153. Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető a hírlapkézbesítő postahivataloknál, a kézbesítőknél, a posta hírlapüzleteiben és a Posta Központi Hírlap Irodánál (KHI Budapest, József nádor tér 1. sz. — 1900) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a KHI 215-96162 pénzforgalmi jelzőszámra. Egyes szám ára 12 forint. Előfizetési díj: negyedévre 36, fél évre, 72, egy évre 144 forint. Kéziratot nem őrzünk meg és nem adunk vissza. **Indexszám: 25 916.**
ISSN 0133 1167

A szerkesztőség tagjai: Csatári Dániel, Mocsár Gábor, Olasz Sándor, Tóth Béla

Tartalom

XXXV. ÉVFOLYAM, 10. SZÁM

1981. OKTÓBER

KÁNYÁDI SÁNDOR versei: Elmondhatom, Dokumentumlíra, Megszokás, Szerencsés ember, El kellene 3
ÁGH ISTVÁN versei: A Békás-szorosban, Egy Babits-sor megfejtése, Tücsökzaj, augusztus éjfél 5
FARKAS ÁRPÁD: Bolyongásaim (jegyzetek) 9
RÓZSA ENDRE versei: Ázsiai ősöm, Az anyag emlékezete, Lélek-időm óraműve 13
KODOLÁNYI GYULA versei: Keresztút, Vigaszul 15

Nyolcvan éve született Muharay Elemér

TASI JÓZSEF: „Népművészeti tanár úr" 17
MUHARAY ELEMÉR: Levél egy ifjú költőhöz ... 20
CSOÓRI SÁNDOR: A sugalmazó ember 22
Jancsó Miklós levelei Muharay Elemérhez 26
VITÁNYI IVÁN: A magvetés embere 33

HAZAI TÜKÖR

TÓTH BÉLA: Tiszajárás (XXII.) 36

ÖRÖKSÉG

LÁSZLÓ GYULA: Szabédi László emlékezete 41
TASI JÓZSEF: Kolozsvári intellektuelek tiltakozása Sallai és Fürst kivégzése miatt 48
Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról (Pomogáts Béla beszélgetése Vita Sándorral) 53
GÁL ISTVÁN: Bartók és a szomszéd népek 63
FÜR LAJOS: Népek zenéje 68
DEMÉNY JÁNOS: Egy Bartók-kutató műhelyéből 75
BREUER JÁNOS: Megjegyzés Horváth Béla Bartók-felfedezéséhez 78

TANULMÁNY

KISS FERENC: A modern tájvers születése (Juhász Gyula: Magyar táj, magyar ecsettel) 81
KEMÉNY G. GÁBOR: A nemzetiségi kérdés és a kisebbségvédelem eszméje Csuka Zoltán publicisztikájában 91

KRITIKA

GREZSA FERENC: Csorba Győző: A világ küszöbei ... 98
GÖRÖMBEI ANDRÁS: Baka István: Tűzbe vetett evangélium 100
VARGA LAJOS MÁRTON: Pokolból jövet (Utassy József új kötetéről) 102
GERGELY ANDRÁS: Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora 106

MŰVÉSZET

Színház

NIKOLÉNYI ISTVÁN: A szegedi szabadtéri kockázata 108

Képzőművészet

SCHÉNER MIHÁLY: Áramlások (Várnai Gitta képeiről) 112

ILLUSZTRÁCIÓ

Szabó Iván Muharay-emlékérme a 21. és a 35. oldalon
Várnai Gitta munkái a 8., 16., 80. és a 97. oldalon
Hadnagy Csaba grafikái a 25. és a 40. oldalon

KÁNYÁDI SÁNDOR

Elmondhatom

elmondhatom én az emberiségnek
ahhoz a szűk nem tudom hányadához
tartozom akik igazán fajra felekezetre
sőt nemzetiségre való tekintet nélkül
a legfelső emeleteken élnek laknak

nem kopog-topog-csoszog senki
sem a fejünk fölött csak az esők
dobolnak a tetőn gyermekkoromat
lopva vissza egy valaha szénával
teli s ma már üresen roskadozó széna-
padlásról
ránk forróbban tűz a nap
hozzánk közelebb vannak a csillagok és
fohászunk is fórban van az alattunk
lakókéhoz viszonyítva
jaj csak tót-
ágast ne álljon egyszer ez a ház
ezzel ébredek minden hajnalban és amilyen
csöndben csak lehet úgy lopakodom
ki a fürdőszobába és amilyen ó-
vatosan csak tudom éppen csak meghu-
zintom a láncot dehogyis akarom én
magam ellen ingerelni az ál-
matlanságban szenvedő történelmet

Dokumentumlíra

ifjonti dühvel arról
rigmusoltam hogy aratatlan a
búza s lábon szárad a fű
meg-megcecegtek engemet akkoriban

és piros kis plajbászaikkal
mint a kollégiumi számtan-
tanárunk szokása volt csak-maguk-
ismerte jeleket róttak nevem elé
lábon szárad a fű és aratatlan a
búza most is sose
reméltem volna hogy emberöltőnyi
halhatatlanság jusson néhai
rigmusaimnak és
hogy ama titkos jeleket se
radírozza ki senki a
nevem elől

Megszokás

megszokja a szem
meg a sötétet
hiába hunyorog
rám e kései nap
leszegett fejjel
baktatok mint a
felszínre fölhozott
hajdani bányalovak

Szerencsés ember

Szerencsés egy embernek mondható
az én nyolcvan felé
járó édesapám bal lábfejét
akna tépte s ezért hadi-
rokkant nyugdíjra jogosult ekképpen
háromszor annyit kap mint épen
meggörnyedt falusfelei mondogatják
is nem minden irigység nélkül
ellőtték a lábát ellőtték
de legalább megfizetik szó
ami szó haszonélvezője
ő is a háborúnak akár a
nagyhatalmak vagy
a fegyvergyárosok.

El kellene

nemcsak az írásjeleket
és a még mindig osztálykülönbséget
fitogtató nagybetűket el kellene
hagyni minden fölöslegest
meztelenre kellene vetkőz-
tetni a szavakat akár
a deportáltakat

ÁGH ISTVÁN

A Békás-szorosban

Sorsomat megforgatja ez a magnetikus
nyakcsigolya roppantó szűkösség, mikor
az ég csupán egy pallos-él, szememnek
új irány, tekintetem gyakorlatlan
alpinista fölfelé, látásom lezuhan
ide, ahol majdnem kiszakad szemgolyóm,
pusztai lovas, Árpád vezér közlegénye,
és nem tudom hová, s mikor lesz vége,
s mikor záródik össze barlangsötétté,
denevérré vetkőznek ki magukból a
fenyőrigók, a kőbarázdabillegetők
az éj puha baglyaivá, visszhangom
pletykája kő, kőszáli sas, kötél, költő,
úristen, kiáltom, Költő!!!! tripla írásjelek
alól a pontok sortüze, lógó gyökér.

Csupa haszontalanság, minden munkám
gyanús, idegen és felejthető, a másoké
sem érdemes, vissza kell fordulni az
örömnek! de nem mint aki integet és megy
tovább, hanem ki zsebre gyűri a kendőt,
elkap, visszafut velem, karácsonnyá
tesz, tavasszá, születésnapommá.
Örülni akár nevetségesen!
Mostanáig, legalább nyolcvan évig vissza
csupa ideiglenesség, félelem, fölerősödött

hipochondria, üldözési mánia, üldözés,
írógép-utálat, íráskényszer-modor,
háromlábú suszterszék, dömhec író-
asztal, botrányba virradó éjszakáim,
idegek kancsukái, kimagyarázkodás.
Én többet nem magyarázkodom!
Semlegesül a rossz, Testvérem, magyaráz-
hatatlan világban, ravasz öntudatosok,
céltalan célratörők között meditálsz
három rádköpött pofonnal: Te gecihuszár!

Könyörögjünk a földrengés elodázásáért!
Vonz taszít a föld hatalma, Hangyakis
vendég, milyen egyszerű lenne imádni
koldus szavakkal, monumentális mágnespatkó,
s mit esznek azok a fenyők, hogy élnek
semmiből érthetetlenül? a forrásig
kiiható Békás évmilliós műve mélyén
mégnagyobb félelem a legparányibb szívben,
agyidegbénulás a perc és helytudatban,
a Nagyhatalom díszszemléje alatt mégis
neki szekerezik Philemon, Baucis s két
lovacska szemben, találkozunk-e visszafelé,
látjuk-e megpihenni egymást?

Egy Babits-sor megfejtése

Szúnyogtetemmel cirkalmazom az abroszt,
nem érdekel Babits: Költő szeresd a legyeket!
se Berzsenyi magasztos tárgyai,
hogy a költészet nagy legyen.

Most én kínlódok itt, nem ők,
bőrömet eszem magam is, csupa kelés,
csuklómra nyálam csókolom, dühöngök,
mint a megcsalt szerető.

Hát magasztos a vers és tragikus, mint a
honvédő háború, véremet vérzi el, ha megölöm
ezt a dögöt, ki itt zönög, s magam
pofozva gyilkolom.

És komikus mert a mai újsággal úzném,
ami épp 27 kivégzést közöl,
fegyverek ellen tüntet, s nem kapható
szúnyogirtót ajánl.

Mért csípnek minket, ha mi nem? — kérdi
a lányom, vad kuruc, hírlappal
kardolok: Vissza te kurvanyádba!
rohadt féreg, nesze!

Kéjesen fejtem a lenvászonra írt
szúnyog-dög hieroglifát, mint a kínai
betűt, vagy a havas sztyeppére zuhant
messerschmidt roncsait.

S elcsodálkozom, micsoda tökély,
mintha a Mester fortélyos szeretettel,
hajszálcsipesszel mintázta volna egy
mikroszkóp alatt.

Tücsökzaj, augusztus éjfél

Tücsökzaj, augusztus éjfél,
cukrosodnak a körték,
reggelre a gyümölcsös
megérik, alantas ködre
lóg a lomb hálóing-alja,
lélegzet közti szellő
hullócsillagra nyelvel,
óramutató kettyint,
hermofrodita szúnyog
véres maszat a csuklón,
méghogy senki se halt meg?!
meteor sült korommá,
titánpörkös az éjfél.

Méghogy senki se óhajt?!
mind a három kívánság
teljesül alva, bakter
azt álmodja: hazudtok!
s én még rátok vigyázok,
föl föl ti rabjai . . . ! hí a . . . !
Bakosné megint röpköd!
ludvérc a Kustoséknál!
törvény nevében! tűz van!
kitört a világvége!
horkol, mint a daráló,
garatja tele zabbal.

Méghogy háború? minden
konyhakert patika-ágyás,

altató pirulákat
terem direkt és oltott
héjakban csillapítók,
az üres mákfej mézet
pörget a kalács-arcra,
hold csöcsét szopjuk, csillag
csücskét babrálva alszunk,
azt álmodjuk, nem alszunk,
mit álmodtál virágom?
és reggel nem beszélünk.

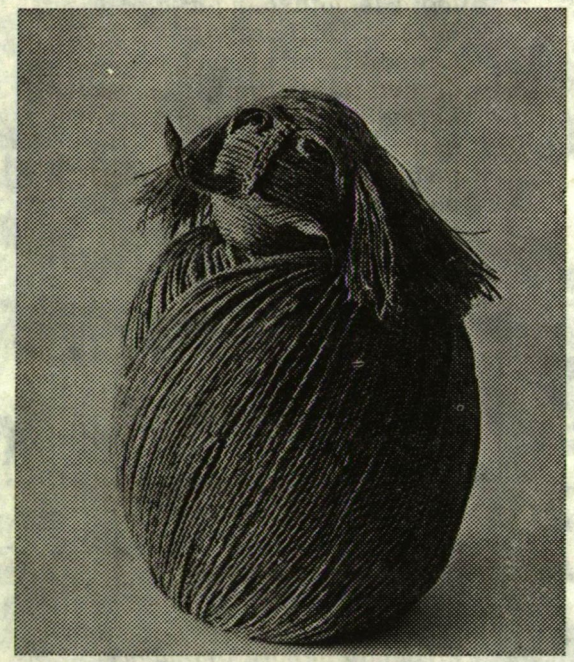

VÁRNAI GITTA MUNKÁJA

FARKAS ÁRPÁD

Bolyongásaim

JÁTSZANI IS ENGEDD...

Bizony, egyenként őszülő hajszálaim is mosolyogtak a megilletődöttségtől, midőn a minap, harminchét esztendőm alatt legelőször, Kézdivásárhelyen nyakamba kerekítették a pionírnyakkendőt. Anyajegyeit sem hullatja el útonútfélen az ember, s nem nagybánatú, gyermekkori nosztalgiáit, melyekkel sóvárgón kerülgettem magam is hajdanán a vakációs pionírtáborok zsivalyát vagy társaimmal tengerpartra induló vonatok füstjét, maradván mindig kerítésen kívül és csupasz síneken, kulákká szomorított nagyapám néhány hold földje miatt közös gyermeki hancúrozásokból kirekesztetten és nyakkendőtlenül. Szerencsére, az utcabeli srácok s a család eligazító melege, az iskola, melyben még minden tantárgyat anyanyelvemen tanulhattam, többé-kevésbé népem-nemzetem történetét is, megóvott attól, hogy sérülékennyé váljak, maradtam érzékeny csupán, egy gyermeki mikroközösség paradicsommá álmodott világából kicsöppenve, de egy tágabb népcsoport hétköznapjaival homlokráncaimban. Megtanultam, hogy mindig így volt e világi élet: a gyermekek felnövekednek, viszonylagos felnőttkori-társadalmi egzisztenciára vergődnek és szorgalmasan elfeledik gyermekkorukat. Ezért hát annyi gyanútlan, forradalmi pírtól lelkes orcájú fiatal, s megsavanyodott és kiábrándult, koravén felnőtt a mi kurtácska történelmünkben.

Nézegetem időnként, hogyan borít füstökbe egy-egy iskolai ünnepélyt az apró lelkek alakuló érzékek mélyei felé sem tapogatódzó harsány és demagóg szócsörte, fesztív lárma. Miként próbálnak — egyébként mindennapi hercehurcáktól — elfásult és megfárasztott nevelők, saját gyermekkorukról is megfeledkezők, vélt vagy valós ideológiai igény jegyében monotonizálni és mechanizálni nyiladozó értelmet, pillangós tekintetet. Mennyi motyogás, álpátoszhadova dallás és táncikálás, a gyermeklélek öblein innen és túl. Életkori sajátosságokról való megfeledkezés: anyák-apák énekeinek, munkájának élettörténetének megismerése, gyermek és felnőtt embertársaikkal való viszonyuk finomítása, civilizálása helyett nagydobok verése, tágas és magas eszmék sztereotípiákká gajdoltatása, korai elöregítése eszményeknek, melyek csak teljesebb, minden árnyalatában megtapasztalt élet árán lakhatják nemesebbé az embert.

Ennyi rossz emlék, friss elegyes élmény után szívet derengető látni Kézdivásárhelyen miként engedi játszadozni a JÓBARÁT szép, komoly fiát. Hagyománya van már a játékmozgalomnak, láttam Nagybaconban a földművesunokák vetélkedőjét. Hallottam hírét brassói, székelykeresztúri értelmes és tartalmas gyermekviháncnak, most a céhmesterek unokái kélnek versenyre őseik históriájának ismeretében, leleményben, tárgyi tudásban s a gyermekkor mindigi életelemében a Játékban. S mennyi őszintén fűtött, bévülről parázsló

tekintet, mennyi ígéret árad a jövőnek gyermeki képességek fölpattantott zsilipjein át, mennyi szervezői lelemény, érzékeny munka!

Megirigylem őket, közéjük valónak szeretném magam, végigsimítok hát friss nyakkendőm selymén —: szomorkásan vagy vidáman, de köszönjön már a pionír.

VARÁZSLAT

Bogdánfalva egyik portáján furcsa dolga kerekedett az érdeklődő kortárs utókornak. De törlöm is már a homályt szavaimról, hiszen annyi történt csupán, hogy míg Kallós Zoltán beállította a magnetofont, a sok őszt megért csángó nénike elhelyezkedett az eresz alá tett széken, elrendezte szoknyája ráncait, Porzsolt Borbála előkészítette vázlattömbjét, aztán fejbólintásra fölcsendült, mintha kutak mélyéről, egy gyönyörű ballada. Szívszorongató varázslattal lengett meg a Szeret menti délután, az Izabella-szőlő halovány levélfonákjait villantgatta a fuvallatban, a léckerítés rései megteltek pici gyermekorrokkal és tekintetekkel, s mintha földöntúlról kilincselnék, oly észrevétlen nyílott meg a kiskapu. A három földi áhítatba feledkezett ember észre sem vette a kíváncsi szomszédok belopakodását, a balladás asszonynak minden ránca, félig lehunyt szempillája énekelt, s Porzsolt Borbála grafitja alatt egyre elevenebbé váltak vonásai. Ekkor csöndes hüppögő sírás verte föl az áhítatot, s hamar zokogássá is szaporodott a zsebkendők alatt. A rajzoló asszony meglepetten kapta fel a fejét, nem vette ő észre a kíváncsi vendégek jövetelét; de hát miért is patakzanak itt a könnyek? Nagysokára a nedves zsebkendőkből alápergő szavak cserepeiből sikerült csak összerakosgatni a magyarázatot, ó micsoda magyarázat! A balladaszóra idegyűltek a képzőművésznő keze alatt felismerték szomszédasszonyuk vonásait, s döbbenten vették tudomásul, hogy ősi hiedelmük szerint itt valami rettenetes történik. Illesztgetjük a magyarázatfoszlányokat, s kiderül, nemcsak balsejtelmük, de hitük az, hogy ha valakinek orcáját papírra, cserépre, bárminemű anyagra rajzolják, a leglényegesebbet veszik el tőle, tartalmaitól megfosztják, s annak az embernek hamarosan meg kell halnia. Ezért hát szeretett, szépen éneklő szomszédasszonyuk váratlan és hamari elsiratása. Végeredményben megcsóválhatná fejét az ember: csak a födetlen arc rejtelmeinek nyomán kell csatangolnunk itt délre le, Kisázsia felé, Isztambul fátyolos asszonyaiig, s a történelemben még mélyebbre talán... Bizonyára. Bizonyára akad, ki visszakézből pontos kultúrhistóriai magyarázatot rögtönöz. De nekem azon muszáj most elmerengenem, hogy ezek az asszonyok, kik otthonaikban családi fényképekről törölgetik a port, olyan arcmásokról, melyek valóságosabbak, teljesebbek ennél a „csupán" leglényegesebb vonások rögzítésére törekvő portrénál, miért döbbennek meg? Mert amazt lélektelen masinéria gyártja, s e néhány hű vonás papírra vetéséért megdolgozik, megszenved egy másik eleven lény? Vajon ezek az annyi századon át isten ege alatt kitakartan hagyott lelkek nem a művészetnek a valóság elejtésére és újraköltésére irányuló szenvedélyét sejtik tudatuk alatt? Vajon a csángó porta udvaráról a rajzoló asszonyt megítélő ösztön most nem a barlangrajzok koráig rándul egyenest vissza, mikor is annak az állatnak képét véste ősünk otthona falába, melyet elejteni oly nagyon vágyott? Ki tudja? Talán épp Porzsolt Borbála, ki szemügyre veszi még egyszer befejezés előtt álló vázlatát, s mélyet sóhajtva, tüntetőlegesen összetépi. A sírdogáló asszonyok hálálkodva megnyugszanak. Soha nem hittem volna, hogy létezhet oly kilátástalan helyzet, melyben a műalkotás megsemmisítése művészi alázatot jelenthet.

A DUNÁNÁL

Mahmudián túl éleset kanyarodik a Duna-ág, s én, Értől az Óceánig kínlódó ember megnyugszom. A vizet nézem: leért-e hátán a József Attila-látta dinnyehéj; s a román, magyar, szláv bánat tekintetemnek elegendő munka.

Vállamon röpködő öt ujj madara: egy tenyér megül. Magyarázná, ne legyen gondom utókoromra, tehát: gyermekeimre, mert ím, él a példa! Ez az embertenyér azt magyarázza nekem a Dunánál, derék dolgot cselekedtem azáltal, hogy két leánygyermeket nemzettem. A leány az jófajta. Férjhezadható. Neki is van ebből egy, az anyja, Magdolna nevét kapta a keresztségben, apja neve Béla, sajna olyan környezetben kényszerült nevelkedni, ahol anyanyelvén nem tanulhatott, de a befogadó nyelvet — értelmi adottságai révén — anyanyelvi szinten gyakorolja: beszéli, ebbéli gondja tehát nincs. Nincs, de volt: az apa olyan vidéken kapott felelős munkaköri beosztást, hol a gyermekek anyanyelvükön, ez esetben: magyarul óhajtanak tanulni. Az övé nem; román nyelvű iskolában épített alapokat, román nyelven író-olvasó diákként is rendkívüli talentumról tett bizonyságot, természetes tehát, hogy e függőségét a továbbtanulásban nem adja fel. Lányapás szívem hozzámelegedik e Duna-parti beszélgetéshez, és egyetért. De — folytatja vállveregető mozdulatait ama tenyér —, annak a leánygyermeknek egzisztencia-féleséget is kiharcolnunk kellett. Rá kellett beszélnünk öt iskolásembert, iskolaigazgató támogatásával, hogy román tannyelvű osztályba íratkozzanak, csakhogy a leány kedve szerinti nyelven tanulhasson tovább — így az apa a nagy Duna partján.

És rándulok magam is, mint kinek csónakja alámerült. Csapkodnám a vizet, de csak szólok csöndösen: ne tessék aggódni, nemzetiségi gondon csorba nem esett. Mert ha egy magyar anya és magyar apa gyermeke román nyelven akar érettségizni, s evégett öt gyermeket arra beszélnek rá, hogy román nyelven sajátítsa el a humániákat, az még nem nemzetiségi gond, csupán logikai bukfenc. Egy ember kedvéért kénytelen öt másképp cselekedni, mint eredendő óhajtása volt légyen?! És akar-e? Nem szalmabeszéd-e, hisz alkotmányunkba iktattatott, s külön kormányrendelet hivatkozik arra, hogy mindenki azon a nyelven tanuljon, melyen óhajt. Se le-, se rábeszélni ne lehessen!

S ha már férjhezadandó lányaim vannak e Duna-parti beszélgetésben, anyanyelvükön elsajátított nemzeti tudatot szánok nekik hozományul, s készséget arra, hogy román nyelven is elhírelni tudják élményüket, miszerint nagy szelíd szemmel együtt nézzük-éljük a Dunát.

HÓPEHELYNYI DIADAL

Csíkcsicsónál új útitársak kászálódnak föl a vonatra, ingadozva tipegtopog letelepedni a szemközti padra egy középkorú házaspár, lefejtik magukról a kabátot, melyből friss, Hargita alji levegő árad. A férfi jó negyven körüli, iparos kinézésű ember, de arcredőin látszik, hogy kaszálói szelek kezdték meg rajtuk hajdanán a munkát. Szemmel láthatóan idegenül érzi magát a sötét ünneplőben, melyet évente ha háromszor ölt magára a magafajta ember, hónaljban húzhat is kicsit, pici vállmozdulatokkal igazítja, s esetlenül vándoroltatja tenyereit egyik térdéről a másikra. Az asszonyon sötét kendő, arca világra az én asszony-falusfeleimé, nehezen fészkeli el magát, topog, ideges, látszik rajta, hogy nem naponta gyakorolja a vonaton való rázódást. Előkotorja a vonatjegyeket, tenyerébe helyezi, markában szorongatja e zakatoló járműhöz, döcögő felségterülethez való jogosultsága igazolásaképpen. Fehérnép, hát belőle ered meg először a szó. Nagyváradra utaznak, lakodalomba, jaj, mert úgy szétszóródtak, s oly messzire ezek a fiatalok, hogy napokig kell utaznia az embernek, ha áldását óhajtja adni frigyükre. Mintha madarat röptetne, tárja

elém tenyerét, jók ezek a jegyek, ugye jók? Nézegetem, Váradig szólnak, már miért ne lennének jók? És már ott magaslik mellettünk a kalauz, ellopván valamit a tanácstalan tanakodásból, meghitten csattogtatja szerszámát. Kézbe veszi útitársaim jegyeit, hümment, majd hümmög s joviálisan lekuporodik. Van egy kis baj, mormogja az orra alatt. Ezekkel a jegyekkel csak Désen át lehet Kolozsvárt s Nagyváradot megközelíteni. A mi vonatunk Székelykocsárdra megy, ahol ugyan órán belül lenne csatlakozásuk Várad fele, reggel kilenc órára úticéljukhoz is érnének, de most le kell szállniuk Dédán, s hajnalban bevárniuk vonatukat, melyre e jegy szól. A férfi térdére csap, horkanva: hogyhogy? Ő kétszáz lejt fizetett ezekért a jegyekért, Váradra kérte, mért csapta be őt a Vasút? A kalauz gyöngéd és megértő, nem kell mindjárt tűzbe jönni, magyarázgatja, el lehet ezt szép szerével intézni, s néhányszor egymáshoz dörzsölve tenyérpárnáit, egymásra fekteti őket. Ő most elmegy, kiszámítja a különbözetet, s utazhatnak békében Kocsárdig. Békesség bizony vajkevés marad utána; az asszony, ki máris tilosban érzi magát e vonat fedélzetén, kapkodva magyarázkodik, párja pedig állát mellére szorítva töpreng, miként rövid idő alatt bár, de meghányják-vetik teendőiket nehéz és kínos helyzetben a férfiak. A kalauz visszatér, mond nyolcvan lejt, a férfi felemeli fejét, nyugodtan és higgadtan szemébe néz, mondván, hogy márpedig ők inkább leszállnak. A vasutak embere picikét megszeppen: nézi őket, mint halász a bot végét: most úszik el a hal, győzködni kezd a döntés értelmetlenségéről, majd látván, hogy válasz nem érkezik, vállvonogatva tovább áll. Adjon neki egy tízest, biztatom útitársamat, nem látja, hogy abban sántikál? Banit se! — ingatja fejét magabiztosan most már a férfiú. Csöndben ülnek ezentúl, az asszony elgyöngülten, félszemmel méregeti az urát: képes lenne ez merő konokságból egy éjszakát eltölteni a dédai bűzös váróteremben?; nem szól, tapasztalatból ösmérheti, hogy ilyenkor a hallgatás posztóját megkaparászni nem jó, nagy indulatok viharzanak alatta. A kalauz, arcán enyhe bűnbánattal időnként még bekukkint, s továbbáll. Déda előtt nagy súllyal a vállán fölemelkedik a férfi, s odaszól az asszonynak, hogy fogja a maradék csomagot, majd a peronra leemelt poggyászt őrizetére bízva, elsiet. Percek múlva kászálódnak vissza, kisimult nagy-nagy nyugalommal az arcán felém vág szeme sarkából a férfi: minden rendben. Hát ezt meg hogy csinálta?, lepődöm meg a váratlan fordulaton. Megmutattam ezeket a bilétákat a pénztárnál, nyomogatja orrom alá utazó jegyeit az ember, s azt mondotta a kisasszony, ezért nem kellett volna leszállnom, de ha már megtettem, rábiggyeszt egy pecsétet. Csíkcsicsói volnék, vonogatja vállát mosolyogva, mintegy bocsánatkérően, nem lehet velem csak úgy kikukoricázni. Megkönnyebbült felszusszanás az egész vagon, csupán engem önt el fejbúbig a pír és szégyen, ki ez idáig annyi sanda vizekben megmártózván, azt a korrupt ajánlatot tettem. Mert pici győzelem okán is, győzelemvonat már a mienk, lakodalmas kedvvel robog, felpántlikázva a Maros menti tájak havaival.

RÓZSA ENDRE

Ázsiai ősöm

Nemzeti eredetünk régészének,
László Gyulának

A csont nézése csupasz és szabad,
de szétporlik, s a mész dől.

Öntvénybe fog a lassú alkonyat;
bronz hangfolyam emészt föl.

Üres szemedben soha hátraarc;
közel vagy. Itt. De még jöjj —

Lángok faragják ki a válladat
a dermedt tömb-sötétből!

Az anyag emlékezete

A. Tarkovszkijnak

Fennáll-e a jogfolytonosság
magad s magad között,
vagy csak egymás sarkát tapossák
sorvány-énjeid, és nincs hozzájuk közöd?

Vállalod-e, ha ez a helyzet,
vagy magyarázni jobb?
Halszájba — horgot, ha már pedzett,
vagy madárijesztőre hazudni új zakót?

Ó, egy helyszín- s időpont-iktató!
A Gólya-szappan reklámján a gólya
csőrében Gólya-szappant tart — s így folytatható
a végtelenig, egyre zsugorodva . . .

Minden megélt pillanatodra
egy az egyben emlékszel — úgy lehet.
S hogy kilyukadj majd ismét ugyanottra,
alkudj ki még egy életet,

s még egyet, mely e kettőt újra magába fogja,
míg az agyonúnt film pereg...
Életed folyton-nőve sokszorozza
egy elszabadult, szörny emlékezet,

míg eggyé nem mosódik — és itt a bökkenő, itt! —
a külön-képek idült vigyora,
s ki te lennél — nem képződik,
csak el nem képzelt bitorlók sora.

Égésnyomok terjengő lyukain
fitog majd át kövület-koponyád...

Ki fog itt ki, ha kifog, valakin?

(Ó,
te, te,
játszódó anyag emlékezete,
ki kényre törli bennünk el magát!...)

Lélek-időm óraműve

Mint cseppkő képzelt oszlopa
az alsó és a felső kúp között —
fájdalmaimban régen összenőtt
a már nem és a még soha.

E képzelt oszlop oly való;
magát a hiányt méri; pereg-e?
Homokóra, melynek nincs közepe,
és vissza — nem fordítható!

KODOLÁNYI GYULA

Keresztút

Ott nyílik
ki a könyv is
éppen.
„mint amikor tulajdon apánkkal
találkozunk a keresztúton”
mondjuk apánkkal
vasorrú bábával
az ismeretlennel.
A szétnyílt sál mögül
kéken
a finom véna.
Egy arc, egy bal kéz, egy hang,
védtelen
hang
a kibicek közt
csupaszsága
csak nekem
kinyílt arc, annyira ismerős:
vonásait elfelejtem
egy bal kéz egy hang
s itt bent (ott?)
egy egész táj
hasának dombja
feltáratlan
bejáratlan: még tökéletlen
tökéletes
a keresztútról
rányílik
fasor mélye
csodák napja
mondjuk
1977 december 9
megyek
tovább
erre (vagy arra)
szétnyílt sál
ismerős arc
vonásait elfelejtem

Vigaszul

Mondatokat morzsolok
/ ezen kapom magam
ismerős mondatokat morzsolok
emlékezetből
régi esszémből vigaszul / gondolom
az elmaradt mosolyért
forgatom nyelvemen
a jobban sikerülteket
mosolygok magamnak
mintha tükörbe ez
még neki is tetszene
meg ez is
meg ez is magára vessen
ha még mosolyra sem
ha még a stílusom sem
ha meg tudja tagadni
a mondataimtól is
magára vessen
ostoba liba
tudtam
tudtam eleitől fogva

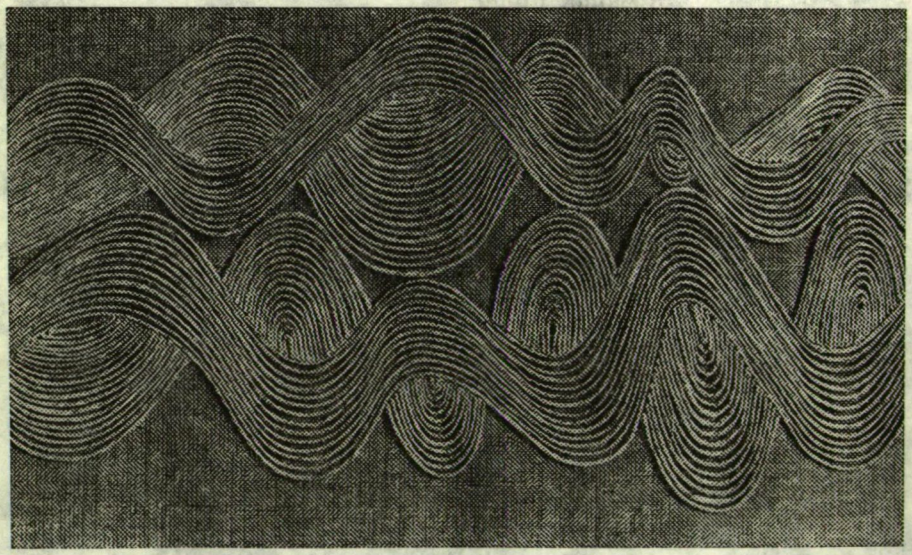

VÁRNAI GITTA MUNKÁJA

Nyolcvan éve született Muharay Elemér

TASI JÓZSEF

„Népművészeti tanár úr"

„Kedves népművészeti Tanár Úr!" — így szólította Muharay Elemért az *IFJÚSÁGUNK a falukultúra és a hagyománymű velés szolgálatában* című folyirat egyik „névtelen" olvasója. A levél (és a mellékelt kézirat) a szerkesztőnek szólt s bár küldőjükből nem lett költő, az ugyancsak az Ifjúságunknál induló *Simon Istvánt* ma már — Juhász Ferenc szavával — klasszikus költőink közé sorolhatjuk. Kevesen tudják, hogy a Katolikus Agrárifjúsági Legényegyletek Országos Testülete, a KALOT által kiadott folyóirat közölte *Szeberényi Lehel* első verseit (!) és — többek között — a pályakezdő kolozsvári folklorista, *Faragó József* tanulmányait. Fokozzunk. Talán ennél is kevesebben tudják, ki volt Muharay Elemér!

Közöljük életrajzát, meghatározzuk szerepét a népi kultúra ápolásában, bemutatjuk egy fennmaradt, ars poetica-szerű levelét, majd átadjuk a szót a legilletékesebbeknek, néhány tanítványának, akik még ma is érzik kézfogása melegét és sorsukat irányító-meghatározó segítségét.

Muharay Elemér 1901. október 20-án született a jászsági Hajtapusztán, sokgyermekes, szegényparaszti családból. Innen hozta a legszegényebbek sorsát felvállaló, halálig tartó elkötelezettséget. Ha a pusztán marad, könnyen „A Hortobágy poétája" lehetett volna, de édesapja Kispestre költözött vasutasnak. Elemér tizenévesen pályamunkás, majd vöröskatona lett, később beiratkozott a Bolváry—Mattyasovszky színiiskolába. Először — a néma filmek korában — filmszínész lett —, majd munkát, megélhetést keresve bekóborolta Európát. Látta Piscatort és Buriant rendezni és vele is megtörtént a csoda: Nyugaton döbbent rá a magyar népi kultúra értékeire. Hazatérve, a harmincas évek közepén már tudta feladatát: a passzív, befogadó jellegű (mai szóval: fogyasztói) kispolgári kultúrát felváltó aktív, közösségi kultúra előharcosa lett. Ragyogó ikercsillag irányította terveit-álmait: Bartók és Kodály.

Megkezdett munkájáról *Györffy István*, a jeles folklorista 1937-ben írt tanulmányában így számolt be: „Az újabb időben egyik népi eredetű fiatal magyar színész népi játékszínt alapított Budapesten, melyben népmeséket, népmondákat, népballadákat, drámai hagyományokat adatott elő fiatal színészekkel, akiket igyekezett a nép drámai előadásstílusába belénevelni. Ezeket a néphagyományokból színre alkalmazott egyfelvonásos játékokat a falura szánta azzal a céllal, hogy a paraszt fiatalság minden pesti iskolázottság nélkül a maga természetes stílusában játssza, magáévá tegye, s a nép között felélessze vagy életre keltse a magyar paraszti drámát, melyből idővel kisarjadhat a népi-nemzeti magyar dráma."

Muharay Elemért még hívei is profetikus álmodozóként jellemzik. Györffy István is tudott álmodozni. Tanulmányát így folytatja: „A falusi színpad azután majd kitermeli a jövő magyar népi-nemzeti dráma színészeit, akik viszont megteremtik a magyar nemzeti játékstílust, mely csírájában a népnél ma is megvan. Ez a nemzeti színművészet megújhodását jelentő vállalkozás [a Művész Stúdió — T. J.] azonban kellő megértés hiányában elakadt."

Muharay Elemér ezután „kiment a faluba". Dunakeszin (1937), majd Fóton (1939) létrehozta első népi együtteseit. Utóbbi, a fóti Faluszínpad *a* népi együttes klasszikus példájának tekinthető. Olvassuk el a fóti bemutatóról tudósító *Darvas József* néhány — Györffy István tanulmányára rímelő — sorát: „A faluszínpad

célja az, hogy a nép ma is élő szellemi hagyományait, meséit, mondáit, játékait, dalait összegyűjtve, s ezeket az igazi magyar irodalom alkotásaival kiegészítve komoly kulturális nevelést és építő szórakozást adjon a falunak. A falu népéhez eddig nem juthattak el a magyar szellem igazi értékei, s azok az ősi értékek is, amelyek bennük, belőlük nőttek ki, legtöbbször eltemetődtek, elfelejtődtek. Ami kultúra és szórakozás címén felülről elkerült hozzájuk, jórészt idegen, értéktelen holmi volt. A faluszínpad-mozgalom azt akarja, hogy a magyar falu népe az önművelés útjára lépjen és maga teremtse meg saját szórakozását. A faluszínpad idegen álkultúra helyett igazi magyar művészetet és idétlen operettes működevelő előadások helyett igazi színjátszást akar adni ötezer magyar falu népének..."

Az *ötezer* faluszínpad terve — melyet Darvas József is felkarolt — nem valósulhatott meg, magát a fóti kezdeményezést is betiltotta a horthysta kultúrpolitika. (Harminc év múlva azonban mintha realizálódni kezdene Muharay álma: tanítványa, *Vass Lajos* határainkon is túlhabzó sikerrel vezeti a televízió első „Röpülj, páva!" vetélkedőjét és falvainkban sorra alakulnak a Páva-körök...)

Muharay Elemér következő etapja az ifjúság. Úgy tűnik, végre révbe érkezik. A negyvenes évek elején hagyományművelést tanít a KALOT érdi népfőiskoláján — a néptánc oktatói *Molnár István* és *Szabó Iván; Jankovich Ferenc* pedig az énektanár... —, a népfőiskola és a Györffy Kollégium fiataljaiból együttest szervez s a Levente-együttes sikeresen szerepel a weimari és firenzei ifjúsági találkozókon. 1942-től a hagyománygyűjtés szolgálatába állítja a KALOT rotációs papírra nyomott, filléres folyóiratát, az Ifjúságunkat. Példaképe a Szabó Pál által alapított Kelet Népe, melynek 1935-től budapesti szerkesztője volt; de Móricz Zsigmond lapjának is megbecsült munkatársa lehetett (ld. *A kitűnőek iskolája a népi gondolat tükrében* című tanulmányát az 1940. január 15-i számban). A KALOT jezsuita vezetőivel azonban összekülönbözött és 1943 novemberétől már nem ő jegyzi a lapot...

Közben sorra jelennek meg könyvei. 1940-ben a dramatizált mesejátékait tartalmazó *Magyar játékszín,* 1942-ben a *Hagyományunk, műveltségünk, életünk* — itt teoretikusként jelentkezik —, 1943-ban pedig *Az ifjúvezető kultúrmunkája.* Ez a könyvecske Kolozsvárott jelent meg s a cserkész- és leventevezetőket akarta a népi kultúra ápolására buzdítani. Idézzük néhány sorát. Először a romantikus álmodozót: „A népi kultúrának legfontosabb szerepét abban látjuk, hogy általa a más-más magyar rétegek egy erőteljes szellemi és lelki közösségben egymásra találhatnak és így a nép széles rétegei is nemzetté tömörülhetnek: kialakulhat az egységes magyarság."

A gyakorlati tennivalókat jóval realistábban látta: „Hagyományos értékeinkkel... úgy kell élnünk, hogy a falu is és a város is élhessen velük. Ennek egyetlen és elengedhetetlen feltétele, hogy hagyományművelő munkánkban ott kell lenni a fejlődés biztosítékának. [...] Ne higgyük, hogy a városokban csupa foxot táncoló és slágert éneklő ifjú él és azt se higgyük, hogy a falvak ifjúsága mind népdalt énekel és népi táncot táncol. A városi ifjúság java ugyanúgy hajlamos a sajátos magyar értékek befogadására, mint ahogy a tájékozatlan falusi ifjúság hajlamos a slágerkultúrára. *A jól vezetett városi diák- és munkásénekkarok ma már inkább vállalják a népdalt, mint a legtöbb faluban a magára hagyott falusi ifjúság.*" (Kiemelés: T. J.)

Hasonló gondolatot vet fel *Népi kultúra, közösségi kultúra* című előadásában az 1943-as szárszói konferencián és — koncepcióját töretlenül megőrizve — az 1947-ben írt *Hagyomány és haladás*-ban. Itt — mint korábbi könyveiben is — elítélőleg szól a Gyöngyösbokréta hagyománykonzerváló szerepéről; Muharay Elemér ugyanis élete végéig csupán kiindulópontnak tekintette a néphagyományt. (Vajon mi lenne a véleménye az 1981-es Páva körüli vitában?!) Gyakorlati példája a már említett *Magyar játékszín,* különösen az 1944-es bővített kiadás, melyet *Szabó Iván* szobrászművész — a negyvenes években jeles táncos és koreográfus — illusztrált.

A Muharay által dramatizált *Kádár Kata balladája* 1943-as kolozsvári bemutatóján jelen volt a friss diplomájú jogász, dr. Jancsó Miklós is, akinek Muharay Elemérhez írott leveleiből kiderül, milyen sorshatározó szerepe volt e találkozásnak.

(Csak jelzésként említjük, hogy a nyilas rémuralom idején Muharay Elemér tevékenyen részt vett az ellenállási mozgalomban, bevonva együttese tagjait is. Ekkor csatlakozott hozzá a tizenkilenc éves ifjú, *Vitányi Iván*, aki hamarosan lebukott, majd a felszabadulás után a Muharay-együttes és a belőle sarjadó Tánc- és Kórusművészeti népi kollégium vezéralakja lett.)

A felszabadulás utáni Muharay-együttes történetének ismertetése meghaladná e tanulmány kereteit; annyit azonban megjegyzünk, hogy Muharay Elemér tanítványai segítségével kidolgozta a *Népi Művészeti Intézet* tervét, ez lett a későbbi Népművészeti, jelenleg *Népművelési Intézet*, melyben 1960. február 2-án bekövetkezett korai haláláig dolgozott — kissé félreállítva — a néprajzi osztály vezetőjeként.

Jancsó Miklós Muharay Elemérhez írt leveleit terjedelmükön túlmenően kommentálhatnánk; bízunk benne, hogy az olvasó számára magyarázat nélkül is élményt jelentenek! (Egyetlen „álnevet" oldunk fel: Csió = Faragó József etnográfus.) A Jancsó Miklós és Vitányi Iván közötti ellentétről Vitányi Iván emlékezését közölhetjük. A „Szabó Iván-i anarchizmusról" a jeles szobrászművész a következőt mondja: „A Muharay-együttesben Elemér álmodozott, Vitányi és Jancsó vitatkoztak, én pedig dolgoztam." (Szabó Iván, aki a Muharay-együttes tánckarát vezette, csak az amatőrizmus és profizmus határán mozgó együttessel ismerkedő ifjú Jancsó Miklós szemével nézve tűnhetett anarchikusnak. Később, 1948-ban, a NÉKOSZ-együttes párizsi útjáról kihagyta szólótáncosát, *László-Bencsik Sándort*, mert néhány próbáról elkésett...)

Néhány szót még a kései Muharay Elemérről. 1954-ben, kitűnő szakemberek bevonásával összeállította a *Népmese — mesejáték* és *Népmese — bábjáték* című köteteket; gyakorlati segítséget nyújtva a népi együtteseknek. (Már az 1944-ben *Bartók János*sal közösen írt *Balladamondó könyv* is e célból készült; a folytatásaként tervezett *Mesemondó könyv* társszerzője Faragó József lett volna.)

... Utolsó felfedezettje — halála előtt egy évvel — az elsőkötetes költő, *Csoóri Sándor*. Vele *A halálra táncoltatott lány* balladáját dramatizáltatta; e munka során ismerkedett meg a fiatal író a népköltészet igazi értékeivel, melynek máig fáradhatatlan híve és méltatója.

IRODALOM

1. *Csoóri Sándor:* Tenger és diólevél. In: —: Nomád napló. Bp. 1978.
2. *Faragó József* levelei Tasi Józsefhez.
3. *Fehér Lajos:* Harcunk Budapestért. 2. átdolg. kiad. Bp. 1969.
4. *Györffy István:* A néphagyomány és a nemzeti művelődés. 3. kiad. Bp. 1942.
5. A fényes szelek nemzedéke. Népi kollégiumok 1939—1949. I—II. Szerk., bev. *Kardos László*. Bp. 1978.
6. Interjú *Jancsó Miklós*sal és *Szabó Iván*nal, 1981.
7. A munkásműveltség könyve. Szerk. *Szendrő Ferenc*. Bp. 1947.
8. *Nagy Töhötöm:* Jezsuiták és szabadkőművesek. Buenos Aires, 1965.
9. *Simon István* elfeledett versei (Tasi József jegyzetével) Új Írás, 1976/2. sz.
10. *Sipos Gyula:* Akkor voltunk fiatalok... Bp. 1981.
11. Szárszó. Az 1943. évi balatonszárszói Magyar Élet-tábor előadás- és megbeszéléssorozata. Bp. 1943.
12. *Vitányi Iván:* A magyar néptáncmozgalom története 1948-ig. Bp. 1964.

(Tanulmányunkat — bármilyen vázlatos is — *Muharay Elemér* valamennyi nyomtatásban megjelent írása és hagyatékának tanulmányozása alapján készítettük.)

MUHARAY ELEMÉR

Levél egy ifjú költőhöz*

1943. január hó 7.

Kedves Ifjú Barátom!

Gondolhatod, mennyi munkám van, ha leveleidre csak most az új esztendőben tudok válaszolni. Hogy könnyebben megértsük egymást mindjárt közlöm, hogy nékem a művészet és irodalom idestova 20 éve a kenyerem. Mégsem tartom magam csalhatatlannak, mint ahogy Te magadat tartod a saját verseidnek és más verseinek az elbírálásában.

Szeretném, ha megértenők egymást, azért szólok arról, hogy a magyar ifjúság előtt ma két út áll. Egyik: megújulni az ősi magyar szellemi forrásból, amit ma már a népi kultúra képvisel, hogy hagyományainkat kifejtve új európai magyarsággá erősödhessünk. Ez az út ma bizony még rögös. Talán ezért is botladozik ezen nem csak a láb, de néha a nyelv is. Amit nem lehet csodálni. A „Magyar pihenés" írója egyike ezeknek az új úton járó, de sajnos még botladozó fiataloknak. VII-es diák. Személyesen ugyanúgy nem ismerem őt, mint Téged, sőt még levélből sem annyira, mint például Téged. Első verseit sem ő maga küldte be, hanem iskolája önképzőköre. Tehát egy ifjúsági közösség, amely megértette, hogy ez a Neked szokatlan hang mélyről, az eddig ismeretlen népi világból jön. Ezt a verset a jelképes magyar beszéd nélkül megérteni nem lehet. Lásd a népdalt, persze ne a cigányos műmagyar nótát. Mindjárt adok egy példát: Egy gyenge kis madár hozzám kezdett járni, Virágos kertemben fészket kezde rakni. Ez jelképes beszéd. Világos, az igazán magyar szelleműeknek, de homályos a romantikus magyarkodóknak.

Most azt is megmondom, mit akart Szeberényi mondani: a nép látástól vakulásig menő munkával vágja a zabot. A délig felgyülemlett fáradtságot szeretné kipihenni. Viszont a sivár pusztán csak a zab árnyékában lehet „lerakni a súlyos jármot". De csak nagyon kevés időre, mert a nap alig halad egy keveset, már el is illan az a kis árnyék, amit a zab tövében talált a fáradt arató. Tehát alig alszik egy kicsit, már fel is veri a perzselő nap. Semmiképp nem tartom ezt a verset hibátlannak, de nagy előnye a magyar néppel való együttérző gondolkodása, sajátos magyar képei és a népnyelvből táplálkozó sajátos magyar nyelve. (Dibusz írása csak verses hozzászólás a tánckérdéshez. Csurilla versét nem én közöltem. Viszont a januári számban jön egy verse, amiért vállalom a felelősséget.)

A másik út, amelyen verseid szerint Te is jársz, tagadhatatlanul tetszetősebb és könnyebb is. Hibája, hogy nem láttat a dolgok mélyére. Romantikus szemléletű és felületesen magyarkodó. A Te verseidben például ilyen sorokat találok: „Majd fölvirrad még az árva magyarra." — Elkopott szóvirág ez. „Tomboló viharban, zúgó fergetegben." — Elcsépelt költői kép. A „villámló éjszakában" — megfoghatatlan fogalom. Nem folytatom, mert nem bántani akarlak, csak bizonyítani, hogy bírálatodban nem voltál elég körültekintő. Verseid a kispolgári költészetben gyökereznek, közel a bánatos „magyar" nóták világához. Mi nyíltan is hirdetjük, hogy ezt a világot letűnő világnak tartjuk. Nem hiszünk a bánatos falusi fiatalságban, hanem csak a tetterős és felemelkedni készülő népi ifjúságban. Úgy tartjuk, hogy a „szívbemarkolás" ideje lejárt. Mi egy feladatot látunk: sorsot vállalni a sokat szenvedett magyar néppel és szellemünkben is néppé válni, hogy így erős magyarsággá lehessünk.

Többet írtam, mint szándékoztam, talán azért, mert sajnálom, hogy nem értettél meg minket. Benned tagadhatatlanul van versíró készség, csak nem jól élsz vele, mert nem ismerted még fel a költészet igazi feladatát. Arra kérlek tanulmányozd

alaposabban Balassát, Berzsenyit, Csokonait, Vörösmartyt, Petőfit, Aranyt, Adyt, József Attilát, Erdélyit, Illyést, Sinkát, de ugyanakkor tanulj a legnagyobb költőtől is, a magyar néptől. Szeretettel köszönt:

Muharay Elemér

---

* (A levelet Muharay Elemér egy biharnagybajomi fiatalember, Novák Sándor sürgető soraira írta válaszul. Érdekes, hogy az ifjú költő „Nagytiszteletű Muharay Elemér szerkesztő úrnak" címezte 1942. október 9-i levelét; a jezsuiták lapját tehát reformátusok is olvasták. Bemutatjuk a Muharay Elemér által védelembe vett költeményt az Ifjúságunk... 1942. szeptemberi számából:

Szeberényi Lehel: *„Magyar pihenés"*

Rakott szekér,
Fancsali zab.
Nádas, tócsa,
Sárga iszap.

Hízott kacsák,
Kövér zsákok,
Cséplőgép és
Summás lányok.

Engem éget,
Perzsel a nap,
Árnyékot hoz
Végre a zab!

Árnyékot és
Csendet, álmot.
Rakjuk le a
Súlyos jármot!

...Itt volt, ...nincs itt!
Illan a zab
S félálomból
Ver fel a nap!!

A levelet olvasva megismerjük Muharay Elemér esztétikai nézeteit és — szerkesztői gyakorlatát. T. J.)

SZABÓ IVÁN MUHARAY-EMLÉKÉRME

CSOÓRI SÁNDOR

A sugalmazó ember

Muharay Elemér. Sokaknak már csak egy homályos név, másoknak már az sem. Egy tapintatos halott a félmúlt rengeteg halottja közül, aki nem kíván tőlünk hódolatot, erőfeszítést. Időnkint fölbukkan az emlékezetben, szikáran, csontosan, paraszténekesek, parasztszínjátszók gyűrűjében, a jelenléte: ajándék, de amilyen észrevétlenül megjelenik, ugyanolyan zajtalanul távozik is.

Nem mindig volt ő ennyire tartózkodó és visszafogott, mint most a halálában. Csupa lendület, csupa akarat, csupa mozgékonyság volt: a harmincasnegyvenes évek népi művelődésének egyik legelhivatottabb szervezője, tanára, napszámosa. Élete utolsó harmadában — a bitanggá fajuló ötvenes évek elején — szoktatták hozzá ehhez a megkeseredett s mentegetőző életstílushoz. Akkoriban igyekeztek némelyek elhitetni vele, hogy kifakult embere ő már az új időknek: egy eltakarításra ítélt paraszti világ s paraszti kultúra védnöke, ami nyersfordításban azt jelentette: jobb ha meghúzza magát csöndben és elfelejti a népi írók eszméit, a népi kultúra kenyeresruhájába csavargatott nacionalizmusát.

Azokban a kivasalatlan időkben egy ilyen vélemény fölért a fenyegetéssel. Muharay ezt annak is tekintette. A népi kultúra iránti vonzalma ettől nem rokkant meg, de ő maga, mint annyian mások, takaréklángra csavarta az életét. A természetes derű s a jó ügyet kísérő öröm helyett ezekben az időkben jelent meg arcán az „összeesküvők" beszédes, titkos mosolya: barátom, kormolják újra a magyarság ügyét, de ha a jobbak egyetértenek, ezt az időt is kiböjtöljük.

Én, sajnos, nem lendületes korszakában, hanem visszafogott éveiben ismertem meg. De Muharay sarokba szorítva is Muharay maradt. Rajzott körülötte egy csöndes, szorgalmas, kicsi „szekta", néprajzosokból, néptáncosokból, rendezőkből, népművelőkből, kikre azóta már az egész magyar szellemi élet elismeréssel tekint. „Partizánfőnök" módjára ezt a kis csapatot mozgatta ő romolhatatlan hitével, félmondataival, huncut szemvágásaival, a szellemi illegalitás íratlan napi parancsai szerint.

Ha fölidézem találkozásainkat, először ma is folyosókat látok, folyosóútvesztőket, egymásba torkolló szobákat s Muharay valahol a legutolsó szoba csöndjében ül, aszkétasoványan, a rejtélyesség termékeny légkörében.

*

Vannak olyan filozófiai, esztétikai eszmefuttatások, amelyeknek a felét se értjük, de izzó és izgató homályosságukkal is erősebben hatnak ránk, mint az utolsó porcikájukig megemésztett gondolatok.

Vannak ilyen emberek is.

Muharay számomra ilyen sugalmazó ember volt.

Ha megfaggatnának róla, néhány törmelékes emlékemen kívül semmit se tudnék elmondani. Könyveit, cikkeit nem ismerem. Előadásait nem hallottam. Együttesének és együtteseket szervező munkájának is már csak a híre jutott el hozzám Jancsó Miklós, Vitányi Iván, Martin György, Mezei Éva, Bodnár Sándor, Vásárhelyi László révén. Szakadozott ismereteim ellenére mégis ő volt

az, aki az ötvenhat utáni szakadékomból kivezetett s a gyommal benőtt utak közül a legmesszebbre tartó ösvényen indított el.

A tanácsaival?

Inkább hiteles viselkedésével. Azzal például, hogy panasza: panasz volt és nem a bukott ember önsajnáltatása. A reménye: remény, vagyis önmagából kicsíráztatott hit, függetlenül a politika időjárási viszonyaitól. De ami még ennél is jobban meghatott, az az életébe beivódott hagyományozó ösztön volt, a folytonosság ősi szabálya: Muharay a fiataloknak találta ki azt, amit magának már nem tudott, vagy ami már számára tilos volt.

Így szemelt ki engem is újralombosodó elképzeléseihez.

Nem tudom, hogy Muharayt jó ösztöne, vagy messzebbre látó tudatossága kormányozta-e a társadalom megítélésében, de annyi bizonyos, hogy tévedhetetlenül tapintott rá bőr alatti roncsolódásaira is: mindenekelőtt a széttört, szétszakadozott közösségek állapotára.

A negyvenöt utáni nagy átrendeződés minden kisebb és nagyobb közösséget fölborogatott. Gyökerét metszette még azoknak is, amelyek idővel képesek lettek volna alkalmazkodni az új politika zordabb éghajlatához is, illetve alkalmazkodásukkal korlátozni a politika szélsőségeit. Gazdakörök, olvasókörök s különféle ifjúsági és felekezeti egyesületek bomlottak föl falun s a helyettük szerveződő új közösségek nem szilárd talajba kapaszkodtak meg, hanem egy ide-oda hullámzó társadalom futóhomokjába. Bizonytalanok és mesterkéltek is maradtak. Ha a múlthoz akartak kötődni, bűntudatot ébresztettek föl bennük; ha pedig a jövő felé nyújtózkodtak, eltévedtek az öntöttvasból készült politika hideg formái között. Így aztán be kellett következnie a meghasonlásnak.

Be is következett.

Az ötvenes évek elején jókedvű, harsány, „lázban égő" népi együttesek ropták a táncot, mondjuk, az Új kenyér ünnepén, amikor még a búzát beszolgáltató parasztoknak is sorba kellett állniuk fél kiló kenyérért, és mindezek tetejében augusztus 20-án az országlakók nagyobbik része nem is az Új kenyér ünnepét, hanem Szent István királyunk napját ülte — gondolatban.

Ekkora lelki bakugrásokban az új közösségek nemhogy izmosodtak volna, inkább szétestek.

Ha nagyban változott is a helyzet ötvenhat után, a közösségszerveződés alapföltételei nemigen változtak. Túl sok sérelem, bizonytalanság, fölparcellázott érdek nehezedett az emberekre, túl sok gyanú gátolta továbbra is a természetes gondolatokat s viszonyokat. A társadalom ötvenhat után is fölülről építkezett.

Muharay ezen az áldatlan helyzeten szeretett volna javítani. Sehogy se fért a fejébe, hogy mi egy új közösségi társadalmat akarunk fölépíteni — életrevaló kis közösségek nélkül.

Különösen a parasztközösségek jövője és kultúrája izgatta: mi lesz a sorsuk az elkövetkező változások során. Muharay nem a várható, nagy történelmi váltástól féltette parasztságunkat, hanem az átváltás egyoldalúságától. Megítélése szerint a huszadik század politikai vízióiban egyetlen közös tőből hajtanak ki a társadalmi eszmék Nyugaton és Keleten is: a mindenható közgazdaság tanából. Termeljünk minél többet, boldogok leszünk a Földön — ha kapitalisták vagyunk, ha szocialisták! Közérzet? Erkölcs? Hagyományok? Emberi kapcsolatok? A civilizáció sikerein s a politikai megváltáson alapuló szándék mindegyiket mellőzi. Hol szelíden, hol kíméletlenül. Magyarán mondva: a gyakorlatiasság törvénye győz az ember legkezdetlegesebb metafizikai igénye fölött is. Számítás és piac, taktika, tervek és zsongó intézmények kellenek ebben a célratörő világban, nem pedig ének, költészet, tánc és lelket fölkavaró színjátékok. A városok — Muharay logikáját folytatva — megpróbálnak valamiképpen védekezni az egyoldalúság ellen, mivel sokoldalúan önellátók a kul-

túrában, de a hagyományaitól elszakított, illetve elszakadó falu a szélesre tárult világban védtelen lesz. Minden hatás „fölülről" csurog majd alá s el kell fogadni a jót, a rosszat, a bizsergetőt, a lezüllesztőt, az érdektelent válogatatlanul. Akkor még nem üzemelt a nagy Műsor Gyár: a televízió, de Muharay mintha már előre megszimatolta volna a veszélyt. Egy alkalommal arról beszélt, hogy a világ nemcsak rossznyavalyákkal, háborúkkal s diktatúrákkal verheti le az egyént, de színes és pompás érdekességekkel is. Megbámulnivaló csodákkal, amelyekhez ugyan már nincs köze, de arra jók, hogy eltávolítsák saját magától.

A védekezés egyetlen eszközének a közösséget tartotta Muharay. Az elfogadások és az elutasítások műhelyének. Ahol az egyén tanácstalan, ott a közösség még a testmelegével is „tanácsot" adhat.

Mi tehát a föladat?

A föllazult, a megrepedezett, a változásra kényszerülő magyar falukban megerősíteni vagy létrehozni olyan emberi közösségeket, amelyeket gyakorlatilag a kultúra abroncsol össze: a színjátszás, az éneklés, a néptánc, de ezek a közösségek mégse művelődési csoportok csupán, hanem alakító, pihentető, bátorító közösségek is. Miért ne járhatnának a parasztok téli estéken a saját „színházukba", ahol ők a nézők és a szereplők, a rendezők és a kritikusok is, ahol Móriczot, Illyést, García Lorcát adnának elő a maguk értelmezése és szája íze szerint, elszakadva kissé a klasszikus vagy a polgári színjátszás módszerétől, stílusától?

Ennek a gondolatsornak a végén kaptam fölszólítást Muharaytól, hogy falut ismerő fiatal íróként segítsek ennek a szándéknak a meggyökeresztetésében.

Elhűlve néztem rá: falusi „színtársulatoknak" írni darabokat? A régi népszínművek helyett új népszínműveket? Zsákutcás ötletnek éreztem a gondolatot, amelynek rejtett zugában Gárdonyi Géza szelleme lakik s nem azoké a modern íróké, akik azokban az években tartottak engem keresztvíz alá. Ötvenhét-ötvennyolc táján ugyanis a szürrealizmus régi és új klasszikusai foglalkoztattak kizárólag: Apollinaire, Eluard, Cocteau, García Lorca, Jimenez, Ezra Pound, Dylan Thomas. Az egyedüli áthidaló megoldás az lehetne ebben a zsákutcás helyzetben, ha én szürrealista darabot írhatnék a parasztoknak — gondoltam kissé betyárosan. Az ötlet olyan csiklandós volt, hogy rögtön szóba is hoztam. Legnagyobb meglepetésemre Muharay rábólintott. „Azt csinálsz, amit jónak érzel — mondta nagyvonalúan. Bármelyik népballadánkat földolgozhatod kedved szerint, ahogy Bartók vagy Kodály dolgozott föl népdalokat. Sőt, ha te szürrealista játékkal kacérkodsz, még külön is jó szolgálatot teszel a parasztjaidnak, legalább ők is belekóstolhatnak a huszadik század izgalmas képzeletvilágába, művészetébe, nemcsak a belvárosok örökös lakói."

Nekem ennyi, virágporban lépegető cinkosság elég volt a megtermékenyüléshez. Kiválasztottam a Halálra táncoltatott lány balladáját, mert úgy láttam, hogy műfajilag is alkalmas egy nagyobb arányú játék megírására: lehet benne tánc, ének, kísértetjáték, valóságos történet és álomban játszódó egyaránt.

Ekkor vetettem bele magamat a népköltészetbe, mesékbe, dramatizált ünnepi és szertartás játékokba. Ekkor kezdtem el makacsul kutatni a bennük megbújó „szürrealista motívumok" után. Igazi aranybányára bukkantam. Zsandárok feketedtek előttem, mint a sasok. És víziborjút hallottam emlegetni a törvénytelenül megesett lányok hasában. Képek, metaforák rögei gurultak elém, amelyekből egy új árnyalatú, költői nyelv ércét olvaszthattam ki magamnak.

A sármelléki népi együttesnek már ezen a nyelven írtam meg a balladajátékot. Első hallásra az együttes minden ízével idegenkedett a szokatlan és érthetetlen stílustól, de végül annyira megértette és megszerette a szöveget,

hogy a tagjai tíz esztendő múlva is kívülről fújták a hetven oldalnyi verset és prózát.

Muharay örült a sikernek, mert a vállalkozás őt igazolta. Szeretett volna újabb darabokat íratni velem. Két másik balladajátéknak neki is kezdtem, de mint annyi más tervemnek, ezeknek is magjuk szakadt.

Ám a nyereségem még a kudarcaimmal együtt is óriási. A balladajátékokkal való bajlódásaim közben találtam rá életem legtartósabb és legszilárdabb érzelmi és szellemi közösségére: a népdalokat, a népzenét, a táncot, a nyelvet megőrző és teremtő magyarok közösségére.

*

Muharay Elemér. Sokaknak már csak egy homályos név, másoknak már az sem. Nekem szellemi jótevőm, útbaigazítóm, vissza-visszamosolygó halottam.

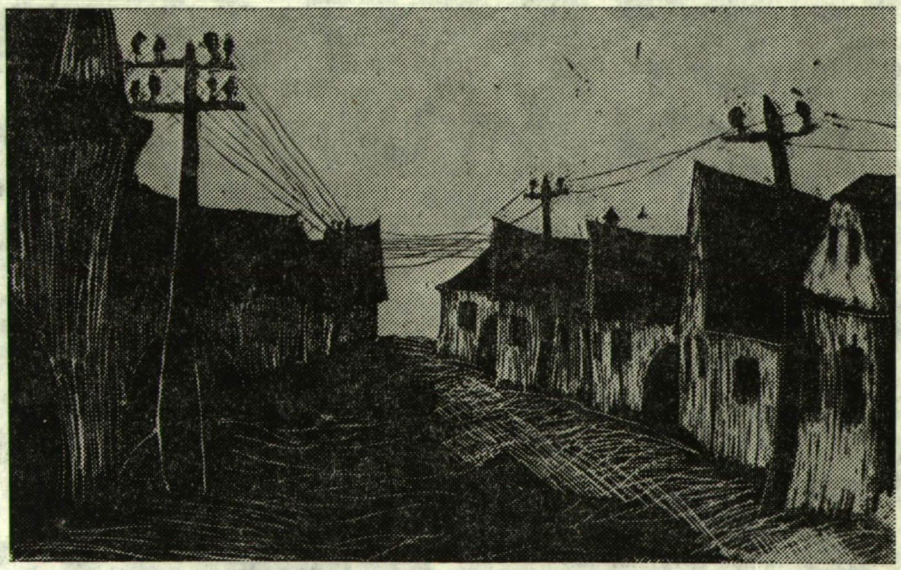

HADNAGY CSABA GRAFIKÁJA

Jancsó Miklós levelei Muharay Elemérhez

1.

Kolozsvár, 1944. június 12.

IX. Erdélyi Cserkészkerület Parancsnoksága
Kolozsvár, Király utca 3. Telefon: 21-24.
Dr. J/8 Szám
1944
Ngs.
Muharay Elemér úrnak,
Kolozsvár, 1944 évi június hó 12. n.

Budapest.

Kedves Elemérbá,
régen tartoztam már ezzel a levéllel.

Mikor Pesten magamra vállaltam a Játékszín Szövetkezet létrehozását, nem gondoltam, hogy törököt fogtam azzal. Mert, ha el is akarnék szabadulni gondolatától, nem tudok. A lehetőségek szépsége foglyul ejt. — Márpedig nagy fába vágta a fejszéjét, aki gazdasági téren semmiből akar szervezetet létrehozni. S engem a rettentő fa megijesztett, hátha rámdől. Az ijedelem jogossága annál kétségtelenebb, mennél jobban közeleg a katonai bevonulás ideje. Mert talán a jövő hó végén, amint hírlik, elvisznek. Nem vállalhattam tehát a felelősséget azért, hogy egy csírázó vállalkozást rombadöntsek, azzal t.i., hogy megalakítom s azonnal elhagyom.

Indokolt volt tehát, hogy más lehetőségeket keressek. Amikor a Játékszín Szövetkezet megalapításának vágyát kifejeztem, többek azonnal azt ajánlották, hogy egy már meglevő szervezetet próbáljak megnyerni, esetleg megszállni, elfoglalni. Persze csakis gazdasági szervezet jöhetett számításba. Mert társadalmi vagy egyéb egyesülettől való függés esetén a népi színjátszás ügye cseberből-vederbe kerül.

Kolozsvárt szépen működik a Méhkas Diákszövetkezet. S ellentétben minden, esetleg hirtelen felmerülő képzettel, valóban egyetemista diákok vezetik. Igazgatóságának jórésze közülük verbuválódik. Könyvkiadó osztálya most szerveződik, a képzőművészeti osztály Pünkösdkor rendezte első tárlatát. Tiszta nyeresége kb. 50 ezer pengő volt az idén s ha jól sejtem, azt mind tartalékolták.

A Méhkasnál tájékozódtam. Két igazgatóját nem volt nehéz megnyerni a gondolatnak. Sőt Lőrinczi Laci már azt is kezdi sajnálni, hogy mért nem előbb került elő a dolog, mert akkor a könyvkiadó osztály élére Elemér-bát hívták volna meg. Mindenesetre azonban a játékszín osztály felállítása lehetséges lenne, ha Elemérbá ehhez hozzájárulna, erkölcsileg támogatná. Azonfelül a széleskörű tagtoborzást sem ellenezné. A Szövetkezet jellege most elsősorban diák lenne, később, mint a Játékszín Szövetkezet tervezete mondja, kiterjeszkedne falura is. Először azonban az egész gondolat gyökeret kell eresszen.

Szeretném, ha közölné minderről a véleményét és azt, hogy nevében milyen keretek közt járhatok el. Jó lenne, ha meglátogathatna minket Kolozsváron.

A napokban megindult egy másirányú akció is, azt hiszem erről már tájékoztatta Elemérbát Csió.

Jablánczy Lacival többször összejövünk.

A Helikon új számában megjelent Csió ismertetése a Magyar Játékszínről, nem tudom, látta-e már Elemérbá?

levelét várva küldi üdvözletét
Jancsó Miklós

N. B. Vajon kapok-e valaha
500 P.-t a Levente Műsorközponttól?

2.

Szfvár
46. okt. 13.

Kedves Elemér Bátyám!

A dolgok valahol összefüggnek egymással. A 13-as nemcsak szám, hanem sötét vagy vidámjele a Sorsnak. Ha másnak nem, nekem bizonyosan. Például épp ma egy éve indultunk haza Leningrádból; aztán ma 13-án tudtam meg, hogy ezentúl úgy viselkedhetek, mint az egészséges emberek szoktak. Meggyógyultam. Pedig valószínűleg, már Elemér Bá is, mint sok más ismerősöm, eltemetett. De, még nem földeltek el, aminek biztos nyoma ez a pár csapongó sor.

Keveset járhattam ugyan mostanában a világban, de azt már látom: pályát kell változtatnom. No, nem azért, mintha a jogtudománytól való eredendő undorodásom most ért volna akuttá. Nem. A körülmények kényszerítenek rá. Az ügyvédek maguk lótnak-futnak, a jövedelmet is maguk teszik zsebre. Váljék egészségükre!

A pályaválasztás, gondolom Elemér Bá is nagyon jól tudja, manapság: pártválasztás. Erről akarok beszélni. Sorra veszem az itteni lehetőségeket, magam okulására, de azért is, hogy Elemér Bá-nak szállítsak-összeállítsak, amolyan helyzetképfélét. Tán nem lesz haszontalan.

Lássuk csak... Kik és mik oszlopai a hosszú nevű „többségi" pártnak? Merem állítani, anélkül, hogy rágalmazni akarnék, azok, akiket az elmúlt rezsimek alatt is a világ kerékkötői közé lehetett számítani. A kisgazdapárt ú.n. harcos elemei — tizet teszek egy ellen — 10—15 évvel ezelőtt bizonyosan Grieger Miklóst és a „kis Ottót" éljenezték volna. (S ma tán nem szeretnék?!)... A Szoc. Dem-ek az „egyedüli komoly" párt, a közvélemény azon részének megítélése szerint, amelyik rész a hintát a politikával szokta összecserélni. Ezek jelszava: „Ússe a kő, legyünk hát baloldaliak, de ne olyan nagyon!"... Kommunista, azt hiszem, kevés van. Ha tag nem is, de *magatartás*. Az intelligenciának szinte csak a könyöklő rétege, a munkásoknak pedig... nos a munkásoknak nem tudom melyik része tartozik közéjük. ...A Parasztpárt kicsi. Hónapokkal ezelőtt arra hivatkoztak, hogy zsidómentes. Akkor, az infláció idején kirívó Joint-segélyezés idején, talán aktuális volt, de ma... A parasztok a vetőmagért, meg a nehéztesti munkás pótjegyért jártak oda. Egyedül ők az okosok.

Ezek közül kell választanom. ...Igen, de mik legyenek nézőpontjaim? Elviek, eszmeiek-e? Mondjuk: igen. S ez esetben nem vitás, hogy a politikai szocializmus az, ahová csatlakoznom kell. Mert az úgyis, nélkülem is, lehengerli ellenfeleit, hacsak valami katasztrófa — mondjuk a plutóniummá hasadó urán — meg nem akadályozza ebben. Tehát: vagy szoc.dem., vagy kommunista. „Ez a kérdés, válasszatok!" Ha következetes akarnék maradni, kommunista lennék, mert elég sok jelét látom annak, hogy az emberi élet fejlődését biztosítani tudják. A szoc.dem.-ek itt, Fehérvárt hirdetett „svéd mintájú szocializmusa" olyan, mint a svédkesztyű: nyúlik. A kommunisták pártfegyelme azonban, nagy sajnálatomra, egyáltalán nem méltányolja az olyanféle szabadszájú embereket, mint én is. ...Igen, talán a Parasztpárt. Ott tán' ki lehet élni minden kriticista hajlandóságot. Hiszen vezéreit a bátor szókimondás tette naggyá az elmúlt időkben... De alighanem távol esett az alma a fájától. Kicsi dolog, mégis többet mutat, mint kellene: bármikor mehetek el a nyitott parasztpárti ablakok alatt, nappal vagy éjjel, délidőn, vagy uzsonnakor, messzehangzik kopott zongorájukból: „...Stux úr,-micsinál-maga-rossz-..." Ilyenténformán könnyen lehet, hogy mint parasztpárti pillér, én is odaidomulnék: zenés összeröffenésekkor zajosan járnám a parasztpárti szvinget.

Félre azonban eszmei meggondolásokkal! Az a kérdés, melyik mit tud adni. — Kisgazdapárt? Jobb nem is beszélni róla! Csupán illetlen kifejezésekkel tudnám illetni. ...Parasztpárt? Kicsi és halk szavú, — nem számít. ...Szoc.dem-eknek több a hívük, mint a kenyerük. Tehát minden bizonnyal [...] kommunista leszek.

De jaj, nagyon kell reszketnem! ... A bátyám kommunista, de ezt — úgy látszik — nem tudja mindenki, mert a múltkorjában mesélte a felesége, hogy összeakadván az utcán valami ismerős fehérnéppel, megtárgyalták, mint szokás a piaci híreket és a politikát. Az ismerős lehalkította hangját s elsuttogta, hogy tudomása szerint közel az idő, mikor jólismert kommunisták házánál megjelenik majd kéthárom vállas úr s a jólismert kommunista volt — nincs.

Ha ismeretlen holttestet szállítanak be a morgue-ba, nézzék meg Elemér bá', hátha én vagyok.

Sajnos, végére értem papíromnak s így majd csak legközelebb tudok beszámolni a fehérvári Hagyománymívelő Frontról.

Üdvözletét küldi
Jancsó Miklós

Király Ernő
Elemér bá' körül
legyeskedik?

3

Kedves Elemér Bátyám!

Csütörtökön, 24-én kaptam meg lapját. Szándékomban állott minden külön értesítés helyett postafordultával — mint invitáló sorai mondják — felutazni. Azaz hétfőn. (A posta ugyanis 3 nap alatt fordul!) Megakadályozott azonban ebben két ok. Az egyik a lényegtelenebbik. Utóvégre vannak a forintnak olyan lelőhelyei is, amik számomra sem hozzáférhetetlenek: ezért lényegtelen az első ok. A második a súlyosabb. Anyám meglehetős komoly beteg s így egyelőre őrzöm az ágyát. — Ennek ellenére a következő hétfőn, ami már novemberbe esik, bizonyosan meglát majd Pest városa. Arra kérem azonban Elemér bát, hogy amennyiben nem ütközik nehézségbe, biztosítson számomra valahol szállást, mert hiszen én hálnék az ég alatt is (eleget tettem effélét fogságomban), de nem a tüdőm. Az még renitenskedne.

Azt írja Elemér bá, hogy a munka sürgősen meg kell induljon. Nos, fehérvári viszonylatban állíthatom: bizony mihamarább pozitív útmutatással kell ellátni azokat, akik a népi művelődés apostolainak hiszik magukat. *Élménnyé* mélyíteni a papíron szerzett ismereteket! Ellenesetben a népi kultúra — t. i. a továbbfejlesztésalatti népi kultúra — már szólamnál is kevesebbet fog jelenteni. Harcos, rátermett és hozzáértő propagálókra lenne szükség. A Muharay-együttes sajnos nem juthat el az ország minden sarkába, már pedig csak az ilyen, vagy ehhez hasonló társaság tud döntő irányítást adni.

Nem tudom milyen gondolatokat forgat fejében Elemér bá és milyen lehetőségekkel számol. Jómagam úgy vélem, a Muharay-csoport két úton haladhat: *vagy* a minőségi fejlődést tekinti céljának, azaz drámai Mont Blancra törekszik, *vagy* a népi művelődés alapvető elemeit népszerűsíti. (Mégsem gondolom jól: nincs itt vagylagos ellentét. A kettő igen ügyesen megfér egymással.) Az általános — a vidéki — szükséglet az utóbbit, a pesti, könnyen lehet, hogy az elsőt invokálja.

Az, hogy az együttes — mint Elemér bá sorai mondják, némi állami pénzmaghoz jutott, talán kényelmes megoldást, pénzügyi biztonságot tesz lehetővé. Szerintem azonban, mindennél többet ér a függetlenség és a gazdasági önrendelkezés. Ezt Elemér bá nálamnál is jobban tudhatja, hiszen elég szomorú tapasztalatai lehettek a Kalot és a Levente Művészközpontban. — Vajon mennyire aktuális még a Játékszín-Szövetkezet?

Tán emlékszik még Elemér bá, legutóbbi levelemre: keserves politikai tallózásomra. Azóta jobban leereszkedtem a pártszervezetek és pártemberek mélységeibe.

Különös típusokkal találkoztam. A Nagy-Brehm minden bizonnyal a HÜLLŐK címszó alatt tárgyazza őket! — Tisztelet a kivételnek!
Béres Ferit és az
ismerősöket köszöntöm!

Tiszteletlei üdvözli a
közeli viszontlátásig
Jancsó Miklós

Szfvár
1946. okt. 27.

U. i. Mint most értesülök anyámnak — ne adj Isten — rákja van s ezért alighanem Pestre megyünk! Fehérvárt nem lehet kezelni.

4.

Szfvár
946. XI. 2.

Kedves Elemér Bátyám!

Eldőlt: nem mehetek Budapestre.

Fekszem (aminek ceruzával rótt soraim is bizonyítéka). A lázmérő tegnap 37·9-et mutatott... Hónapok szívós ápolgatásával újraépített egészség-váram összeomlott. A tegnapelőtti pest-budai kirándulás, jobbanmondva az a heringes hordó, amit a BART Fehérvár-Bpesti viszonylatban autóbusznak nevez, az rúgta oldalba. Most kezdhetek mindent előről... Azt hiszem a tüdőmnek vége. S alighanem nekem magamnak is.

Annak a tartománynak határán, honnan nem tér meg az utazó, ünnepi gondolatokkal telítődik a fejem. Ezek azonban biztosan nem érdeklik Elemérbát, így hát praktikusabbakat veszek elő.

Ha azt a szerepet, amit nekem szánt betölthettem volna, ma a következőket szorgalmaznám:

1) *Mondassék ki a Népi Játékegyüttesek Központi Kollégiuma* (helyesen használom a céget?) *azonnali megalakulása. Választassék 3—5 tagból álló direktórium* (ideiglenes), *mely legrövidebb időn belül elkészíti és a belügyminiszterrel jóváhagyatja az alapszabály*okat.

2) Az adminisztráció és a gazdasági nyilvántartás megszervezése.

3) A Játékszín-Szövetkezet nyélbeütésének előkészületei, amik állanak:

a) gazdasági császármetszésekből (Tildy Zoltán akciójának realizálása). (Ehhez mielőbb szükséges a Né-Já-Kö-Ko nevének használata, — mert senki sem szeret apátlan-anyátlan lelencet adoptálni. Szükséges továbbá postatakarékpénztári csekkszámla nyitása.)

b) propaganda tevékenységből. (Ide tartozna többek között az „Ifjúságunk a hagyományművelés szolgálatában" feltámasztása.)

*

Ezek s ezenfelül még más feladatok most már másra maradnak, mert ha el nem hányom a fogam, akkor is jó pár hét beletelik, míg megint azt nem hallom, mint legutóbb: „Gratulálok, meggyógyult!" Sürgősen keressen Elemér bá valakit, aki saját ideális optimizmusát és Béres Feri ősenergiáját a valóság rendszeres épületébe vakolja. (Azaz magyarul vagy méginkább: emberi módon szólva: sárbarántja. A gyakorlati elme mindig ezt teszi!)

Engedje meg Elemér bá, hogy még a következő ötletek közlésével terheljem. — *A kollégium berendezését (ágyak stb.) a nagyvállalatok munkásai ajándékozzák! (Természetesen ez a kapitalisták pénzhozzájárulásán kívüli ajándék.) A munkáspártok bizonyosan örömmel kapnának az alkalmon, hogy ezzel mutassák meg a habozó*

tömegnek: mekkora kultúrtényezők. — Más. Szükségesnek tartanám, hogy Elemér bá személyes híveiből s népi tudóstojásokból gárdát toborozzon, olyat, mely a kultúrfilozófia, a színháztörténet, a néprajz stb. fegyvereivel a **tudomány világában** *építse ki a magyar közösségi színjátszás, sőt távolabban az ú.n. népi kultúra hadállásait. (Ne értessek félre: nem gyakorlati emberekre gondolok. Nem tánc-, énekoktatókra, koreográfusokra, dramaturgokra! Hanem pelyhedzőszakállú — majdan az övüket fogja verni — tudósokra.) Ma még hiányzanak (hacsak Karácsony Sándort oda nem számítjuk) a népi kultúra filozófusai. Pedig szükség van rájuk!* (Ne kacagjon, Elemér bá!)

Van egy kérésem. Nem tudom megszerezni *Vatai László:* Dosztojevszkij. A szubjektív életérzés filozófiája című könyvét (II. kiadás, Magyar Élet, 1944). Ott valahol biztosan megvan. Küldesse el Elemér bá, **kölcsönbe,** olvasni. Portóköltség: utánvéttel.

Hangulatom szárnyaszegett. Anyámat hétfőn kíséri a nővérem Pestre.

Valószínűleg többször felkeresem majd Elemér bát leveleimmel.

Üdvözletet küld

Jancsó Miklós

Béres Ferit üdvözlöm

5.

Kedves Elemér Bátyám!

Tartózkodjunk az elhamarkodott ítéletmondástól!

Ezt a bölcsességet azért ástam ki tapasztalatom bányájából, mert magammal szemben kell alkamaznom. Tegnapelőtt ugyanis oly értelmű levelet küldtem Elemér bának, miszerint meg fogok halni. A tüdőm mián. Ezt a szándékomat azonban ma megváltoztattam. Nem gyűrt le a betegség, két napja megint láztalan vagyok: nem fogok meghalni! (Nem ugyan szószerinti értelemben, mert hiszen ha ezt megvalósítanám: iszonyú botránya lenne az Ó- és Újszövetség Nagyszakállú Tatájának. — Kellő tisztelettel és nagybetűvel ejtve nevét!)

Az egyéves betegeskedés, ágybanfekvés, s egyáltalán az elgyöngült test könnyen feminin hangulatot vált ki. Elkeseredem, s elvesztem fejemet. — Kell majd a zaj, a küzdés, hogy helyrebillenjek! Az idealista várakozási álláspont: az igazság győzelmébe vetett hit — egyszóval a passzívitás, halált jelent. Az ember nem ember lesz, hanem síró — Németh László. Egyébként hasonlóképpen vélekedik Engels (hiába: nagy szellemek találkoznak!), elismeri ugyanis azt, hogy a gazdasági élet törvényszerűségét felismerve, lehet és *kell* is azt irányítani. Az emberek maguk csinálják történelmüket — mondja. Nos én is elhatároztam, hogy kikapcsolom tüdőm diktatúráját és magam veszem kezembe sorsom irányítását. Éljen a demokrácia!

Ha Elemér bá netán előbb kapná meg e levelemet, mit nővérem ma ad fel Pesten, mint a másikat, a 2.-ról keltezettet — azért nézze át azt is. Az abban kért Vatai-könyvért magam megyek el a hét végén, vagy a jövő elején. Teszem tiszteletemet, — mint mondták volt a nemrégi neobarokk intelligensek.

Bús árvaságomban s a köröttem csattogva repdeső Halál sürgetésére megszültem, játékká dolgoztam a *Rossz feleség*-balladát. Ha egyszer nagy merészség fog el, megmutatom majd Elemér bának.

Itt, bizonyos politikusok előtt megpendítettem a Játékszín-Szövetkezet eszméjét. A dolog annyira tetszett, hogy még! Alighanem nemcsak Fehérvárt, hanem másutt is „kedvező fogadtatásra találna" (ez a félmondat a napilapok külpolitikai oldaláról ismeretes).

Annak az ajánlott levélnek, amit a Béres Feri által feladott távirat emleget, még híre-pora sincs!

Egyébként jó egészséget kívánok és tisztelettel köszöntöm Elemérbát.

Szfvár

946 XI. 4

HÉTFŐ

Jancsó Miklós

6.

Kedves Elemér Bátyám!

Nem fejeztük be az Upor sarkán kezdett beszélgetést. Éppen ma egy hete volt. Az alábbiak tették indokolttá az Együttesből való távozásomat:

1. általános lelki válság, ami exisztenciális kérdéseimből (betegségem etc.), anyám betegségéből s egy csomó, még előttem is tisztázatlan irracionális gyökérből nőtt naggyá;

2. az a furcsa helyzet, hogy az Együttesnek szervezője, gazdasági titkára kellett volna legyek — s bár e képességeim nem hiányoznak — betegségem és erős intellektuális hajlandóságom egy ezzel ellenkező komplexum kialakulását eredményezték, amihez nagyban hozzájárult;

3. az Együttes válságos állapota. 46 őszén már az gyanússá tette szememben az Együttes jelentőségét, hogy ismeretlen, vidéki ember bekapcsolását — ez én vagyok — akarják. Vajon miért, kérdeztem. S mikor megválaszoltam ezt a kérdést arra az eredményre jutottam, hogy nekem magamnak a gazdasági titkárságon túlmenő szerepem lehetne. Sőt, hogy a gazdasági titkárság széles méretű megalapozottsága hiányzik. (Ehhez, épp a Maszosznak, vagy a Nékosznak vagy más országos szervezetnek példájára, nagyobb társadalmi súlya kellett volna legyen Együttesünknek.) Úgy véltem: az együttesi válság szerény személyem közbejövetelével is, megszűnik. Ezért a Muharay kontra Vitányi polarizációs pontokat politikával akartam áthidalni. Nem sikerült. Vitányi konokabb, mint hittem és Elemér bá sokkal kevesebb befolyással rendelkezik felette, mint hittem. Megpróbáltam a Szabó Iván-i anarchikus formákat azzal körülszabni, hogy az együttesi munkanapokért felelősséget vállaljak. Megpróbáltam a húsvét előtti emlékezetes munkabizottsági ülések nyomán új pezsgéssel telíteni az Együttest. Megpróbáltam a buli hangján közeledni a tagokhoz. Mindent megpróbáltam és semmi sem sikerült. Lehet, hogy én vagyok balkezes, de sokkal valószínűbb, hogy immanens okai vannak sikertelenségemnek. Az Együttesben alapvető hibák vannak. Ezek azonban egy pontban koncentrálódnak: Elemér bában! És Elemér bának azon tulajdonságában, hogy művész és nem nevelő! Mert, ha a szofokráciához (Karácsony Sándor nevezi így a nevelőket) tartozna, soha sem tévesztette volna el az Együttes igazi szerepét. Mert az Együttes sem művészi, sem mozgalmi feladatra nem vállalkozhatott volna. Az Együttest nevelni kell. Együttest kell nevelni. A népi kultúrmozgalom, a szabadszínjátszás, a szabad művészkedés harcos életformát kíván ma még. S talán mindig így lesz, mert belátható időn belül a társadalom különböző rezdülésű politikai és szellemi csoportjai nem szintetizálódnak. Harcos életforma pedig együttdolgozó társakat és világnézetet involvál. Mindezek kis törzsgárdát és komoly tudományt. És a törzsgárda, meg tudomány nevelést. A nevelés nevelőt. — Elemér bá vagy nem tudott, vagy nem akart az Együttes nevelője lenni. Nem tudhatott, mert a konspiratív elemek kételkedtek Elemér bá hivatottságában s azonfelül az, hogy az Együttes sikerre, teljesítményre dolgozott, Elemér bának és az Együttesnek közvetlen munkakapcsolatát megszakította. Az Együttes tagjai inkább Szabó Iván-, mint Muharay-Együttesnek érezhették magukat. Ilyenformán Elemér bá és az Együttes mostani tagjai közé fal rakódott. Ezért nem tudhatott nevelőjük lenni Elemér bá. És nem is akart. Hogy miért, nem kutatom. — Abból indultam ki, hogy az az egyetlen hiba: Elemér bá művész és nem nevelő. De vajon hiba ez? Ilyenfajta együttesek nézőpontjából, mint a mostani mindenesetre az. De abszolút értelemben egyáltalán nem az. Sőt, ellenkezőleg: éppen a művészi lét jelenti azt az emberi szintézist, ami felé törekszik a világ. A művész ösztönös boncolója s felépítője a világnak. Született mágus. Mi, szegény közönségesek, algebraképletekből, Arisztoteleszből, górcsövekből stb. tudatosan vagyunk kénytelenek világot építeni. Ez a mi világunk a szegényebb, vértelenebb. — Ha kételkedtem volna Elemér bában, ha elfogadtam volna Vitányi, Szabó Iván és sokak mások álláspontját, már az első három hónap után búcsút mondtam

volna. Most sem Elemér bában kételkedek. *Nem hiszek a Muharay Népi Együttesben. Vagy hivatásos színjátszás, tánc, zene s komoly művészet, vagy hívők elsöprő erejű kultúrmozgalma. Harmadik „vagy" nincs! Csak egy „és" van még: a tudomány néhány szerény és kopott feneků fanatikusa.* Ha a népi kultúra alakítása a jövőben nem tagolódik szét e „vagy"-okra és erre az „és"-re: kútba hullik s kár utána ugrani. Ha a Népi Együttesek Művészeti Kollégiuma nem szívleli meg az aláhúzottakat, kút fenekén kezdi életét s penészgombává lesz. A Muharay Népi Együttesnek e szerint két útja van (ezt ősszel első levelemben is írtam) *a)* művészegyüttessé lenni, *b)* nevelő szervvé lenni. — Az elsőt ajánlom; zenekart, kórust, színházat. A nevelést végezze a kollégium. S ha a kollégium meglesz, ezt a két területet élesen szét kell választani. S még egy: *Elemér bá vegye kézbe a gyakorlati irányítást is!*

*

Június 1-vel kineveztek volna a fehérvári törvényszékhez, ha akarom (s ha más nehézségek miatt is el nem tolódna szeptemberre). E héten elhelyezkednék Fejér vármegyénél. Nyitva áll előttem a kispolgári érvényesülés útja!

Kérem Elemér bát postafordultával válaszoljon: az Upor sarkán velem kapcsolatban említett lehetőségek fent állnak-e? Azaz: *a)* elsősorban tanulás-jellegű tudományos munkálkodásomnak, *b)* külföldi tanulmányi lehetőségeknek (francia, orosz), *c)* normális szerény keresetnek konkrét alapjai vannak-e, s ha igen, akkor ilyen munkatársként hajlandó-e velem dolgozni. Ha e tekintetben június 10-ig választ nem kapok, megindulok a kispolgárok útján!

*

Noha nem akarok a Kollégium dolgaiba beleszólni, majd lenne néhány gyakorlati — s tán alapvető — megjegyzésem.

*

Kettő:

a) Balassa Iván „Magyar Néprajzának első oldalán a „107 népdal" belső lapján szerepel Csikós Tóth András neve. A „Népi párostáncokról" lemarad?

b) A Sarló könyvesboltban előjegyeztettem az Együttes számára Molnár István „Magyar tánchagyományok" c. könyvét. Könyvnapi áron át lehet venni.

Választ várva küldi üdvözletét

Jancsó Miklós

Szfvár.
947. V. 4.
szerda

VITÁNYI IVÁN

A magvetés embere

Muharay Elemérről nem azért kell megemlékeznünk, mert az emlékezések idejét éljük, hanem érdeme szerint, s mert van mit tanulnunk tőle. Amikor annyit beszélünk a közművelődésről (többet, mint amennyit tenni tudunk), nem szabad elfeledkeznünk azokról, akik sokat tettek érte.

Persze az is hiba volna, ha őt mindenestül a közművelődés őseinek arcképcsarnokába helyeznénk el, szélesebb ölelésű és egyben talányosabb egyéniség volt. (Vagy úgy is mondhatjuk persze, hogy azért igazi népművelő, mert nem volt az, nem öncélnak fogta fel, hanem a nép felemelkedéséért folytatott munka és küzdelem egy mindig jelenlevő oldalaként.)

Talányos egyéniség — mondom — mert hogy az volt. A ma ötven éven aluliak, ha ismerték, amint bajuszosan, ízes paraszti viselkedéssel instruálja a táncosokat. De az idősebbek is láthatták őt, amint az ellenállás tevékeny résztvevőjeként fegyvereket gyűjtött és csoportokat szervezett, bátorságáról, helytállásáról sokat lehetne mesélni. Aki látta, milyen otthonosan mozog fiatal munkások között (gyári sportegyesületi vezető is volt egykoron), az nem ismerte volna fel a későbbi Muharay Elemért. Még idősebbek emlékezhetnek a Kelet Népe budapesti szerkesztőjére (Tatay Sándor írt róla legutóbb), vagy az avantgarde színházi rendezőre, színészre. És még régebben — a ma élők lassan most már csak hallomásból — a munkásra, a külföldet járó vándorlegényre, a vörös katonára. Parasztok között paraszt, munkások közt munkás, értelmiségiek között értelmiségi tudott lenni, a fiatalok közt pedig úgy volt Elemér bácsi, mint aki mindig megőrizte az ifjúság fogékonyságát.

Hányféle dologba kezdett életében! Az avantgarde rendező a népművészet és a modern színház szellemét akarta összekovácsolni. Bartók Béla szellemében, műhelyéből Bihari József és Jancsó Miklós nőtt ki. Aztán a népi írók mozgalmának tevékeny részeseként falura indul, hogy megszervezze a Fóti Faluszínpadot, amelyen a parasztok teremtenek maguknak művészetet — tüntetésként és programként a Gyöngyösbokrétával szemben. Aztán az ifjúsághoz fordult, s megszervezte az együttest, amelyet hivatalosan soha, de értelemszerűen jogosan neveznek ma is Muharay-együttesnek.

Mindez azonban csak a keret, amely mögött nem pontosan ugyanaz a tartalom rejlett, mint amit később hasonló intézmények jelentettek. A Muharay-együttes például — amit már teljesen személyes tapasztalatból ismerek — nemcsak a néptánc, néptáncdal, népjáték bemutatására szövetkezett, hanem ifjúsági mozgalom, politikai fórum (és 44-ben ellenállási sejt) is volt, a népművészet, általában a művészet csak része volt ennek. Amiért szövetkeztünk, ami beszélgetéseinknek, vitáinknak állandó tárgya volt, a magyar nép felemelkedése, a háború befejezése, a fasizmus elleni harc, és hogy milyen legyen utána az új, szocialista társadalom, milyen szerepet játsszon benne a kultúra, a művészet, a népművészet. Muharay ebből a szempontból éppen nem volt korlátozottan narodnyik: ő a népművészet dolgát mindig ebben az összefüggésben nézte, s ezért tudott körülötte olyan ifjúsági csoport kialakulni, amelyet kommunista fiatalok vezettek.

A magyar szellemi fejlődésben ezért ez az alakulat akkor a harmincas években leghaladóbb mozgáshoz tartozott, amely a kommunista munkásmozgalom és népi írók mozgalmának összefonódásából született, ennek megnyilvánulása egyebek közt a Márciusi Front, a Györffy Kollégium. A fiatalok nem pusztán egy jó amatőr művészegyüttest akartak benne létrehozni, hanem az *életforma forradalmának* útjait keresték a szocialista forradalom részeként. A népművészet agátició volt emellett

— és amikor az idő úgy hozta, ezért cserélték fel az agitációt a közvetlen politikai tevékenységgel, az ellenállással.

A felszabadulás után természetesen minden folytatódott. A 45 utáni évek forradalmi tavaszában Muharay és a „muharaysták" azért tudtak olyan teljes szívvel, olyan sok eredménnyel részt venni, mert erre készültek, s úgy érezték, eljött az idő. Szerepük az ifjúság kulturális mozgalmaiban körülbelül ugyanaz, mint a györffystáké az új értelmiség nevelésében. Nemcsak a mai néptánc és népművészeti mozgalom gyökerezik itt (mert ekkor vált országos mozgalommá és a muharaysták sokban azt a szellemet képviselték, mint az éppen maiak, akik szabadon és ugyanakkor hitelesen, életformájuk részeként nyúlnak a folklórhoz), hanem az ifjúság egész kibontakozó népi és demokratikus szellemű kulturális megújulásában ott voltak. Emlékszem például, hogy amikor megalakult a budapesti ifjúság 1848-as kulturális bizottsága — ezek a szervezetek a baloldali egységet kívánták megerősíteni — nevetve tapasztaltuk, hogy csupa Muharay-együttes tag volt, benne Benedek Árpád a Györffy Kollégiumot, én a MADISZ-t, valamelyikünk a parasztpárt ifjúsági szervezetét, Papp Oszkár a képzőművészeti, Haden Edit az iparművészeti, Kiss Lajos a zeneművészeti, s ha jól emlékszem, Jancsó Miklós a színművészeti főiskolát képviselte. Ahol ember kellett, mindenütt ott voltunk.

Muharay — mint mondtam — az elkezdés, a magvetés embere volt, nem a megvalósításé, az aratásé. Nagyszerű érzékkel, tág látókörrel és jó ítélőképességgel ismerte fel, hogy mi az, ami kell, de nem tudta végigvinni. Nemcsak őmiatta történt ez így. Hibás volt benne a kor, mármint az ötvenes éveké, amely nem méltányolta a spontán mozgalmak közvetlen demokratizmusát, a népművészet és az avantgarde összekapcsolásán alapuló, Bartók útját követő művészi útkeresését, s ahogy megszüntette a népi kollégiumi mozgalmat, ugyanúgy szűkítette be a 45 utáni széles horizontú népművészeti mozgalmat szabvány kultúrverseny-amatőrizmusba. Muharay koncepciója éppen arra lett volna elég, hogy a folytatók egész sorának egymásba kapcsolódó tevékenységében valósuljon meg, így viszont éppen a folytatás vált lehetetlenné.

1948 körül mindannyian, akik részt vettünk ezekben a mozgalmakban, a saját bőrünkön éreztük, hogy a helyzet megkeseredett: olyan volt, mintha a saját magunk által is dagasztott tésztába kellene belefulladni. Kerestük az előre vezető utat, de nem tudtuk kellőképpen végigelemezni az okokat, ezért bizonytalanokká váltunk, egymást is okoltuk, egymás ellen is fordultunk. Viták támadtak a Muharay-csoportban is, részben Muharay és közöttünk, részben egymás között. Jancsó Miklós levelei e kornak dokumentumaihoz tartoznak. Nem érdemes ebben az összefüggésben most belemennünk az egyes álláspontok elemzésébe: részletkérdéseket láttunk másként, amiket akkor nagyon fontosnak hittünk. Jancsó két évtizeddel később, a *Fényes szelek*ben mutatta be a folyamatot, amelyben benne volt a mi személyes harcaink élménye csakúgy, mint más kollégiumoké, más ifjúsági csoportoké, nem egy az egyben, hanem magas fokú művészi általánosításban. Én ilyennek érzem ezt a filmet, mert ugyanúgy megmutatja az előrevivő akaratot, mint a tévelygés objektivitását. A pontot nem mi tettük rá, hanem az a politikai vonalváltás, amely ahelyett, hogy megoldotta volna, nem egyszerűen átvágta, hanem felégette a gordiuszi csomót, s formalizmusba fojtotta az addig virágzó spontán-demokratikus törekvéseket.

Hogy ez milyen törést okozott legtöbbünk életében, és mikor, az ezúttal más lapra tartozik. Muharay Elemérről van szó, ő ekkor menekült bele a hagyományápolás, a falusi népi együttesek problémáiba, mert ott tudott a legtöbbet megőrizni eredeti elgondolásaiból. De itt, élete utolsó szakaszában is volt ereje ahhoz, hogy olyan fiatalokat segítsen a kibontakozásban, mint Csoóri Sándor, Martin György vagy Timár Sándor.

Mózes volt tehát ő, aki kivezető utat mutatott a szolgaság földjéről, aki át is ment a közös tengeren, de már nem jutott el az ígéret földjére. De sokakat elindított, mert a kultúrát mindig a társadalmi összefüggések széles összefüggésében tudta nézni, és mivel arra indított, hogy magunkat találjuk meg, sokszor talán haj-

landók is vagyunk elfeledkezni az ő indításáról. Meglehet, hogy az ígéret földjére sem váltunk mind méltóvá, vagy talán nem is jött még el, de ahogy körülnézek azoknak seregén, akik így vagy úgy tanítványai voltak, úgy látom, senki sem mondott le róla.

Annak idején a „muharaystáknak" neveztek bennünket, kicsit csúfondárosan, de az összetartó közösségnek kijáró elismeréssel. Most visszatekintve nemcsak személyileg nem kell szégyellnünk ezt az elnevezést, de a mai ifjúságnak, a mai kulturális mozgalmaknak, a mai kulturális életnek is kívánhatunk valamivel több muharayzmust. Emlékét is ápolnunk kell (miért ne nevezhetnénk róla iskolát, művelődési házat, múzeumot, utcát, díjat, miért ne adhatnánk ki válogatott írásait, dokumentumait), az igazi megemlékezés mégis a mű folytatása és továbbvitele volna.

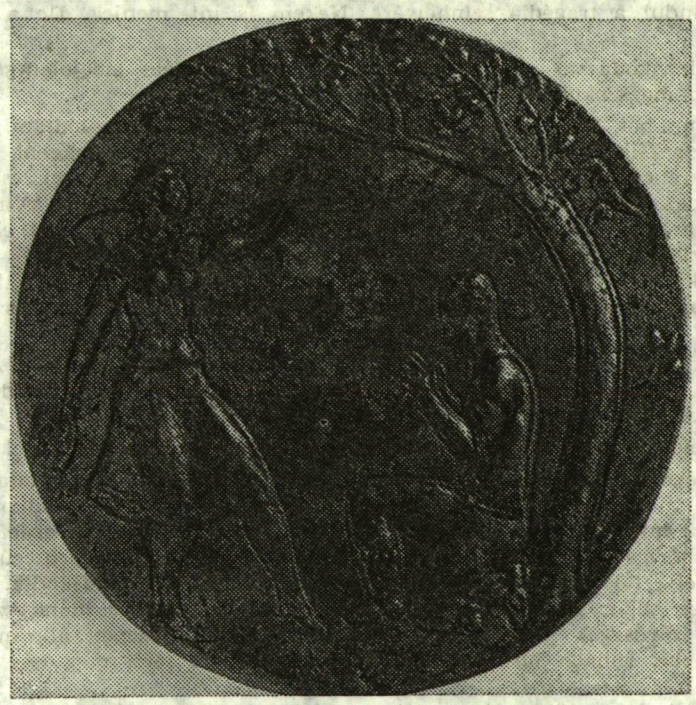

SZABÓ IVÁN MUHARAY-EMLÉKÉRME

TÓTH BÉLA

Tiszajárás

XXII.

KANYAR

Ágyúlövés sem dúrhatta volna széjjelébb Zoli bánatutcáját, mint a gátak tetejéről hozzánk verődő kiáltás. Fogát vicsorító fájdalmából épp azt kezdtem megsejteni, hogy beteges hidegrázás és forró láz tartja fogva, különösen mikor Julcsi testben vagy akár gondolatban fölmerül. Betölti minden percét, porcikáját, szabadulna tőle és magához láncolná egyszerre. Hogy uralmát tudhassa fölötte.

Amúgy egész zavarodott vagyok vele. Találkozásunk első napjaiban ádámciviles tánc, amiben nem a pucérság volt a legdöntőbb, hanem, hogy gátlástalanul mutatták vonzalmukat. Egymás tekintetéből olvasni tudtak mindent. Magam is azt hittem, értem őket. Most elbizonytalanodtam.

A segélykiáltásra Kálmán bácsi kibodorodik forgácsai közül, egy éles fejszével a kezében indul a tragédia színhelyére. Nekem is int, menjek. De a lábam tiltakozik.

Ötéves inaskodásom alatt találkoztam a halál sokféle megjelenésével eleget. Nem tudtam megszokni.

Volt olyan hét, hogy naponta többször is halottakkal bajmolódtam. Összetalálkoztam mindenféle halálnemmel, amelyek betegségből, öngyilkosságból, gyilkosságból vagy szerencsétlenségből következtek. Szivárgó orrú tébécésekkel, csontra aszalodott rákosokkal, aggkori végelgyengültekkel, sáp- és vízkórosokkal. Aztán ott volt a hirtelen haragból, szőlőkaró-suhintásból eredező halál. A véletlenül elsült forgópisztolyból kiköpött halál. Az erőszakból Isten nyakára ment öngyilkos halálneme. Ki kötélre, ki lúgra, ki kútbaugrásra ítélte magát. Engem egy se tudott megnyugtatni. Amikor csendítettek a közeli toronyban, nekem mindig visszaköszönt a tegnapi ebéd.

Mondják, hogy háborús szanitészek és temetőosztagosok olyan közömbösekké tudtak válni, akár valami részeges boncmester, aki a több napos szétdobált hulla mellett megette a frissen főtt csirkepörköltet. Fogadásból.

Most mégis, ahogy int Tuli Kálmán, megyek vele, mint mágnessel a vasszög.

A segítségért kiáltó ember vár bennünket a gát tetején. Nincs valami nagyon megilletődve, messziről úgy vélem, mégsem szeretne újra egyedül találkozni az illetőkkel. Pedig láthatott már ilyeneket. Nem mai ember. Amolyan erdei termésért, tímároknak bőrfestésre való taplóért, szappangyökérért, fagyöngyért csúvározó valaki lehet. Félig töltött csalánzsákja, s annak tartalma erről tanúskodik. Úgy lehet, minden fa és bokor ismerőse ezen a vidéken. De erről nincs időnk szót váltani. Megyünk, a sűrűségek közül hirtelen kitisztuló térség közepén álló nyárfájához, amiről ünneplős ruhába öltözve csüng egy jól öltözött férfi meg egy nő. Lábuk leér a fűre.

Kálmán bácsi közelükbe lép, megfogja a férfi leejtett balját, óráját nézi, füleli.

— Még ketyeg — mondja indulatok nélkül, aztán kérdezi:

— Ugyan kik lehettek, mért tehették, mért éppen ezt a fát tisztelték meg? Nem az éhség, nem a nyomorúság juttatta őket ide, ahogy elnézem ancugjukat. Vagy egyenest a halóruhájukat vehették magukra?

Percek telnek hangos találgatások között, mikor a Zoli meg a gátőr lecsörtetnek a tisztás szélére. Megcövekelt a lábuk. A gátőr szusszant először.

— Ez lett a vége! Évek óta idejártak. Minden hétfőn délután megjelentek, lehetett tél vagy nyár. Eshetett vasvilla. Üldögéltek a partoldalban, sokszor itt a nyárfa alatt. Legtöbbször az este vagy a lombok nyelték el őket. Reggel sohasem láttam őket. Szerelmesek voltak, reménytelenek, testvérek, egybetegségűek, nem tudtam róluk semmit. Néha papfélét véltem a férfiban, máskor patikust. Nem ettek-ittak, mint a kirándulók, még beszélgetni sem láttam őket. Nem voltak süketnémák, ha találkoztam velük, messziről köszöntek.

Évtizedek óta faggatom, kérdezgetem a Tiszát a saját, meg az emberek sorsáról. Mindig mélyen hallgatott. Szomorúságról meg egyáltalán nem hozott hírt. Hazudott volna? Száz színben játszó szép arcát mutatta mindig? S tán éppen ezzel csábítja magához a halni készülőket?

A tápéi hímzőkörben sokat tudó, beszédes asszonyok között üldögélek, némely téli alkonyat utáni idő szakaiban. Színes hímzéseikben úgy bújkál a tű sebesen villódzó kezük nyomán, ahogy a szó szalad százfelé. A Tisza halottairól. Tápén sokat eltemettek belőlük, mint öngyilkosokat. Persze azok nem tápaiak. Hozza őket valahonnan lefelé a Tisza. Hogy önként mentek-e bele, lökték, fürdés közben estek, ki a tudója annak? De valamilyen régi törvény szerint, ahol partra veti halottját a folyó, ahol kifogja a halász hálója, a révész kompja, ott kell elföldelni őket. Ott írják őket veszteséglistába. Mióta már?

Az ezeréves Tápé nem szokta meg. Ha szól a temető jajveszékelő lélekharangja, a hímzőkör meghitelése szerint nem tudnak az emberek másfelé nézni, hiszen visznek valakit, valaki névtelent a vízpartról a gödörpartra. Kirendelt, dísztelen lovaskocsi ballag vele sor szerint. Viszik a névtelen halottat, akikről sokszor azt sem tudni, férfi volt-e vagy nő. De akit utolér a lélekharang szava, az leteszi kapáját, sarlóját, sulykolóját, fordul a kocsi után.

Veronka néni meséli:

— Mentünk úgy, ahogy a munkát abbahagytuk. Mezítlábasan, ha olyan idő járta. Ríttunk. Sirattuk a szerencsétlent. Magunkat is. Sose voltunk összegyülekezett sírni való nélkül. A lány, meg asszonyfélének annyi szomorúság sajtolta az életét, hogy ilyenkor kisírhattuk magunkat, megkönnyebbedtünk.

A halottak látásától kicsomagolódtak hideg emlékeim. Még sokáig bukdácsoltam volna közöttük, de Zoli félhangos sóhajtása visszaráncigált.

— Ezeknek már jó! — mondja, s szaván érzem bolondos meggyőződését.

— Mi lelt? Tegnap még kutya bajod. Ennyire megrázott!

— Bár az rázott volna. Akkor tudnám, hogy elmúlik.

De mire vitába keverednék vele, megjönnek a rendőrök az orvossal. Az őrmester, alig érinti simléderéhez a kezét, intézkedik.

— Aki nem tud az ügyhöz, az táguljon.

Tágulunk.

— Állj! — vezényel az őrmester. Senki nem tud semmit? Ki látta őket először?

— Jelen — mondja a taplószedő.

— Ismerte őket?

— Nem. Most láttam őket először.

— Van, aki látta őket élve?

— Jelen — válaszolt a gátőr.

— Maga marad, a többi elmehet — néz ránk az őrmester —, nincs mit gyönyörködni bennük.

Ami igaz is. Megyünk. A sötét amúgy is kezd ránkbőrösödni. A fák és bokrok fekete foltokká válnak, mire fölkaptatunk a gátak koronájára. Ott már erősen ránk köszön a gátőrné csülkös bablevesének illata.

Tuli Kálmán ezt meghívásnak veszi. Másnapra is maradt még faragni valója. Elmarad tőlünk.

Kettesben kilométereket elballagunk a halottas nyárfától. A talpunkkal látjuk az utat. Sötét van, mint a zsákban. Vastag a nyírségi csönd. Most alussza első álmát a madár. A békák kunkogása régen elhalkult. Hanem most surran a menyét, sompolyog a sün. A lopi legelőkön titokban hajtó juhász pulija száját madzaggal elköti, hogy árulóként egyet ne vakkanjon a kölestáblán.

A csillagos ég majd elcsordul, úgy remeg. Más ízű csönd ez, mint felénk való. Iható, akár az itteni folyóvíz. Tiszta. Tán törékeny, akár egy felhőbárány, elcsavarja a csillagcsordulás csapját. Olyan, mint a nyírségi ember barátsága. Őszinte, kitárulkozó. Aztán ködök ülik teli. Elmúlik.

Hanem a fák sugdolózni kezdenek a szelekkel, s a szellőfiúk belehemperegnek a harmatosodó fűbe.

Mifelénk zajosabb csöndökbe csavarodva éjszakázik a Tisza.

Zoli, talán hogy újra bekösse lelkiistállómba égő baja lovát, szépen rezezett baritonján nekiereszkedik egy valamikor közösen megszeretett tót nótának, amelyik pillanatnyi hangulatát kifejezi:

Jön a szombat este, de nincsen öröme,
Itt a szombat este, de nincsen öröme.
A galambom útját, benőtte a fű már,
Benőtte a fű már, benőtte örökre.

Nem is fű az rajta, csupa gaz, csupa gyom,
Nem is fű az rajta, csupa gaz, csupa gyom,
Török császár rabja, török császár rabja, török császár rabja,
Sej az én galambom!

Amikor legényes életünkben olyan szerelmes hancsikok magasodtak elénk, hogy járni sem tudtunk rajtuk, mindenféle bajbogarak, gondszuvak ellen sokszor elnótáztuk az öreg Zsibrita Mátyástól tanult, mindenre jó strófákat. Ettől úgy éreztük, ereszt szorító pántjaiból a feszültségünk. Hamvadozott bennünk az élő parázs.

Nagyon meg akartam érteni barátom fájdalmát.

— Tegnap még nem látszott, hogy „örökre" — segítek szavammal a gombolyag végét megfogni.

— Látszott az, csak én nem akartam látni. Egészen elvakultam. Úgy negyvenéves korom után már nem számoltam arra, hogy ilyen is megtörténjen velem. Kitaplósodtam. S most olyan sötétség van belül, mint amilyen kívül. Azt sem tudom, vezet-e még út ki belőle valamerre.

Meséltem már, hogy a nyíregyházi sortatarozásban Julcsival 75 házat, sok nagylakást annyira átterveztünk, hogy a régi hodályokból 23 darab többletlakást kimódoltunk. Kicsiket, mai igényeknek megfelelőket. A város ennek úgy megörült, hogy hozzám vágott egyet. De hát minek nekem? Adjon Julcsinak! Adott. Összebeszélés nélkül úgy rendeztük, mint a saját fészkünket. Én mint öreg trottyos, nem éltem egy percig sem abban az önhittségben, hogy majd együtt lakunk. Hanem azt tartottam megfogalmazatlanul, hogy így leszünk külön, és mégis különbül másoknál, amióta világ a világ.

Ment ez néhány éven keresztül. Igaz, amikor egy-egy barátnője férjhez ment, meg-megriadt. Hogy hát ővele mi lesz? Arról többször sóhajtozott, hogy családot szeretne, gyereket. Szép örömtavunkat az elszaladt évek alatt nem zavarta semmi. Az első hullámverést is egy váratlan betegsége okozta.

Műteremben dolgozott, az öléhez kapott, mentők vitték a kórházba. Csak este tudtam meg, hol van. Rohanok oda, már lent ült a kerti padon. Várt. Nyugtatott. Semmi baj. Vese. Kicsi korában is elővette néha. Két nap múlva kiengedik. Kiengedték. Örültem. Kérdeztem, hogy az orvosnak juttatott-e valamit? Mondta, már

várta a kérdésemet, de nem adott, mert az orvos régi ismerőse, amikor adni akart, megpirongatta. Talán nem az ötszáz forintot kevesellte? Örültem, hogy ilyen is van.

Amikor a gimnáziumban Julcsi elsős volt, az orvos éppen végzős. Azóta sem találkoztak. Megismerte, barátsággal beszélt vele. A hálát elhessentette magától. De azt mondta neki, ha nagyon erősködik, hát akkor menjen el, ekkor és ekkor a lakására, vágja le a haját. Nem szereti, ha a fodrászok babrálnak a nyakában.

Ez egy kicsit csiklandozta a kíváncsiságomat. De hát tudok csodabogarakról, becsülöm is őket. Amúgy elhalványult bennem a kíváncsiság, de a hajvágás napján egész megbolondultam. Mint tanyai kutya idegen városban, gazdájától elkeveredve futkároztam. Julcsi elment, szerencsémre azt sem tudtam, hol lakik a doktor. Mert különben rájuk töröm az ajtót, felképelem őket. Ha valami rossz regényben olvasom, hát félredobom. Engem ilyennel ne etessenek az írók. És velem történik meg. Nem tudtam magamnak parancsolni. Álltam az ablaka alatt, mikor ér vissza, mikor világosodik ki a lakás. Reggel a szememmel sem kérdeztem, gyöngeségemről nem akartam olyan könnyen tanulságot tenni. De ő ismerte fogcsikordulásaimat. Munka után kedélyes könnyedséggel nyugtatott.

— Régen nem váltottunk szót, elbeszélgettük az időt, mire fölocsúdtam, elmúlt éjfél.

— Bennem sikoltozott a kérdés: — És? És? És?

Napok múltán, ahogy ő is lecsillapodott, azt mondta, hogy most volt ott először és utoljára. Még én aggályoskodtam. Hogy sajnos még lehet rá szüksége. Közben úgy szűkült bennem a nemlétező holdvilágra vonyító, eddig hallgató kóbor kutya, mint a valóságos. Hogy hol volt eddig, melyik zugomban, mért nem találkoztam vele, magam sem értem.

Vacogtam belülről, ordítottam, a veszettség nyála habokban csurgott belőlem. Ő sem látta volna? Hisz a tekintetével meg tudott nyugtatni. Magamtól is mentem annyira, dolgozni is képes voltam. Kifelé milyen képmutató tud az ember lenni. Senki sem sejtette, micsoda világháború zajlott le odabenn. Hullák, szétlottyant vastagbelek, bűz, vízig ásott aknatölcsérek, döglött lovak. Attól kezdve soha nem tudtam éveken át fölengedni. Elvesztésének félelme mindig talpon állt bennem.

Szüleit, testvéreit ismertem, gondjaikban osztoztam. Talán tudat alatt, hogy minél több szállal magamhoz kössem. Annyira belém épült, ha arra gondoltam, hogy egyszer elhagy, hát az a műtét előtti beteg vagyok, aki egy nemesebb szervének elvesztésén búsul. Nem a fájdalomtól fél, a veszteségtől.

De ahogy ment velem az idő, még a rutinból végzett munkám is patikául szolgált. Eredményesen dolgoztam. Igaz, sokszor ízetlennek, sótlannak tartottam egész életemet, mert bántott, hogy Julcsi akár egyszer is el tudott hagyni. De hát mennyi ízetlent le kell életünk során nyelni.

Hanem, néhány hónap után kezdtem észrevenni, hogy zöld a fának a levele, és az égen felhők szállnak mint régen, boldog korszakokban.

Valakitől tán olvastam azt a bölcsességet, ami beteljesült rajtam. Hogy csak az elvesztett öröm mutatja, mekkora volt. Olyan, akár az egészség: amíg van, észre sem vesszük.

Ha lassan is, kikékült rám az ég. Hanem a rákövetkező nyáron, jóképű mérnökjelölt került közénk háromhetes gyakorlatra. Húzó-vonó, érdeklődő gyereknek ismertük. Hamar befogadtuk, kedvébe jártunk. Az elköszönés napján kicsit kocsmáztunk. Ő egyenesen onnan indult közülünk a vonatra. Julcsi másnap elkésett. Sose fordult vele elő. Szó nem érte volna a ház elejét, de ő kikerekedett szemmel, támadólag lépett fel.

— Azt kívánod, hogy hazudjak? Boldoggá tett, hogy az utolsó éjszakát velem töltötte. Ugyan előzőleg néhányszor feljött a lakásomra mozizás után. A kisujjamat sem fogta meg. Nem volt rám kíváncsi, annyi hatással sem voltam rá, mint az öreg pap énrám. Csak ült, mint a tuskó. Nagy nehezen megette, megitta, amivel kínáltam, aztán udvarias kézcsókkal jó éjszakát mondott minden alkalommal. Mit gondolsz, van valakije? Ennek komoly valakije lehet.

Nem bánnám, ha a barátjául fogadna, akivel, ha fölvetődöm Pestre, bujkálások nélkül, nyíltan beülhetnék bármely színházba. Olyan nagy igény ez, bűn? Azt se bánom, ha a százegyedik leszek neki. Férjhez akarok menni! A fiú partiképes, ahogy jobb polgári körökben mondanák. Tiszta reményeim lehetnek vele. Nálam hitványabb lányok férjhez mennek, élik szép vagy messziről szép életüket. Révben vannak, férjük van, nevük, nyíltan járhatnak-kelhetnek. Lehet, hogy nem azt nyerték el, amit reméltek, de hát mit akarhat egy lány?

Látta elszontyolodásomat, hogy alig kapok levegőt szavai zuhatagában. Ha kétszázas vasszöget vernek mellem kosarába, az nem állítja el annyira a kalapálást bennem, mint Julcsi kizúduló mondatai. Nem is lárifárizott, de vigasztalt.

— Te megmaradsz nekem. Akármi történik velem, nem vagyok nélküled egy percig sem. De lásd be, hogy mással kell élnem. Te leszel a hátországom, az örökös, minden bajaimban, örömömben.

Egész nekipirosodott elképzelt jövőjének. Napokig a remények kéklő ködeiben élt. Várta a levelet Pestről, várta a biztató meghívást. Nem jött. A következő héten már összeszorított szájjal uralkodott magán. Kitört belőle a keserűség.

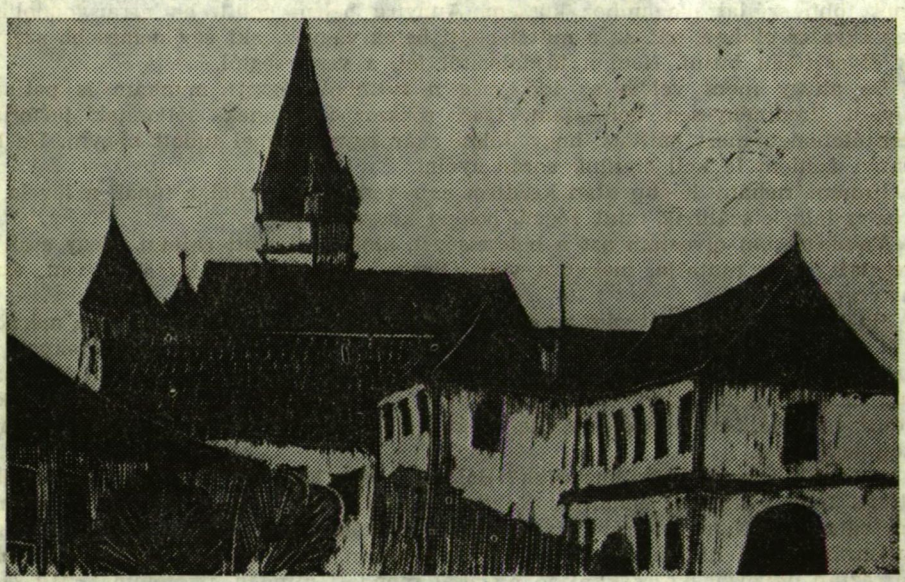

HADNAGY CSABA GRAFIKÁJA

LÁSZLÓ GYULA

Szabédi László emlékezete

Szűkebb hazánkban nem igen ismerik őt. Amikor verseinek nagy kötete (Telehold) 1944-ben megjelent, bizony nem versek olvasásával törődtünk. Pedig amíg élt és napról napra találkoztunk, mindannyian tudtuk, hogy lángelme jár közöttünk. Öngyilkossága után jó évtizedig tökéletes „damnatio memoriae"-t borítottak emlékére, odahaza Kolozsvárott még a nevét sem lehetett említeni; most lassan felenged holtában való száműzetése és odahaza is, itt nálunk is megjelennek művei. Legutóbb „Enyém ez a történelem" címmel vaskos kötetben válogatta Kántor Lajos Szabédi műveit a Magvető Kiadó számára. Ez alkalom arra, hogy felidézzük sugalló erejű alakját. Nem vállalhatom, hogy költészetének szépségeit, néha önkínzó gyötrelmeit, ritka, de annál meghatóbb harmóniáit bemutassam. Egyszóval nem vállalhatom, hogy mint költőt méltassam, hiszen nem vagyok sem irodalomtörténész, sem esztéta. De még vesékbe látó logikáját, dialektikáját sem mutathatom be, mert ez sem mesterségem. Mindössze arra vállalkozom, hogy emlékeimet megírjam róla, és saját szavain keresztül felvázoljam életének és halálának színeváltozását, stációit. Hiszen őmaga:

„... míg élt, holtként rendezte el,
hogy holtában élőként szóljon."

EMLÉKEIM

1940 után kerültünk közelebb egymáshoz s ebből barátság fejlődött. Sima arcú, keszeg, közepes termetű ember volt, tisztaság sugárzott belőle. Inga mozdulatokkal járt, meg-megállva, szívesen és sziporkázón vitatkozott. Sokat beszélgettünk s mindegyik találkozásunk meglepetés volt számomra, mert csupa ismert dologról esett szó, ám a végén kiderült, hogy mindazt rosszul ismertem, rosszul ítéltem. A XX. század Szókratésze volt, az igazság szenvedélyes kutatója, a jelenségek, vélemények bámulatos, könyörtelen elemzője. Feljegyzem, amire emlékezem e beszélgetésekből, ám csak a gondolat halavány derengése az övé, a szavak, amikkel emlékezem már a magaméi s a harmincöt-negyven esztendő kilúgozta belőlük a közvetlen szóváltás melegét, meglepetéseit, szépségét. Többször lerajzoltam s rajzolás közben erősödik, tisztul az az életérzés, ami a „másik emberről" kialakul bennünk.

Egyszer, hogy s hogynem a Bánk bánra terelődött beszélgetésünk. Kivédhetetlen érvekkel bizonyította, hogy nem Bánk és az urak vitték előre a magyarság ügyét, hanem — szerepét és hatását tekintve — Gertrúd és udvara, mert az fejlettebb társadalmi formát akart megvalósítani a maradi nagyurakkal szemben. Tehát végül is — idegen voltuk és aljasságuk ellenére — a magyar állam kibontakozását jobban szolgálták, mint lázongó nagyuraink.

Példaképe a francia racionalizmus volt és sokat beszélt — dicsérően — a szofistákról, akik a gondolkozás tisztaságáért sokat tettek. Ez is megdöbbentett, hiszen a mi szóhasználatunknak megfelelően azt hittem, hogy a szofisták az igazságot csűrő-csavaró léhűtők voltak.

Egyszer meg a természet szépségeiről beszélgettünk. Ő csak hallgatta-hallgatta, aztán valami olyanfélét mondott, hogy igen-igen, de ő akkor érzi magát a természetben otthon, ha az ember nyomát látja benne, legyen az bár csupán egy kitaposott ösvény. Eszembe jutott egyik terentiusi verscíme: „Nil humani a me alienum puto". Ez az életérzés kapott hangot egy másik alkalommal is. Azt fejtegette, hogy szinte irigyli azokat a költőket — emlékszem Sinka Istvánt említette —, akiknél a vers érzelmi világuk közvetlen vetülete. Nála másként van — mondta —, írás közben is, de ha készen van a vers, akkor is újból és újból megvizsgálja értelmével a szavakat, kifejezéseket, hogy vajon pontosak-e? Kibontva ezt a gondolatot, illetőleg megfigyelését, azt fejtegette, hogy őt nem érdekli az, ami csak a költő sajátja, hanem éppen az, ami mindannyiunkban megvan. Ebben mutasson újat a költő, abban ami mindannyiunké, ne abban, ami csak az övé.

Hogy milyen aggodalmas tisztasággal vizsgálta versét — a magáét és másét —, elmondom erről egyik emlékemet. Elevenen él bennem s mégsem tudom, hogy valóban én is jelen voltam-e, vagy pedig csak Szabédi elbeszélése volt olyan szemléletes, hogy az idők távolában magaménak is érzem. Úgy mondom el tehát, mintha én is ott lettem volna. Az Unió utcában ültünk egy kávéházban hárman: Reményik Sándor, Szabédi László, meg én. Szabédi Reményik egyik kifejezését vizsgálta, nem emlékszem már, egy madár hangjának szavát, vagy a „vadvizek zúgását" kifogásolta. Azt mondta: „Te Sándor, ez így nem jó", mert a madár hangja más, vagy a vadvíz éppenhogy alattomosan terjed, nemhogy zúgna. Reményik azzal hárította el, hogy ez nem fontos, mert a kifejezés így szép. „Egyébként is mondj két magyar költőt, aki ilyen aggodalmasan pontos volt." — „Mondok is s éppen kettőt — felelt Szabédi —: Petőfi Sándor és Arany János."

Háborogva vetettem fel egyszer, hogy értelmiségünk nyugati regényeket olvas s nem népi íróinkét, magyartalanságot éreztem ebben. „Nem — mondta Szabédi — ők pontosan azt olvassák, amivé válni akarnának: ez az ő világuk, nem a népieké." Ez a beszélgetés jut eszembe, amikor „Népi írástudók, vagy írástudó nép?" című előadását olvasom.

Egyik — róla készült — rajzomért cserébe azt kértem, adja nekem — mint kéziratgyűjtőnek — egyik versének piszkozatát, amely keletkezés közben mutatja a verset. Ide is adta egyik legszebb késői versének kéziratát s kísérő levelében figyelmeztetett arra, hogy még mielőtt megkezdte volna — nézzem csak! — a papír tetején ott van már a három befejező sor. Nem tud másként nekifogni a versnek, csak ha a befejezése készen áll már! Barátságunk idején jó néhány versét tudtam s idéztem csendben Kolozsvár utcáit róva.

Az emberi megnyilatkozásokat elemző értelemmel figyelte. Erre a következő emlékemet idézem. Festettem Kolozsvárott egy családi képet: a Felfeszített görcsös ujjaival a semmit markolja és sír, előtte van családom. Feleségemék térdepelnek, szüleim meg én állunk s én éppen rajzolom a jelenetet. Leült a kép elé és feledhetetlenül elkezdett beszélni a szereplőkről, akiket csak részben ismert. „Feleségedék katolikusok, ti protestánsok vagytok." Ez még hagyján, hiszen a térdeplésből és az állásból önként következik, de azután személyenként jellemezte például szüleimet. Tökéletes jellemképet adott! „Honnan tudod?" — kérdeztem. — „Hiszen reájuk van írva!". Közben az volt az izgalmas, hogy én festés közben egyáltalán nem gondoltam mindezekre, csak arra emlékszem például, hogy Édesanyámat festve szinte simogattam az ecsettel, hát csak nem támadok neki csapkodó ecsetjárással az Anyámnak! Szabédi beszéde alatt éreztem meg, hogy egy másik ember néha mélyebben beleláthat a képbe, mint aki csinálta.

Érzékeny füllel figyelt szavaink zenéjére, hangsúlyára. Egyszer nálunk hosszan vitázott Endre Bélával — a muzsikussal —, hogy „természetesen" szavunkat hogy kell kiejteni. Endre Béla *ter*mészetesent mondott, míg Szabédi a term*ész*etesen mellett kardoskodott. Ekkor még nem tudtam, hogy a magyar verstan kérdései izgatják.

Így utólag látom, hogy beszélgetéseink mindig az őt éppen foglalkoztató kérdés

körül alakultak ki. Egyszer mosolyogva mondja nekem: „nézd, jellegzetes filosz ügy" és mutat egy kéziratot, amelyet egyik megbecsült esztétánk írt, és véleményezésre kapta kézhez. Ebben az olvasható, hogy ritmusérzékünk olyan erős, hogy a vonat egyenletes zúgásába is lüktető ütemet hall bele. „Mondtam — mondotta — a szerzőnek, hogy az a ritmus valóság és abból adódik, hogy a sínek végén mindig zökken egyet a vasúti kocsi." „Ne mondd, kérlek" — volt a csodálkozó válasz! Persze ma tudom, hogy akkor már foglalkozott verstanunkkal és az idealista (a vers ritmusa bennünk adott) és a materialista (a vers zenéje természetes, folyamatos beszédünkből nő ki) verselmélet ellentétei izgatták.

Egyik, 1945 előtti beszélgetésünk azt mutatta, hogy nemcsak a ritmus, de a nyelv, a magyar nyelv alapvető kérdései is foglalkoztatták. Szabó Lajosék felé tartottunk az alkonyi utcán s ő érezhető felindulással beszélt arról, hogy nyelvtudományunk megteremtőinek anyanyelve nem volt magyar (Budenz, Hunfalvy) s így nyelvünket német kaptafára húzták és csak egyetlen irányban kutatták. Engemet — aki az akkori nyelvtudomány tanításán nevelődtem — nagyon felkavart ez a váratlan szemlélet. Valójában akkor ugyanazt mondta el, mint amit később „A magyar nyelv őstörténete"-nek bevezetésében megfogalmazott.

Beszédjében leginkább a magyar nyelv alapszókincsével élt, csillogó, rafinált szavakat nem hallottam tőle. Írásaira is ez jellemző. Majdnem olyan tiszta és szent volt számára a szó, mint az öreg lapp asszonynak. Ezt meg kell magyaráznom. Egyszer a rádióban — véletlenül — Lakó György barátomnak, a nyelvésznek beszámolóját hallottam lappföldi útjáról. Elmondta, hogy „nyelvmestere" egy öreg lapp asszony volt, aki svédül jól tudott, tehát szót tudtak érteni. Egyik reggel szavak iránt faggatta s azt kérdezte tőle, hogyan mondják lappul, hogy „alkonyodik". A néni úgy tett, mint aki nem hallotta a kérdést, másodszori-harmadszori sürgetésre szinte könyörögve mondta, hogy ne kérjen tőle ilyent, hiszen most kél a nap, s nem szentül! Szavai tehát a jelenre tapadtak s nem mondhatott olyant, ami akkor nem volt! Nos, valamiképpen ilyen tiszta valóságértéke volt Szabédi szavajárásának is: a valóság és a szó közt nem volt hézag. Figyeljünk jól erre, mert ő úgy hitte, másoknál is így van s később az kergette öngyilkosságba, hogy a szó és tett harmóniája megbomlott benne, mélységesen csalódnia kellett abban, amiben hosszú időn át és boldogan hitt!

Verseiből is hiányzik a könnyed lebegés, a csilingelő hang, a bohóság — pedig életében néha magával ragadó jókedv lett úrrá rajta és a bohóságokon jóízűen nevetett. Csalódása azonban rettegésbe kergette. Amikor 1956 tavaszán Pesten volt bátyjáéknál, felkerestem s beszélgettünk. Mondta, hogy nemsokára egyik volt kolozsvári ismerőse is jön. „Te Laci, vigyázz előtte, mit mondasz!" Erre szomorúan reám nézett — ismétlem, igaz barátok voltunk — s azt mondta: „én még előtted is vigyázok!" Döbbent hallgatással néztem reá, ő meg csendesen reám. Szívet szorító hallgatás volt. Ezt a csendet később a gyorsvonat kerekeinek halálos zakotája törte meg.

Még egy emlék: amikor 1945 után ezért, vagy amazért lázadoztam, többször mondta: „de hát tudomásul kell venned, hogy elveszítettük a háborút! Vae victis!"

ÉLETE, MŰVEIBEN

Emlékeim kapcsán megismerhettük, hogy milyen aggodalmas gonddal vigyázott szavainak, gondolatainak, hitelességére, még versalkotását is alávetette a valóságnak. Nem kételkedhetünk abban, hogy amit magáról írt, az valóban úgy volt, vagy legalábbis meggyőződése volt, hogy úgy igaz, ahogy írja. Verseiből, prózájából kibontakozik életének stációi mentén belső csendjének, létének története. Versei azonban nem egyenletesen oszlanak el ideje teltében, hanem csomópontokat alkotnak, amelyeket egymástól néha évek választanak el, évek, amelyet a „hétköznapok embereként" élt — ha ugyan erre képes volt. Műveivel ellentétben nyelvtudományi érdeklődése szinte szüntelen volt, nemcsak időnként tért vissza. Úgy látom, hogy életének főbb stációi a következők:

I. Gyermekkor, táltos korszak és a rettegéseké.

II. A férfikor, a külön kerék magánya.

III. Elfogadja a „más gondolkozzék helyettem" azelőtt számára képtelen gondolatát.

IV. Összeroppanása, öngyilkossága és a gyermekkortól erre való készülődése.

Kezdjük tehát az „önéletrajzot":

I. A GYERMEKKOR

Verseiben, novelláiban minduntalan felbukkannak gyermekkori emlékei, de nem szelíd elmélázással, hanem szinte a létkérdések komolyságával. Születése leírásakor is jelképpel él:

„Kilencszázhétben születtem,
május hetedikén kedden,
éjfél után három óra
tájban, harmad kakasszóra."

Első pillanatra tárgyszerű beszámoló, szinte anyakönyvi kivonat, ám az egészet ellenkező előjelűvé fordítja a „harmad kakasszóra". Jézus szavainak visszhangját érezzük: „Bizony, bizony mondom néked, mielőtt a kakas megszólal, háromszor tagadsz meg engem" (Ján. 13). Amikor pedig Péter harmadszor tagadja meg a Megváltót „nyomban megszólalt a kakas". (Ján. 18). Így lesz az anyakönyvi kivonatból egyszerre vésszel terhelt előjel. Valóban: gyermekkori emlékei tele vannak szorongással:

„.....gyermek-
koromban is bú s félelem
áradt szét minden porcikámban,
mint erezet a levelen."

Egyik novellájában pedig: „Minden kisfiú keserű. Van valami szomorú heroizmus a kisfiúban. Mit gondol, akad olyan kisfiú, aki szépnek látná a vidámot?"

A szorongással, kiúttalansággal szemben az életösztön gyermekkorban a mindenhatóság képzeteivel küzd: „Amikor még fiatalabb voltam, királyfinak képzeltem magamat." „Táltos vagy" — mondta neki kis osztálytársa. „Soká hirdette velem valami, hogy küldetés az én megszületésem."

A keserűség és mindenhatóság Scylla és Charybdise között bámulatosan pontos emlékekkel ad számot arról, hogy hogyan ismerte meg a világot. „Gyermekkoromban pontosan ismertem a határt a két világ között, ami szón innen és a szón túl fekszik." „Világosság lett, ha kinyitottam a szememet, ha behunytam sötét." „Mondták, hogy kék a szemem. Mondták, hogy fáj a hasam. Mondták, hogy álmos vagyok. Mondták — mikor sírtam — hogy búslakodom. Így tanultam meg magamat."

„Másodkézből kaptunk mindent,
hóvirágot, érzést, Istent..."

„S az eszem, mint egy idegen, úgy adta nekem a jó tanácsot."

Ismerve Szabédi László önvizsgáló könyörtelenségét, nem kételkedhetünk, hogy gyermekkorában már torzsalkodtak benne azok az ellentétek, amelyek végigkísérték és végül áthidalhatatlan ellentmondásukkal a halálba kergették. Mindehhez hozzájárult neveltetése, társadalmi helyzete, amint erről két kitűnő elemzője, Földes László és Csehi Gyula beszámol. Én az emberben lejátszódó drámára figyelek, nem arra, hogy hogyan préselődik a társadalom szorításában.

A kisfiú tehát nekiindul a világnak egyrészt, mint a „világ ura", másrészt pedig mint ismeretlen szorongásoktól megkínzott élőlény.

II. A „KÜLÖN KERÉK"

Szabédi Lászlónak tündöklő esze volt, elemző figyelmével behatolt a jelenségekbe, valóban modern Szókratészként vizsgálta a valóságot.

A gyermekkori mindenhatóság-képzeteknek a valóság könyörtelen jelenléte csakhamar véget vetett s ő önmagába húzódva, a világtól elkülönülve, önmaga remetéjeként szeretett volna élni. „Külön kerék" című versének minden szavából ez a kozmikus értelmű elszigetelődés szól felénk. Az egész verssel meg kell ismerkednünk, hogy ezt a szorongó vallomást teljes mélységében átélhessük:

„Mikor születtem, kész volt a világ;
tudásomnak volt híja, nem az égnek,
tudatlanságom láttatott hibát
ott is, hol lelkesedtek már a vének.

Soká hitette velem valami,
hogy küldetés az én megszületésem:
az ó világon kijavítani,
ami rosszul van, vagy nincs jól egészen.

Sokáig ünnepeltem úgy magam
— táplálta büszkeségemet alázat —,
mint alkatrészt, melyre szüksége van
a mindenséget összetartó váznak.

Országokat bejártam; otthon is
— látszatra tétlen —, ott sem ültem resten,
betűk világába merülten is
a helyemet, a helyemet kerestem!

Hiába. Ép, egész, tökéletes
a pokol is, a föld is, és az ég is.
Hadd járjon a világ! Fölösleges
külön kerékként elkeringek én is."

Itt a „fölösleges" teszi szívet szorítóvá az emlékezés és a felismerés pontos beszámolóját. Java verseiben mind ez az életérzés visszhangzik:

„Megtagadtam a világot, s magamba
fordultam... átkozott bolond csere!...

Szép harminchárom évemért cserébe
nyertem egy lelket, amely öregebb,
mint az ember; amely nem is beszél még,
csak éjsötéten vakkan, mint az eb..."

„Úgy születtem, mint a csillag,
se polgárnak, se parasztnak...

Két világ közt harmadiknak
lettem tűzben égő csillag,
a magam törvényén élő..."
„Költő, egyszerre nem s igen
mindenütt honos s idegen..."

„Átalúton, se itt, se ott..."

„Az életed optikai csalódás:
lazán széthulló, tűnő gyatra képek.
Értelmük nincs. Vannak, de a való más."

„De én nem nyúlok a világhoz! Nem tudom,
ki csinálta, és nem tudom, miért csinálta."

Ám ez az életérzés nem egyértelmű benne, íme az ellentmondások:

„miért élek ilyen veszett,
sivár, kegyetlen életet?" és

„Verseim egy búba merült
embert mutatnak. Vigan élt ő,
de csak bújában sikerült
a rím lelés; — ezért lett költő."

E vívódás közben szinte ártatlan tisztaságú négysoros születik:

„Almáink nem sietnek. Lassan
érnek, mire jő az őszvég.
Mondom ezt, hogy azt is mondhassam:
Minden megjő. Te is megjősz még."

Közben egy pillanatra se felejtsük el, hogy Szabédinál a versírás nem „rímes gyakorlat", hanem csak akkor fanyalodik versíráshoz, amikor élete fordulóponthoz érkezik. Egyszer mondta nekem, hogy felgyülemlett izgalmát nem tudta másként levezetni: „éreztem, hogy meg kell írnom". Tehát versei, amelyek sorozata közt, néha évek telnek el vers nélkül, kiélezett élethelyzetekben mutatják őt, ki közben prózai életet élt, nehéz kenyerét kellett megkeresnie, vagy beleveszett nyelvtudományi kutatásaiba. Verscsokrai tehát életének gyújtópontjai s nem a múló idő megmegcsillanó emlékei.

Élete első felének gondolatvilágában a különállás árnyaltabbá válik. E korszakának tőmondata: „sohasem akartam más helyett gondolkozni, mint ahogy azt is elképzelhetetlennek tartottam, hogy helyettem más gondolkozzék".

III. ELLENKEZŐ ELŐJELLEL

Hatalmas fordulatot jelentett életében az, hogy 1945 után tagja lett a kommunista pártnak. Nemcsak tagja, hitvallója. Ezzel életérzése az eddiginek ellenkezőjére fordult, mert fanatikus hittel elfogadta, hogy „helyette más gondolkozzék". Nemcsak versei, hanem „Nyelv és irodalom" (1956) című kötetében összegyűjtött tanulmányai a marxizmus alkalmazásának magasrendű példáját nyújtják. A világ képe megváltozott benne. Íme néhány sora:

„A bűvész istent, aki semmiből
egyet, földet és embert bűvöl,
detronizálja már az érett férfi,
aki a világot nem teremti: érti."

Néha a faliújságok napi híreit verseli meg („Ének Tanganyikáról", „Segítsetek Koreánk", „Nikosz Beloiannisz halálára". Ezeket a verseket a válogatás nem közli). Ez az önként vállalt szolgálat, a múlttal való teljes szakítással jár:

„Elvtársaim, nem logarléc a lant.
Egész az élet, teljes az idő s ti
vakon vezetnétek világtalant?"
„Ha lelkesedtek holnapunkért,
ujjongjatok és káromkodjatok
a néppel a népért, mindnyájunkért
ha nem, hallgassatok."

„Jövőnkért harcolok — s a harcra
vezessen engem is a párt."

„most újhodik, most születik meg
a fiatal emberiség...
Tiéd vagyok hát munkásosztály..."

Szabédi e korszakának értékelését a kiváló marxista esztéta, Csehi Gyula így vonja meg (Telehold, Bukarest, 1967):

„Az agitatív vers vállalása, a teljes közérthetőség igénye, nem volt kockázatoktól mentes. Miért is hallgatnánk e kockázatok következményeiről az ötvenes évek elején kelt versekkel kapcsolatban? Egyikük-másikuk a szándék világosságáért a sugalmazó erő, a költői kifejezés, itt-ott a költői nyelv szegényedésével fizetett." — Bizony így van! Szabédi — amint láthattuk — szigorú bírálója önmagának s érzi, hogy mozgalmi munkájának költészete látja kárát:

„kővé meredtem. A dalos
hangja fakó, hivatalos,
kopottasan kopog, kemény,
olyan, mint a... mint az enyém."

Nem véletlen, hogy 1953 utáni verset nem közöl a gyűjtemény. Bekövetkezett az összeroppanás. Barátait is elhagyta, barátai is kerülték. Félelem lett úrrá rajta (emlékezzünk, hogy nekem — a jó barátnak — azt mondta „még előtted is vigyázok!"). Az összeroppanást nem csupán költői kilobbanása okozta, hanem az, hogy más volt, amiben szent hittel hitt és más a valóság. A kettő tragikus összecsapása a Bolyai Egyetemnek a Babeş Egyetemmel való összeolvasztásakor történt meg benne s vele. Az ezt követő néhány nap önmarcangoló feszültségéről, félelméről semmit sem tudunk, csak a gyorsvonat kattogó zakotája ér el fülünkig.

Az öngyilkosság gondolata — mint megoldás a megoldhatatlanra — fiatal kora óta kísértette s éppen a vasúttal kapcsolatban.

„Vasúti sín mellett
jöttem idegennek
egy idegen világra..."

„nyakamon van a kés —
zakatol vonatom."

„sorsom a gyorsvonat,"

és a vers beteljesedett: ruháit szépen összehajtva, a gyorsvonat kerekei alá vetette magát.

*

Csak sajnálhatjuk, hogy a magyarsággal foglalkozó tanulmányai nem kaptak helyet a kötetben. Az „Ész és bűbáj" kötetének, néhány, szintén izgalmas tanulmányának itt lett volna a helye, helyette „A magyar ritmus elméletének" majdnem kétszáz oldalát kapjuk. Nem volt szerencsés választás. Magam háromszor fogtam neki áttanulmányozásának, de nem ment. Fárasztó, zsúfolt mondanivalóját Szabédi két remek tanulmányban maga foglalta össze (a Nyelv és irodalom kötetben). Ezeket kellett volna közölni, közérthetők, tiszták. Mindez természetesen nem vonatkozik a „Történelmi visszapillantás"-ra, amely Arany Jánostól Vargyas Lajosig kitűnő kritikával követi verselésünk elméletének kialakulását. Sajnos, túl keveset kapunk a kötetben tudományos munkáiról, irodalmi kritikáiról.

E tallózó „önéletrajz" után, a jó barát jogán hadd vitázzak a magyar ritmusról írt tanulmányával megkésett hozzászólóként. Ellenvetésem módszertani. Tanulmá-

nyának végén ugyanis Szabédi egy fejlődéssorozatot állít fel az egyszerű formától a kibontakozott bonyolultig. Erre a bennem élő régész azt mondja: szép kísérlet az egymás mellett, egyidejűleg élő versformákból történeti fejlődéssort kiolvasni, ám ezt történeti példákon kellett volna időben visszafelé nyomozni, akár a nyelvükben rokon népek felé is. Ugyanis az egyidőben (ma!) élő formák ilyen időrendje önkéntelenül felveti a kérdést: ha a fejlettebb továbblépett az egyszerűbbnél, mi az oka annak, hogy az egyszerűbb is éppen úgy virul ma, mint a közbeeső „fejlődési szakaszok"? Erős kérdőjellel fogadom tehát a magyar ritmus formáinak tipológiáját.

Most pedig egy jelentéktelen megjegyzés: a „Halál-házasító"-ban az „Új hold, Új király! Házasodik a halál! Kit akar elvenni!" — úgy gondolom félreértésen alapul, mert — legalábbis nálunk a Székelyföldön — nem a megszemélyesített halálról van szó. Olyanfajta tagadásnál használjuk, mint például: „megy a halál!", „mondta a halál!", „gondolta a halál" stb. Ez csak annyit jelent, hogy „én ugyan nem megyek", „én nem mondtam", vagy „gondolta a halál, de nem én", vagy: „Házasodik a fene, de nem én." De hát a poetica licentia alapján legyen ez Szabédi László „bocsánatos bűne".

Bizony sajnálom, hogy ezekre az ellenvetésekre nem kapom meg Szabédi László borotvaéles fejtegetéseit, mint ahogy annak idején Incze Jánosról szóló vitánkban (Nyelv és irodalom, 1956), olyan kivédhetetlen logikával bizonyította igazát.

Több mint húsz éve halott már ez a csodálatos elme és nagy költő. Ideje volna, hogy szűkebb hazánk magyar irodalma is tudjon róla és számon tartsa költészetünk nagyjai között.

TASI JÓZSEF

Kolozsvári intellektuelek tiltakozása Sallai és Fürst kivégzése miatt

A Tiszatáj 1972/7. számában jelent meg M. Pásztor József közleménye: *Sallai és Fürst életéért.*[1] Erdélyi magyar írók tiltakozása 1932-ben. M. Pásztor gyakorlatilag csak a nagy port felverő nagyváradi *Manifesztum*ot közölte, holott a marosvásárhelyi és kolozsvári magyar értelmiség is tiltakozott a kommunista mártírok kivégzése miatt és akciót kezdeményezett Karikás Frigyes megmentése érdekében.

Mielőtt a kolozsvári tiltakozást ismertetném, vessünk egy pillantást a nagyváradi írók röpiratának budapesti és bukaresti sajtóvisszhangjára. A Pesti Hírlap 1932. szeptember 3-i száma közölte Urmánczy Nándor aljas támadását a *Manifesztum* aláírói, köztük Tabéry Géza ellen. „Ilyen névsort — írta — össze lehetne állítani Pozsonyból is, Bécsből is, Párizsból is. Mert van bőven ebből a gazos termésből."

A Bukaresti Magyar Kurirban szeptember 11-én Kakassy Endre válaszolt *Urmánczy Nándor vezércikkére*, a „szegény skriblerek" nevében. Az erdélyi mágnásból szélsőjobboldali újságírónak felcsapott Urmánczy vádjait visszautasítva védelmébe vette „...Tabéry Gézát, a legeurópaibb és legmélyebb erdélyi magyar írót." A vezércikkíró jobban tenné, ha hallgatna, írta, mert 1918-ban Jósikafalván, az Urmánczyak ősi birtokán kilencven román parasztot ítéltek máglyahalálra, az Urmánczyak rendeletére. Megtorlásul a Bihar megyei Tárkányban ugyancsak kilencven magyart koncoltak fel a románok. „Járt-e ebben a temetőben Urmánczy kegyelmes úr? [...] ezek a fejfák megtanítják, hogy ne dicsőítse a rendkívüli eszkö-

zöket, még akkor se, ha mindjárt Urmánczynak is hívják s a kisebbségi sors fekete kenyere helyett a kiváltságosak puha kalácsát eszi. Jósikafalva szelleme ott lebegett Trianon felett és láthatatlan ujjával bizonyára segített az új határok megvonásánál. Tabéry Géza pedig, a »gazos termés« — nem tesz egyebet, mint hogy ezeket a szellemeket űzi..."

Ugyancsak e „gazos termés"-be sorolható Fábry Zoltán, Brogyányi Kálmán, Gwerk Ödön, Prohászka István, Tamás Mihály és Szalatnay Rezső távirata — gróf Károlyi Gyula miniszterelnöknek címezve[2] — és a csehszlovákiai Sarló Balogh Edgár által megfogalmazott tiltakozása...[3]

*

Nemrégiben tanulmányt írtam a magyarországi statáriumellenes tiltakozásokról és József Attila kimagasló szerepéről.[4] Az anyaggyűjtés során a Párttörténeti Intézet Archívumában tanulmányozhattam a Boór Aladár miniszteri tanácsosnak címzett 1932. szeptember 23-i „szigorúan bizalmas" jelentést, melynek tárgya: *Kolozsvári intellektuelek tiltakozása Sallai és Fürst kivégzése miatt.*[5] A jelentés írójának neve olvashatatlan; követségi tanácsos volt a Bukaresti Magyar Királyi Követségen. Jelentésére még visszatérünk, olvassuk el előbb a kolozsvári értelmiségiek levelét és aláírásgyűjtő ívük szövegét, melyet Magyary Antal bukaresti magyar királyi követ 1932. augusztus 26-án másolatban megküldött a Magyar Királyi Külügyminisztériumnak. A kísérőlevél:

T. M. Kir. Követség, Kolozsvár, 1932. augusztus 22.

Bukarest.

A magyarság ideszakadt intellektueljei, ahelyett, hogy helyeselni tudnák a magyar kormány intézkedéseit, kénytelenek a közelmúltban felmerült események ellen (Sallai és Fürst kivégzése) és a mostan folyó cselekményekkel szemben — amelyek az előbbinek megismétlődéséhez vezetnek, tiltakozni, mivel azok a humanizmus látszatát is lábbal tiporják és ennélfogva minden kultúrember legmélyebb elítélését és felháborodását váltják ki.

Tiltakozunk az ilyfajta politikai gyilkosságok ellen, amelyeket csak klikkek hajthatnak keresztül, de nem lehet ez a magyar nép közös akarata.

Hisszük, hogy meghallgatják figyelmeztetésünket, mert ellenkező esetben megvetésünknek, tiltakozásunknak másképp fogunk érvényt szerezni.

Kérjük ezen tiltakozásunkat a magyar kormány tudomására hozni!

Magyary Antal királyi követ ezután másolatban közli az aláírásgyűjtő ívet, a következő megjegyzéssel: „A névsort a tiltakozás szövegével együtt az itteni szigurancа vezérigazgatóságának is rendelkezésére bocsátom."

Az aláírásgyűjtő ív szövege:

A Magyar Királyi Követségnek,

Bukarest.

Alulírott intellektuelek csatlakozunk Marosvásárhely azon akciójához, amely legmélyebben elítéli és tiltakozik Karikás Frigyes statáriális bíróság elé való állítása ellen!

Tiltakozunk az ellen, hogy ártatlan embereket meggyőződésük, hitük miatt felakasszanak!

Tiltakozunk a példátlan justizmord ellen!!![6]

A tiltakozó ívet ötvennégyen írták alá; Magyary másolatában az első aláíró Tamási Áron. A már említett 1932. szeptember 23-i „szigorúan bizalmas" jelentés fogalmazója közli a követség nyomozását az aláírók kilétéről. Közülük tizenkilencen posszibilis személyiségek, a többiek — szerinte — „kávéházi intellektuelek". „Megjegyezni kívánom — írja —, hogy a tiltakozási akció spiritus rectora Molter Károly, marosvásárhelyi író, az ottani református kollégium tanára, a Helikon tagja, kinek személyi adatait a csatolt jegyzék tartalmazza."

Nézzük a csatolt jegyzéket, mely, mivel a szigurancának is megküldték, gyakorlatilag feljelentésnek tekinthető.

1. Molter Károly, ref. gimnáziumi tanár Marosvásárhelyen, jelenleg negyvenéves sváb származású író — a Helikon tagja.

2. Tamási Áron, író, lakik Kolozsvárt. Str. Avram Iancu. — Született Farkaslakán Udvarhely megyében, negyvenéves, magas termetű, borotvált arcú, kopaszodó, barna arcbőrű. A Helikon tagja. Kimondottan kommunista író.

3. Demeter János, lakik Kolozsvárt, Calea Reg. Ferdinand. Újságíró. A Kolozsváron megjelenő Ellenzék munkatársa. Róm. kath. vallású, 26 [helyesen: 24 — T. J.] éves, nőtlen. Született Sajóudvarhelyen Beszterce-Naszód vármegyében. A 30 évesek vezetője, kommunista érzelmű.

4. Kibédi Sándor, lakik Kolozsvárt Str. Avram Iancu 4. — Író, a Gaál Gábor (írói álnéven Bolyai Gábor) [helyesen: Bolyai Zoltán — T. J.] szerkesztésében megjelenő „Korunk" munkatársa. — Visszavonult életet élő, szánalmas megjelenésű, kiéhezett alak. Eredetileg borbély volt. Két évvel előtt elhalt Kuncz Aladár, a Helikon igazgatója karolta fel és az ő támogatásával lett író. Jelenleg 33 éves, gr. kath. vallású. Apja máramarosszigeti rutén volt, anyja Kibédről származó székely nő.

5. Kőmíves Nagy Lajos, újságíró, lakik Kolozsvárt Str. Pasteur 19. sz. a., 48 éves, alacsony termetű, munkanélküli újságíró. Budapesten született, róm. kath. vallású, az Ady-kultusz képviselője.

6. Dr. Elekes Miklós, orvos, lakik Kolozsvárt, Fürdő utca 2/b. A kolozsvári kommunista szervezet láthatatlan feje, 42 éves, zsidó vallású.

7. Jámbor Ferenc, újságíró, lakik Kolozsvárt, Ferdinánd király út 46. sz. a. — A kommün után Budapestről szökött Erdélybe — jelenleg az Új Kelet munkatársa, 40—42 éves, zsidó vallású.

8. Kasztner Rezső, kolozsvári lakos, emigráns újságíró, jelenleg az Új Kelet munkatársa, 40 éves, zsidó vallású.

9. Keleti Sándor, gyulafehérvári lakos, újságíró. A „Front" című destruktív irányzatú folyóirat szerkesztője. Öccse: Keleti László, aki sokáig Párizsban élt, pacifista rajzaival keltett feltűnést. — Apjuk Gyulafehérváron fűszerkereskedő.

10. Tompa Béla, a kolozsvári Nemzeti Színház tagja.

11. Tompa Sándor, a kolozsvári Nemzeti Színház tagja. A tiltakozó ívet berúgott állapotban írta alá.

12. Gombos Béla, mérnök, lakik Kolozsvárt, Attila utca 31. sz. a. — Jelenleg 40 éves. Apja: Gombos Benő, sovén magyar érzésű ember, aki az erdélyi magyarság előtt évtizedek óta közbecsülésnek örvend.

13. Déri Gyula, tanár, lakik Kolozsvárt, Str. Deleanu 25. sz. a. Apja zsidó, anyja román, 45 éves, állása nincs, privát leckék adásával tartja fenn magát, kommunista.

14. Margareta Cheresteşiu, tanárnő, lakik Kolozsvárt, Unió utca 6. sz. a. [Victor] Cheresteşiu nevű egyetemi könyvtári tisztviselő felesége, Hirsch Dezső kolozsvári bárkereskedő [sic!] leánya, zsidó vallású. — Dezső nevű fivére kommunista üzelmek miatt több ízben volt letartóztatva.

15. Dr. Kohn Hillel, ügyvéd, lakik Kolozsvárt Calea Victoriei 29. sz. a. 48 éves, zsidó vallású, cionista.

16. Dr. S. Eisler Melitta, orvos, lakik Kolozsvárt, Str. Juliu Maniu 8. sz. a. — Eisler Mátyás volt kolozsvári főrabbi leánya. — Cionista.

17. Szilágyi László, banktisztviselő, lakik Kolozsvárt, Rákóczi út 27. sz. a. — Regényíró, kommunista érzelmű.

18. Salamon László, emigráns újságíró, az Új Kelet munkatársa, 42 éves, alacsony termetű, őszülő hajú, erős kommunista érzelmű újságíró.

19. Bíró Ferenc, gyógyszerész, lakik Kolozsvárt, Mátyás király tér. Bíró Géza kolozsvári gyógyszerész fia, vagyonos ember, apja köztiszteletben álló kolozsvári gyógyszerész, aki nemrég halt el.[8]

*

Teljes egészében közöltem a tendenciózusan összeállított névsort, mert egyaránt tanulságos az irodalom és a munkásmozgalom történetének kutatói számára. Ha a tizenkilencek életrajzi adatait, pályaképét akár csak vázlatosan ismertetném, meghaladná egy folyóiratcikk kereteit. Néhány megjegyzés azonban idekívánkozik. Mindenekelőtt az Erdélyi Helikonnal és a kolozsvári Korunkkal való erős kapcsolat. Az aláírók közül Demeter János, Elekes Miklós, Jámbor Ferenc, Kibédi Sándor, Kohn Hillel, Salamon László és Tamási Áron a Korunk munkatársa; Elekes Miklós a címlapon is feltüntetett főmunkatárs![9] (1934-től Keleti Sándor is ír a Korunkba, Molter Károly pedig már az 1926-os indulásnál jelentkezett...) Az egyetlen román nevű aláíró, Margareta Cheresteşiu bizonyára jól tudott magyarul, hisz férje, Victor Cheresteşiu Budapesten, Szabó Ervin mellett tanulta a könyvtártudományt; a forradalmak előtt a Társadalomtudományi Társaság tagja és a Huszadik Század munkatársa volt.[10] Dr. S. Eisler Melitta nővére, Eisler Klára röntgenasszisztensnő lett a harmincas évek közepén a budapesti Siesta Szanatóriumban, ahol József Attilát is ápolták. Kettejük kapcsolatát számos levél dokumentálja.[11]

Kommentárt igényel Tamási Áron jellemzése is. „kimondottan kommunista író"-nak nevezni túlzás volt. Tamási Áron — a Korunk munkatársaként is — baloldali elkötelezettségű írásokkal; tanulmányokkal, novellákkal jelentkezett a harmincas évek első felében, s aki tollával a baloldalt támogatta, könnyen megkapta a horthysta adminisztrációtól a kommunista megbélyegzést... Ezen az se változtat, hogy Dávid Mihály, a bukaresti követség kolozsvári kirendeltségének igazgatója 1932. november 12-én azt írta Magyary Antalnak, hogy „Tamási Áron pl. előttem becsületszavára jelentette ki, hogy ő ezt az ívet soha nem látta és valószínűnek tartja, hogy a nevét Demeter János hamisította az ívre."[12] Jó lenne, ha előkerülnének az eredeti aláírások. Dávid Mihály jelentése ugyanis azután készült, miután az Ellenzék elbocsátotta Demeter Jánost, a kitűnő újságírót, aki 1930-ban az Erdélyi Fiatalok című folyóirat alapító tagja, majd a Falvak Népe szerkesztője volt.[13] Dávid Mihály — 1932. szeptember 19-i jelentése szerint — nyomozást kezdeményezett a különösen veszélyesnek tartott Demeter János elbocsátásának ügyében. Felkereste dr. Groisz Lászlót, az Ellenzék felelős szerkesztőjét, aki így tájékoztatta:

„F. hó 8-án dr. Hatigeanu Simon rendőrkvesztor magához hivatott és felmutatott egy kommunista röpiratot, melyben a kommunista pártszervezet a tőle megszokott durva hangon támadja az Ellenzéket, amiért a budapesti statáriális bíróság ítélete ellen tiltakozó erdélyi intellektuelek memorandumát nem közölte le. A rendőrség minden kétséget kizáróan megállapította, hogy a kolozsvári intellektuelek tiltakozó ívét, melyet a bukaresti magyar követséghez nyújtottak be, Kolozsváron Demeter János körözte, ő gyűjtötte össze az aláírásokat és Keleti Sándor gyulafehérvári újságíróval a memorandumot éppen az Ellenzék kiadóhivatalában íratta alá. A rendőrkvesztor közölte velem azt is, hogy Demeter — aki hosszú idő óta megfigyelés alatt áll — egyike a legexponáltabb kommunistáknak, akit a közeljövőben le is fog tartóztatni."

A felelős szerkesztő ezután minden indoklás nélkül felmondott — azaz, mint látni fogjuk: felmondatott! — a bűnbaknak megtett Demeter Jánosnak. (A bukaresti követség korábban Molter Károlyt vélte a tiltakozás szervezőjének. Molter valószínűleg az ezt megelőző marosvásárhelyi tiltakozást szervezte — ennek adatai nem állnak rendelkezésünkre.) A kör tehát bezárult. A nagykövet megküldte a tiltakozók névsorát a román királyi rendőrségnek s a sziguranca működésbe lépett...

*

Demeter János, negyvenhárom évvel az események után, megírta visszaemlékezéseit. Sorsa némileg párhuzamos József Attiláéval. 1930-ban ő is a falu felé fordult, az Erdélyi Fiatalokkal, akár a *Ki a faluba* téziseit formába öntő budapesti költő. 1931-ben már a marxizmus elméletével ismerkedik a Tihanyi Erzsébet vezette szemináriumon, melynek hallgatói között a Budapestről Kolozsvárra hazatért fiatal mérnököt, Rohonyi Vilmost is ott találjuk. (Rohonyi Vilmos és Olt Károly 1929

őszén kelet-európai szemináriumot szervezett a budapesti Bartha Miklós Társaságban.[15] József Attila, mint tudjuk, aláírásokat gyűjtött 1932 nyarán a statárium ellen, majd a Sallai és Fürst megmentése érdekében kiadott röpiratot is ő fogalmazta. (Illyés Gyula és Szimonidesz Lajos csak kisebb mértékben módosította a költő szövegét.) Az évekig elhúzódó per során mindenkit felmentettek, egyedül a költő kapott pénzbüntetést — a kolozsvári Demeter János pedig elvesztette állását...

Demeter emlékiratából újabb részleteket tudunk meg a kolozsvári aláírásgyűjtésről. Steuerman György optikus, a marxista szeminárium egyik hallgatója elhívta Egyetem utcai üzletébe. „— Bizonyára értesült arról — adta elő Steuerman —, hogy Magyarországon letartóztatták és a Töreky-tanács elé állítják Karikás Frigyest, a népszerű munkásírót. [...] A kérdés lényege az, hogy a jelenlegi magyarországi terror árnyékában az, aki a Töreky-tanács elé kerül, eleve akasztófára van ítélve. Világszerte mozgalom indult Karikás életének megmentéséért. [...] Magyarországi haladó írók, barátaink azt izenik, hogy az erdélyi magyar író- és értelmiségi társadalom tiltakozása nem maradhatna visszhang nélkül. Ilyen céllal átadnék egy szöveget azzal, hogy nézze át s ha egyetért, volna szíves aláírni. Önnek, a szerkesztőség révén, széles ismeretségi köre van a magyar írók és újságírók között s rendkívül fontos volna, ha minél több íróval, újságíróval, egyetemi hallgatóval is aláíratná." Demeter hozzá is kezdett az aláírásgyűjtéshez, de mindenütt elutasították. „Már arra gondoltam — írja —, hogy visszaadom az írást, amikor meglepetésemre vonakodás nélkül aláírta Tamási Áron. Csak annyit jegyzett meg, hogy hallott az esetről, és ámbár kételkedik akciónk jelentőségében, örvendezne, ha mégis lenne foglalatja. Most már két aláírással ajánlgathattam, és lassacskán gyűltek hozzá a nevek." A tiltakozó ívet és az aláírásokat ugyancsak ő vitte el a kolozsvári magyar konzulátusra. A konzul [Dávid Mihály] nem fogadta, titkára azonban átvette az iratot. Néhány nap múlva Szentimrei Jenő, az Ellenzék szerkesztője közölte vele, hogy további munkájára nem tartanak igényt.[16]

Végül néhány szót Tamási Áron szerepéről. Demeter János emlékiratából világosan kiderül, hogy az aláírásgyűjtés megindításához „nagy név" kellett. E sorok írója inkább hisz Demeter Jánosnak, mint Dávid Mihály rágalmazó szavainak. A kolozsvári értelmiség 1932-es akcióját pedig — melynek immár minden részletét megismertük — méltán sorolhatjuk haladó hagyományaink közé.

JEGYZETEK

1. Vö. Csatári Dániel: *Román—magyar kapcsolatok.* Bp. 1958. 142. l.
2. Fábry Zoltán és társai távirata, 1932. július 27. PI-Arch. 651. fond 2/1932—1—7175/334.
3. *Ez volt a Sarló.* Tanulmányok, emlékezések, dokumentumok. Összeáll., bev. Sándor László. Bp. 1978. [13.] képmelléklet.
4. Tasi József: *József Attila és a Halálbüntetés Ellenes Szövetség.* Párttörténeti Közlemények, 1980/1. sz. 90—110. l.
5. PI-Arch. 651. fond 2/1932—4—7786/6—9.
6. PI-Arch. 651. fond 2/1933—1—2282/1—2.
7. A követségi tanácsos Dávid Mihálytól, a Bukaresti Magyar Királyi Követség kolozsvári Útlevélkirendeltségének vezetőjétől kapta adatait. PI-Arch. 651. fond 2/1932—4—7786/11.
8. I. h. 7—9.
9. *50 éves a Korunk.* Az 1976. május 20—21-i emlékülés alapján szerk. és sajtó alá rend. Kabdebó Lóránt. Bp. 1977. 374 l. (Elekes Miklósról ld. a 112. lapot.)
10. I. h. 82. l.
11. József Attila *Válogatott levelezése.* Sajtó alá rend. és jegyz. Fehér Erzsébet. Bp. 1976. 372, 375, 382. l.
12. PI-Arch. 651. fond 2/1932—4—7786/19.
13. Gaál Gábor: *Levelek.* (1921—1945) Sajtó alá rend., jegyz. és utószó: Sugár Erzsébet. Bukarest, 1975. 638. l. Vö. *50 éves a Korunk,* 206—207. l.
14. PI-Arch. 651. fond. 2/1932—4—7786/15—16.
15. Tasi József: *Kelet-európai szeminárium ötven évvel ezelőtt.* Magyar Nemzet, 1979. június 7.
16. Demeter János: *Századunk sodrában.* Bukarest, 1975. 168—169. l.

Az 1944 őszi erdélyi háborúellenes mozgalomról

BESZÉLGETÉS VITA SÁNDORRAL

Vita Sándor, akivel budai lakásán beszélgettünk, a romániai magyar reformértelmiség neves képviselője volt a két világháború között, a nemzetiségi öneszmélés idején. 1904. február 1-én Nagyszebenben született, öccse: Vita Zsigmond, a neves művelődés- és irodalomtörténész. A nagyenyedi Bethlen Kollégiumban végezte tanulmányait, kedves tanára Áprily Lajos volt, aki már a húszas évek elején Ady Endre költészetéhez kalauzolta el tanítványait. Az ősi kollégiumban elevenen éltek az erdélyi demokratikus hagyományok, a múlt iránti érdeklődés, a népszolgálat igénye s szelleme. 1922-ben tett érettségit, majd a budapesti, illetve a bécsi Kereskedelmi Akadémián folytatta tanulmányait. Hazatérve Erdélybe a Transylvania bank tisztviselője lett. Elégedetlen volt az erdélyi magyar bankok hitelpolitikájával, érdeklődése mindinkább a szövetkezeti mozgalomhoz fordult. Meggyőződése volt, hogy az erdélyi magyar gazdasági életben a szövetkezeti gondolatnak kell döntő szerepet adni. Hamarosan a *Hangya* erdélyi központjának, majd a *Gazdasági és Hitelszövetkezetek Szövetségének* munkatársa lett, mint ellenőr tevékenykedett, járta az erdélyi falvakat, előadásokat tartott a szövetkezeti mozgalom elveiről. A harmincas évek közepén egy ideig szerkesztette a Kolozsvárott megjelent *Szövetkezeti Értesítő* című lapot. Ezt követőleg gazdasági statisztikai kérdésekkel kezdett foglalkozni, s dr. Szász Pál, a neves gazdaságpolitikus meghívására elvállalta az *Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület* (EMGE) újonnan alakult statisztikai csoportjának vezetését.

Ekkor már Kolozsvárott élt, hamarosan bekapcsolódott az erdélyi magyar ifjúsági mozgalmakba is. 1936-ban — Albrecht Dezső, Kéki Béla és Venczel József társaságában — átvette a *Hitel* című folyóirat szerkesztését, amelyet egy évvel korábban Makkai László alapított meg. A folyóirat ettől kezdve az erdélyi magyar „reformkonzervativizmus" műhelye lett, mint „nemzetpolitikai szemle" működött, s az erdélyi magyarság önismeretének művelését tűzte ki célul maga elé. E folyóiratban, valamint a kolozsvári *Ellenzék* című napilapban jelentek meg Vita Sándor tanulmányai és cikkei. 1937-ben ő is aláírta a népfrontos szellemben megrendezésre kerülő *Vásárhelyi Találkozó* előkészítő felhívását, s a találkozón gazdasági kérdésekről tartott előadást. A második bécsi döntés után egyike volt annak a negyven erdélyi közéleti személyiségnek, akiket az országgyűlés képviselőknek hívott meg. Valójában ekkor kezdődött politikai tevékenysége; Mikó Imrével és másokkal együtt azok közé tartozott, akik azt kívánták, hogy a megalakuló Erdélyi Párt független politikát folytasson, s ne legyen a mindenkori kormánypárt „segédcsapata". Már 1940. szeptember 13-án — Tamási Áronnal, Albrecht Dezsővel, Venczel Józseffel és gróf Teleki Ádámmal együtt — memorandumot nyújtott át a Kolozsvárra látogató gróf Teleki Pál miniszterelnöknek, amelyben az erdélyi magyar társadalom demokratikus hagyományainak fenntartását kívánta, s román nemzetiségi intézmények felállítását szorgalmazta. A háború felé haladó, majd a háborúban részt vevő ország politikai viszonyai — a tért nyerő fasizmus, a baloldali törekvések elnyomása — közepette az Erdélyi Párt „konzervatív reformerei" hamarosan az akkori magyar képviselőház „baloldalán" találták magukat. Továbbra is kapcsolatot tartottak fenn az erdélyi magyar demokratikus mozgalmak képviselőivel, ez a kapcsolat különösen a háború végső szakaszában erősödött. Tevékeny szerepet vállaltak azokban a mozgalmakban, amelyek a fegyverszünet mielőbbi megkötését, a háborúból való minél gyorsabb kiválást akarták keresztül vinni.

Ennek a mozgalomnak volt eredménye az 1944 őszén megalakított Erdélyi Tanács, a Horthy Miklóshoz intézett *Memorandum*, amely mielőbbi fegyverszünetet

követelt, illetve az Erdélyi Tanács tárgyalásai az erdélyi magyar katonai és polgári vezetőkkel: Dálnoki Veress Lajos hadseregparancsnokkal, illetve gróf Bethlen Béla kormánybiztossal. Az Erdélyi Tanács tevékenységét eddig több tudományos munka, illetve emlékirat is tárgyalta, így Csatári Dániel *Forgószélben* (Magyar—román viszony 1940—1945. Bp. 1968) című történeti monográfiája, Balogh Edgár *Szolgálatban* (Bukarest, 1978) című önéletírása, illetve Csögör Lajos *A jelen tegnap kezdődött* című interjúja, amelyet Marosi Ildikónak adott (*Haza, szülőföld, nemzetiség.* A Hét Évkönyve, Bukarest 1978). Az Erdélyi Tanács *Memorandumát* részlegesen Balogh Edgár, teljes szövegében Szakolczay Lajos közölte (a győri Műhely című folyóiratban). Ezeknek a feldolgozásoknak, illetve emlékezéseknek az anyagát teszik teljesebbé (néhány ténybeli kérdésben pontosabbá) Vita Sándornak az alábbiakban következő visszaemlékezései, amelyek az 1979. szeptember 19-én készült magnetofoninterjúban hangzottak el. Az interjút Pomogáts Béla, Tverdota György és Vásárhelyi Miklós készítette annak a kiadványnak a számára, amelyet az MTA Irodalomtudományi Intézetének munkaközössége készül sajtó alá rendezni a magyar antifasiszta ellenállás dokumentumaiból. Vita Sándor ekkorra már teljesen visszavonult a közélettől, a felszabadulás után a magyarországi református egyháznál végzett munkát, hosszabb ideje nyugdíjban él. Az alábbi szöveg az elkészült interjú egy részlete.

P. B.

*

— *Hogyan reagáltak az 1944. augusztus 23-i román fegyverszünetre az erdélyi magyar politikai élet képviselői?*

A román fegyverszünet hírét másnap reggel már mindenki tudta Kolozsvárt. Magam már késő este értesültem róla, mert a házfelügyelőnk rendkívül izgatottan, lihegve rohant fel hozzám, újságolva, hogy a bukaresti rádióban hallotta Mihály király proklamációját. A városban rettenetes izgalom volt. Mi, Kolozsvárt tartózkodó képviselők még augusztus 24-én délelőtt összeültünk megtárgyalni a teendőket. Úgy döntöttünk, hogy Teleki Bélának azonnal kihallgatást kell kérnie Horthytól s meg kell őt győznie arról, hogy a háború további folytatása az erdélyi magyarság pusztulását vonhatja maga után, forduljon tehát sürgősen a szövetségesekhez fegyverszünetet kérve. Még 24-én délben felkerestem Tamási Áronnal Márton Áron gyulafehérvári püspököt, akinek rendkívül nagy volt a tekintélye az egész erdélyi magyarság körében. Tájékoztattuk őt a békepártiakkal való tárgyalásainkról, s arról a tervről, hogy most már egy szélesebb körű összefogást igyekszünk létrehozni, Márton Áron helyeselte mindazt, amit eddig tettünk s abban is teljesen egyetértett velünk, hogy mindent el kell kerülni, ami ebben a helyzetben a románokat provokálhatná. Elmondta: utasította egyházmegyéje papjait, hogy minden körülmények között maradjanak a helyükön. Ugyanezt tette egyébként Vásárhelyi János református püspök is. Még ugyanazon a napon délután a békepártiakkal is tanácskoztunk. Ezen a tanácskozáson már részt vett Teleki Béla is. Ők is azt tartották, hogy Teleki Bélának sürgősen Pestre kell mennie. A békepártiak is úgy látták, hogy a jelenlegi körülmények között egyedül Horthy útján van lehetőség a háborúból való kiválásra. Kovács Katona Jenő ugyan azt hangoztatta, hogy fegyveresen kell a németekkel szembeszállni, erről azonban csak a katonai vezetők dönthettek volna.

Közben Horthy menesztette Sztójay miniszterelnököt és egy megbízható hívét, Lakatos Géza vezérezredest nevezte ki miniszterelnökké. Már az előzetes hírekből tudtuk, hogy a Lakatos-kormány fő célja Magyarországnak a háborúból való kiválását előkészíteni, illetve végrehajtani. Teleki Béla a román átállást követő napon Budapestre utazott és kihallgatást kért Horthytól. A kormányzó is a mielőbbi fegyverszünet mellett nyilatkozott, de úgy vélekedett, hogy még nagy német erők vannak az országban s egy váratlan kiugrás a polgárháború veszélyét idézné fel s valószínűleg egy jobboldali diktatúrához vezetne. Teleki Béla Lakatos Gézánál is járt, elég pesszimistán számolt ugyan be tárgyalásairól, de Lakatos Géza megnyugtatta, hogy nem tervezik egy Románia elleni katonai akció megindítását. Ez minket

bizonyos fokig megnyugtatott, de a békepártiak álláspontja az volt, hogy ha a románok támadnak meg minket, nem szabad védekeznünk, hanem harc nélkül át kell nekik adnunk Észak-Erdélyt. Erre — úgy véltük — aligha tudjuk a kolozsvári katonai vezetőket rávenni. Ezekben az elképzelésekben sok volt az irrealitás. A kérdésnek Budapesten kellett eldőlnie, mi csak annyit tehetünk, hogy siettetjük a döntést a fegyverszünet ügyében.

Közben folyt Kolozsvárt egy szélesebb körű összefogás előkészítése, s ebbe most már bekapcsolódtak az egyházak és társadalmi szervezetek vezetői is. A városban azonban megkezdődött a menekülési láz, szinte pánikhangulat uralkodott. Elsősorban a Magyarországról Erdélybe helyezett tisztviselők siettek családostól elhagyni Kolozsvárt. A város lakossága akkor döntő többségében magyar volt s ez a magyarság félt egy újabb, nacionalista szenvedélyektől fűtött uralomtól. Ez a menekülési láz, rémhírektől is fokozva, egyre terjedt, s így egyik legelső feladatunk volt — már amennyire ebben a helyzetben erre befolyást gyakorolhattunk — a lakosság nyugalmának biztosítása.

Közben a belügyminiszter utasította a csendőrségek, illetve a rendőrségek illetékes parancsnokait, hogy vegyék őrizetbe a megbízhatatlannak tekinthető románokat. Abban a rendkívül feszült légkörben ez a románok között óriási izgalmat keltett, hiszen attól kellett tartaniuk, hogy a németek a Bukarestben rekedt németekért túszként elhurcolják s esetleg út közben kivégzik őket. Augusztus 29-én hármasban Haynal Imrével és Tamási Áronnal felkerestük Inczédy-Joksman Ödön Kolozs megyei főispánt ennek a teljesen értelmetlen és az amúgy is meglevő izgalmat fölöslegesen növelő intézkedésnek feloldása ügyében. A főispán még ott előttünk telefonált Kolozsvár rendőrkapitányának és utasította őt a letartóztatott románok szabadon bocsátására. Ez azonnal meg is történt, s a Tribuna Ardealului című kolozsvári román újság erről nevünk említésével egyik október végi számában hálával emlékezett meg.

Désen a csendőrség a megyeháza udvarára gyűjtötte be az általa megbízhatatlannak minősített román papokat és értelmiségieket, s ott Bethlen Béla főispán — akit egyébként ezekben a napokban Erdély területére hadműveleti kormánybiztosnak is kineveztek — a csendőrség megyei parancsnokánál személyesen vállalt felelősséget az őrizetbe vett románokért — jórészt ismerte is őket — s ezeket azután az ő garanciájára a csendőrség szabadon is bocsátotta.

Ugyancsak ezen a napon, augusztus 29-én Lazăr Livius barátom — aki román ember volt és a kolozsvári egyetemen is katedrát kapott — elvitt Juliu Hossu görög katolikus püspökhöz, akit az észak-erdélyi románok eszének tartottak. Művelt, nagyon kellemes modorú ember volt. Mint mondta, nincsenek illúziói a jövőt illetően. Megemlítette, hogy tudomása szerint a kolozsvári magyarság körében nagy balratolódás folyik, és felvetette egy magyar—román polgári összefogás gondolatát. Nézeteit az akkori helyzetben teljesen irreálisnak láttam. Ugyanis a románok közül nem a munkásság és parasztság, hanem éppen a polgári értelmiség volt a leginkább nacionalista eszméktől fűtött. Tőlük a magyarság ideig-óráig sem remélhetett volna semmiféle védelmet. Számunkra sokkal fontosabbnak látszott erősíteni összefogásunkat a magyar kommunistákkal. Mi bevontuk megbeszéléseinkbe az egyházak vezetőit és az egyetem néhány professzorát, és hasonlóképpen szélesítették körüket tárgyalópartnereink is. Feljött önkéntes vargyasi száműzetéséből Balogh Edgár, és rendkívül aktívan kapcsolódott be munkánkba. Szeptember 1-én Mikó Imrével Budapestre utaztunk. Itt találtuk még Teleki Bélát, aki tájékoztatott bennünket pesti tárgyalásairól. Úgy látta, hogy a kiugrás felé haladunk, de túlságosan lassan. A német hadsereg jelenléte miatt a hirtelen átállás nem látszik keresztülvihetőnek, hiszen a front még nem ért el bennünket és a hadsereg korábbi nevelése és tisztikarának ideológiai beállítottsága miatt megfelelő előkészítés nélkül egy ilyen lépést nem talált volna elfogadhatónak. A kormány azonban legfőbb céljának tekinti a fegyverszünet megkötését, alkalmas időben. Románia ellen katonai akció nem készül, efelől Lakatos miniszterelnök megnyugtatta Teleki Bélát. Pesten töltött

napjai alatt Teleki Béla megerősödött abban a véleményében, hogy kolozsvári akciónkat folytatni kell és egyre erősebb nyomást kell gyakorolni a kormányra.

Mikó Imrével ketten végigjártuk a kormány néhány tagját, Rakovszky Ivánt, Vladár Gábort, Gyulai Tibort. Náluk azonban, úgy éreztük, hogy a reális helyzetfelmérést nélkülöző véleményekbe ütközünk. Noha tisztában voltak a katonai helyzet súlyosságával, úgy láttuk, hogy mégis a kivárás álláspontjára helyezkednek. Végül Hennyey Gusztáv külügyminisztert is felkerestük, akiről tudtuk, hogy Horthy egyik bizalmasa. Zárkózott ember volt, de minisztertársainál sokkal jobban tájékozott. Azt nagyon helyeselte, hogy a románokkal szemben mindent el kell kerülni, ami a feszültséget fokozhatná. Mondott azonban nekünk valamit, ami eléggé meglepett bennünket. Kifejtette, hogy őt aggodalommal töltik el bizonyos autonomista megmozdulások Erdélyből érkezett híre. Sejtelmem sem volt, honnan hallhatta ezt, de mindenesetre érthetetlennek találtuk, hogy az összeomlásnak közvetlen küszöbén őt az autonomista törekvések aggasztják. Láttuk, hogy az ő politikájának vezérfonalát a fegyverszünet mielőbbi megkötése alkotja, azonban úgy látszott, hogy ő is az angolszászokkal való egyezkedésben reménykedett. Beszéltünk a külügyminiszterrel és néhány vezető munkatársával is arról, hogy bennünket mennyire aggaszt az esetleg Románia ellen indítandó katonai akció. A külügyiek is teljesen egyetértettek velünk ebben, de említették, hogy a katonák erőszakolják ezt, mert a jelenlegi határt védhetetlennek tartják. Szerintük a Szovjetunió ereje elsősorban páncélosainak tömegében van, ezek a hegyek között nehezebben mozognak, szélesebb térségre van szükségük, tehát minél előbb birtokunkba kell vennünk a kárpáti szorosokat. A katonák elgondolásával mi élesen szemben álltunk, de nem volt befolyásunk rájuk. A katonák akarata győzött, szeptember 5-én megindult Dél-Erdély ellen a katonai akció s honvédségünk már az első nap elfoglalta Tordát, majd a Mezőség nagyobb részét is, de a kárpáti hágókig nem tudott lejutni. A szovjet csapatok már szeptember 6-án birtokba vették azokat. Torda elfoglalása után Bethlen Béla kormánybiztos Tordára sietett és kiadta a jelszót: a románok, zsidók tartózkodjanak otthon, ne mutatkozzanak az utcákon, a magyarokat pedig arra intette, hogy tartózkodjanak minden túlkapástól, kilengéstől. Akkor még Pesten voltam, itt értesültem a tordai támadásról, ezt tehát nem sikerült megakadályoznunk. Mikó Imre szeptember 5-én hazautazott, magam még Pesten maradtam különböző kérdések megtárgyalása, például az újságok papírellátásának biztosítása céljából.

Ekkor már hallottam valamit a fiatal Horthy Miklós irodájáról — nem emlékszem, már akkor is kiugrási irodának nevezték-e, és gondoltam, megpróbálok vele is beszélni égető kérdéseinkről. Nem voltam azzal tisztában, hogy mekkora a befolyása az apjára, de abból, hogy külön irodája van, kitűnő munkatársakkal, mégis arra kellett következtetnem, hogy szerepe a Várban nem jelentéktelen. Gondoltam, ez is egy lehetőség, amelyet nem szabad kihagyni, ha már a miniszterekénél olyan csekély eredménnyel jártunk. Itt talán nagyobb megértésre számíthatok, hiszen köztudomású volt a fiatal Horthy erős németellenes beállítottsága. Teleki Ernő közvetítésével sikerült már másnap találkoznom a fiatal Horthyval, akinél nagy örömömre valóban a lehető legnagyobb megértésre találtam. Hevesen szidta a németeket, de az előző kormányokat is, hogy irreális politikát folytattak. Azt mondta, a németek néhány hónapon belül össze fognak omolni s minket is magukkal rántanak. Egyébként is becsaptak bennünket, kihasználtak saját hatalmi céljaik érdekében, szakítanunk kell velük minél előbb. Elmondtam neki, milyen benyomásokat szereztem a miniszterekkel való tárgyalásaink során. Szerinte a kormány tagjai képtelenek reálisan megítélni a helyzetet. Feltártam előtte, hogy mi Kolozsvárt már hónapok óta kapcsolatban állunk kommunistákkal s most arra törekszünk, hogy a magyarság érdekeinek védelmére szélesebb körű összefogást hozzunk létre. Előttünk világos, hogy ha Erdély pusztulását el akarjuk kerülni, sürgősen fegyverszünetet kell kérnünk, és pedig az oroszoktól, mert velük állunk szemben s ők itt vannak már a kapuink előtt. Erdélyt pedig ne ürítsék ki, se az ipari berendezéseket, se a lakosságot ne szállítsák el. Említettem neki, hogy a miniszterekkel való tárgyalá-

saink során arra a feltételezésre jutottunk, hogy titokban már folyamatban vannak tárgyalások az angolszászokkal. A fiatal Horthy — egyébként is rendkívül heves, impulzív ember volt — hevesen kifakadt. Szerinte az angolszászok megizenték, hogy a Szovjetunióval kell tárgyalnunk, minden más elképzelés teljesen irreális. Helyeselte mindazt, amit elmondtam neki, s végül arra kért, hogy foglaljam röviden írásba mindazt, amit elmondtam. Ezt az ifjabb Horthy politikai tanácsadójának, Szent-Iványi Domokosnak az irodájában meg is tettem. A tárgyalás mindvégig négyszemközt folyt s úgy hiszem, hogy amit írásba foglaltam, nem különbözött attól, amiről Kolozsvárt tárgyaltunk, s amit azután egy hét múlva a kormányzóhoz intézett memorandumban is megfogalmaztunk. Még beszélgetésünk közben megszólaltak a légiriadót jelző szirénák. Láttam, a fiatal Horthy habozik, hogy lemenjünk-e az óvóhelyre, de mivel nekem sem volt ehhez semmi kedvem, fent maradtunk. Elmondtam neki azt is, hogy ha Budapest nem cselekszik sürgősen, Erdély kénytelen lesz önállóan cselekedni. Bevallom, hogy ennek a gyakorlati megoldását magam sem láttam tisztán. Arról azonban meggyőződtem, hogy mindazok közül, akikkel Budapesten beszéltem, ösztönösen a fiatal Horthy látta legtisztábban a helyzetet. Hangsúlyozom, hogy ösztönösen. Mert nem volt logikusan gondolkodó fő, elég nehezen tudta magát kifejezni, beszéd közben sokszor megakadt. De a politikai ösztöne nagyon jól működött, s amint később hallottam, az apjára is komoly befolyása volt. Itt a „kiugrási irodában" beszéltem még Szent-Iványi Domokoson kívül a fiatal Horthy katonai tanácsadójával, Szentmiklóssy István őrnaggyal is. Ő azt az információt adta nekem, hogy a szovjet hadseregnek hetven hadosztálya van Romániában, mi nem tudunk ezzel megfelelő erőt szembeállítani s ezért azt tanácsolta, hogy ha Pest nem cselekszik, Erdély menjen önálló úton. Érdekes, hogy Szent-Iványi is, Szentmiklóssy is erdélyiek voltak, ismertem őket még korábbi időkből.

Hazatérve Kolozsvárra, láttam, hogy már nagyon komolyan folyik annak a csoportosulásnak szervezése, amely azután néhány nap múlva mint *Erdélyi Magyar Tanács* alakult meg. A kör erősen kiszélesedett. Azonban Teleki Béla újra felment Pestre, s itt meghívták mint Erdély képviselőjét a szeptember 8-i minisztertanácsra. Felesleges idéznem, hiszen ennek jegyzőkönyvét publikálták. Itt egyedül ő foglalt állást az azonnali, éspedig az oroszokkal kötendő fegyverszünet mellett. Hiszen mi akkor már csaknem benne voltunk a frontvonalban, hallottuk az ágyúk dörgését. Tehát az úgynevezett „kiugrási kormány" tagjai közül egyedül Teleki Béla szállt síkra az azonnali fegyverszünet mellett. Ő azután még fentmaradt Budapesten és szeptember 10-én Bánffy Dániel ny. földművelésügyi miniszterrel kihallgatásra jelentkezett ugyancsak a háborúból való kiválás ügyében Horthynál, pontosabban Ambrózy kabinetirodai főnöknél. Ambrózy meghívta mindkettőjüket az aznap délután hat órakor tartandó titkos tanácskozásra.

— *Bánffy Dánielnek mi volt akkor a politikai szerepe? Képviselő volt, ugye?*

— Igen. Még Teleki Pál meghívta kormányába földművelésügyi miniszternek, s az maradt egész a német megszállásig. A németek le is tartóztatták s csak közbenjárásunkra engedték szabadon. A minisztertanácson annak idején ő és Keresztes-Fischer szavaztak a szovjet hadüzenet ellen. Őt nagyon lekötötték miniszteri teendői, ezért Erdélyben nem sokat szerepelt politikailag. A szeptember 10-én délután hat órakor tartott titkos tanácskozáson ott volt többek közt Bethlen István, Károlyi Gyula, Kánya Kálmán és több tábornok is — Horthy bizalmi emberei. Horthy ismertette a helyzetet, majd elsőként Teleki Bélának adta meg a szót, azzal érvelve, hogy a jelenlegi helyzet Erdélyt érinti legerősebben. Teleki Béla előadta, hogy mint az erdélyi magyarság szószólója, azonnali döntést kér a fegyverszünet ügyében, mert Erdélyt a háború folytatása esetén a pusztulás fenyegeti. Ugyanebben az értelemben szólalt fel Bánffy Dániel is, kérve, hogy vonják ki a magyar katonai alakulatokat Észak-Erdélyből. Nagyon erőteljesen támogatta őket felszólalásában Bethlen István is, aki Horthynak egyik legbefolyásosabb tanácsadója volt. A német megszállás után vidéken bujkált, egy időben Dálnoki Veress Lajos segítségével Erdélyben, Kolozs-

vár közelében, s most titokban hozták fel erre a tanácskozásra. A titkos tanácskozáson ugyan a mielőbbi fegyverszünet mellett döntöttek, de a minisztertanács másnap nem látta gyakorlatilag megvalósíthatónak az azonnali kiugrást. Erre Horthy elhatározta, hogy a kormány kikapcsolásával maga veszi kezébe, szűkebb környezetével a fegyverszüneti tárgyalások megindításának kérdését. Horthy részéről a döntés szeptember 10-én történt meg, s ebben az elhatározásában két tényező vitte a főszerepet: az első, a fontosabb, kétségkívül a hadihelyzet alakulása volt, a második azonban az erdélyi politikusok cselekvést sürgető állásfoglalása. Horthy ekkor írásbeli utasítást is adott Dálnoki Veress Lajosnak, a 2. hadsereg parancsnokának, hogy Kolozsvárt harc nélkül adja fel. Az utasítás egyik példányát Teleki Béla vitte le, és adta át borsaújfalusi főhadiszállásán Dálnoki Veressnek, aki megígérte, hogy amikor a tordai front tarthatatlanná válik, harc nélkül kivonja a csapatait Kolozsvárról, utoljára a tábori csendőrség fogja Kolozsvárt elhagyni.

Ezekben a napokban találkozott Bánffy Dániel is, Teleki Béla is Bánffy Dániel sógorával, Zichy Ladomérral, akinek a szlovák határ mentén, Gácson, Szlovákiába is átnyúló birtokai voltak, és gyakran járt át Szlovákiába. Felvetették neki a kérdést, nem tudna-e egy magyar bizottságot a határon feltűnés nélkül átjuttatni? Zichynek ezekben az időkben már feltűnt, hogy Zólyomban szovjet és lengyel partizánokat látott, s így vállalta a feladatot. Zichy, elég kalandos körülmények között, többször is átment Zólyomba, ott kapcsolatba lépett Makarov szovjet alezredessel, aki egy partizánegység parancsnoka volt. Nála mint Bánffy Dániel nyugalmazott és Teleki Béla tárcanélküli miniszter megbízottja (mindkettő a koronatanács meghívott tagja) jelentkezett. Makarov örömmel fogadta Zichy közlését és kijelentette, hogy neki felhatalmazása van a fegyverszünetről tárgyalni s el tud juttatni egy Horthy meghatalmazásával rendelkező bizottságot Moszkvába. Zichy szeptember 18-án tért vissza Zólyomból, s Bánffy Dániellel együtt jelentkeztek a fiatal Horthynál és tájékoztatták őt arról, hogy a Moszkvába való kijutás lehetősége biztosítva van. Valóban azután ezen, az erdélyiek által kipuhatolt úton jutott ki a fegyverszüneti bizottság Moszkvába.

Mi Kolozsvárt akkor még nem tudhattunk Horthy döntéséről, de még kevésbé tudhattak erről tárgyalópartnereink, akik azt hitték, hogy nem követünk el Budapesten minden lehetőt a fegyverszünet mielőbbi megkötése érdekében. Állandóan sürgették nálunk az ügyészségi és a katonai fogházban levő elvtársaik szabadlábra helyezését, hiszen ezeket a Gestapo részéről az elhurcolás s esetleg a kivégzés veszélye fenyegette. Ezért egy beadványt készítettünk, amelyet egyházi vezetők és mi, az Erdélyi Párt képviselői — Teleki Béla, Mikó Imre és én — írtunk alá. Teleki Béla azután ezzel a kérvénnyel személyesen is eljárt Dálnoki Veress Lajosnál, aki engedélyezte a foglyok szabadlábra helyezését. Így szabadultak az ügyészségi fogházból szeptember 14-én tízen, köztük Simó Gyula és Veress Pál, majd 17-én még négyen, köztük Nemes József, akik jelentős szerepet játszottak ezután az északerdélyi kommunista pártban. A velünk folytatott tárgyalásokon ezután többnyire Nemes József, Simó Gyula és Veress Pál vettek részt, a Csőgör—Demeter csoport most háttérbe szorult. Hasonlóképpen szabadultak ki a hadbírósági fogházban levő kommunista foglyok is. Jelentős volt ez nemcsak azért, mert ezek voltak az északerdélyi kommunisták legjelentősebb vezetői, de azért is, mert az ügyészségi fogház alagsorában német foglyok voltak, akiket a Gestapo őrzött. Félni lehetett attól, hogy a saját foglyaikkal együtt elviszik a magyar foglyokat is, és így jogos volt az életükért való aggodalom.

Időközben az egyre szélesebb körben folyó megbeszéléseken felmerült az a gondolat, hogy egy memorandumban kellene az erdélyi álláspontnak hangot adni s ezt a memorandumot ultimátumszerűen kellene Horthynak átadni. Nem emlékszem, ki vetette fel először a memorandum gondolatát, talán Mikó Imre. Ez végeredményben lényegtelen, hiszen ez benne volt már a levegőben. A memorandum első fogalmazványa Szabédi László lakásán készült Tamási Áron és Nagy István közreműködésével, főleg Szabédi munkájának eredményeként. A szöveg végső formája azonban

szeptember 12-én készült el az *Erdélyi Körnek* a Főtér 5. szám alatti helyiségében. Itt magam is jelen voltam. Ugyanaznap estére összehívtuk az Erdélyi Körbe az egyházak, társadalmi szervek, az egyetem reprezentásait, s ekkor került sor a memorandum aláírására. Ott voltak az aláírók közt Vásárhelyi János református püspök, dr. Tavaszy Sándor püspökhelyettes, dr. Maksay Albert református teológiai igazgató, Sándor Imre római katolikus püspöki helynök, dr. Boga Alajos prelátus-kanonok, az Erdélyi Római Katolikus Státus igazgatója, Józan Miklós unitárius püspök, Csifó Nagy László unitárius püspöki titkár, Járosi Andor evangélikus főesperes, Nagy Géza, az Erdélyi Múzeum Egyesület titkára, dr. Venczel József, az Erdélyi Tudományos Intézet ügyvezető igazgatója, dr. Haynal Imre és dr. Miskolczy Dezső orvosprofesszorok, Tamási Áron, Kiss Jenő, Nagy István és Szabédi László írók, Demeter Béla, Jordáky Lajos újságírók, továbbá az Erdélyi Párt részéről Mikó Imre és én. Teleki Béla nem írhatta alá, mert nem tartózkodott akkor Kolozsvárt. De az ő megbízásából is aláírta az Erdélyi Magyar Gazdasági Egyesület részéről dr. Szász István, ügyvezető igazgató, Teleki Béla bizalmas munkatársa, s természetesen aláírta az előzetes megbeszéléseinken is igen aktív szerepet vállalt Teleki Géza egyetemi tanár.

— *Teleki Pál fia?*

— Igen, a tragikusan meghalt Teleki Pál fia, maga is geográfus.

— *Később miniszter lett?*

— Igen. A debreceni kormányban ő lett a vallás- és közoktatásügyi miniszter. Most, úgy tudom, Washingtonban él és súlyos beteg. Azt hiszem, még többen aláírták a memorandumot, akikre nem tudok visszaemlékezni.

A memorandum aláírása után felmerült az a kérdés, hogy ki adja át ezt a memorandumot Horthynak. S ekkor azonnal jelentkezett Teleki Géza. Vállalta, hogy ő felviszi, mert bármikor tud a kormányzótól kihallgatást kapni. Másnap fel is utazott Pestre s úgy tudom, hogy szeptember 15-én átadta Horthynak, éspedig kemény szavak kíséretében azzal, hogy ha Horthy nem cselekszik sürgősen, akkor Erdély önállóan teszi meg a szükséges lépéseket. Erről tanácskozásainkon többször is szó volt, én is említettem a fiatal Horthynak. De tulajdonképpen elképzelésünknek nem volt reális alapja. Azt szerettük volna elérni, hogy Dálnoki Veress Lajos a 2. hadsereggel forduljon szembe a németekkel. Csakhogy a hadseregparancsnok felső parancs nélkül erre nem volt hajlandó, mert nagyon sok német tiszt és kisebb katonai egység volt hadseregéhez beosztva s egy ilyen lépést teljesen titokban előkészíteni nem lehetett. Több tiszt tett fel nekem ilyen kérdéseket: forduljunk szembe a németekkel, s a vérünket ontsuk azért, hogy a románok visszakapják Észak-Erdélyt? Más volt a helyzet a románoknál, akik ígéretet kaptak, hogy átállás esetén visszaállítják a trianoni határokat. A helyzet jellemzésére elmondok egy esetet, amit nekem Dálnoki Veress Lajos a 2. hadsereg parancsnoka mondott el a háború után. Ő be volt avatva a fegyverszüneti tervekbe s az volt az utasítása, hogy mikor a budapesti vezérkari főnökség részéről elhangzik bizonyos titkos jelszó a rádióban, vonuljon vissza a Tisza—Szamos szög felé s ott egyesüljön a Dálnoki Miklós Béla által vezetett 1. hadsereggel. A Horthy proklamációja bizonyos fokig meglepetésszerűen érte Dálnoki Veress Lajost, mert a tervek szerint ennek csak október 20—22. körül kellett volna elhangzania. A proklamáció után megjelent nála egyik hadosztályparancsnoka, székely ember, kitűnő katona, s szintén ismerte a fegyverszünetre vonatkozó tervet. — Most mit tegyen? — kérdezte. Tisztán emlékszem Dálnoki Veress szavaira: Úgy leszidtam, mint egy taknyos hadnagyot. Nagyon jól tudod, hogy mit kell tenned, a különbség az előző tervekkel szemben csak annyi, hogy gyorsabb ütemben kell a Tisza—Szamos szög felé vonulnod a hadosztályoddal, mint ahogy az eredetileg tervezve volt. Menj azonnal vissza a hadosztályodhoz és induljatok. — S a hadosztályparancsnok, aki Horthy embere volt, távol állt a nácizmustól — jól ismertem magam is — visszament a hadosztályához, beteget jelentett, s átadta a parancsnokságot a helyettesének, aki mit sem tudott az előkészületekről, s így a hadosztály a németek kezére került. Ezt csak annak jellemzéséül mondtam

el, hogy az erősen nacionalista érzelmű tisztikarral egy ilyen radikális lépést egyik napról a másikra nem lehetett végrehajtani. Dálnoki Veress Lajost a németek megbízhatatlannak tartották. Amikor egy hajnalban hadseregének visszavonulását ment ellenőrizni, a németek Pécs-Petrinél elfogták és azután a sopronkőhidai börtönbe került ő is, a nyilasok tizenöt évre elítélték.

Helyesbítenem kell egyes történészeknek az erdélyi memorandum átadásával kapcsolatos állítását. Juhász Gyula is, Vigh Károly is Bánffy Dánielt tekinti a memorandum átadójának, Csatári Dániel viszont Bánffy Miklóst. A memorandumot Teleki Géza adta át s amint nekem később elmondta, úgy látta, ez rendkívül erős benyomást tett Horthyra. Bánffy Miklós néhány nappal a memorandum átadása után valóban járt Horthynál, és a Magyar Tanácstól teljesen függetlenül ő is szót emelt a fegyverszünet érdekében. Dálnoki Veress a háború után elmondta nekem, hogy Bánffy Miklós járt nála borsaújfalusi főhadiszállásán, azonban Horthytól semmiféle utasítást nem hozott, erre ekkor már egyébként sem volt szükség. Szeptember legvégén Tamási Áron elvitte Balogh Edgárt és Jordáky Lajost Bánffy Miklóshoz. Bánffy ekkor említette, hogy újra készül fel Pestre. Tudomásom szerint azonban nem kapott kihallgatást. Egyébként is a fegyverszünet kérdésében Horthy, éppen az erdélyiek követelésére, már korábban döntött és a fegyverszüneti bizottság szeptember 28-án a Zichy Ladomér által kipuhatolt úton el is indult Moszkvába. Itt kívánom megjegyezni, hogy Aczél Endre—Faust Imre-féle moszkvai akciónak az Erdélyi Tanácshoz semmi köze sem volt.

— *Visszatérve a memorandumra, azt formálisan az Erdélyi Magyar Tanács nevében írtátok alá?*

— Nem. Az elnevezés csak pár nap múlva alakult ki.

— *Tehát* Erdélyi Magyar Tanács. *Formálisan ilyen intézmény létrejött?*

— Igen, talán azt mondhatom, hogy létrejött. A memorandum aláírása után néhány nappal újra találkoztunk az *Erdélyi Kör* helyiségében, most már mintegy ötvenen, a szakszervezetek, az iparosság, a kereskedők megbízottai is ott voltak. Ezen a tanácskozáson Vásárhelyi János püspök javaslatára Teleki Bélát választottuk meg az *Erdélyi Tanács* elnökévé. Ez természetesen következett eddigi rendkívül aktív tevékenységéből. Megjegyzem itt, hogy Bánffy Dániel nem lakott Kolozsvárt, s ezért nem volt ott ezen az alakuló gyűlésen sem. Budapesten azonban igen határozottan és eredményesen lépett fel ő is a fegyverszünet érdekében. Bethlen Béla hadműveleti kormánybiztos szintén mindenben támogatta akciónkat.

— *Tehát az* Erdélyi Magyar Tanács *formálisan is megalakult?*

— Igen, szeptember 16-án formálisan is megalakult. Tanácskozásunk közben légiriadó volt. Le kellett vonulnunk a pincébe (a fejedelemség korabeli mély pince volt). Ott is folytattuk a megbeszélést. Nagyon sok kérdés merült fel, így elhatároztuk egy *városi őrség* felállítását, hogy segítségére legyen a rendőrségnek a rend fenntartásában. Ennek a parancsnoka Biró Tibor első világháborús hadnagy, helyettese Balogh Edgár lett. A városháza udvarán ütöttek tábort. Nagyon sok és nehéz feladat megoldása várt reájuk, így az üzemek megmentése, a közellátás biztosítása és sok egyéb. Aktívan és nagyon eredményesen dolgoztak. Megalakult a *kommunista párt* új tartományi titkársága is, ennek titkára Nemes József lett, míg a kolozsvári pártszervezeté Simó Gyula. Veress Pált megbízták a gyárak védelmével, sikerült is három helyen megakadályozni a robbantásokat, éspedig a vasúti főműhelyben, az egeresi és a hidegszamosi áramszolgáltató centrálékban. Másutt is sikerült a nyersanyagok, áruk, gépek elszállítását megakadályozni. A gyárakban rendkívüli leleményességgel jórészt sikerült a nyersanyagok, készáruk németek által való elszállítását szabotálni s az osztályharcos szakszervezeteket újjászervezni. Nehéz, nyugtalansággal teli napok voltak ezek, az események valósággal torlódva követték egymást. Egyik nap egy riadt küldöttség jelent meg Bethlen Béla kormánybiztosnál azzal a hírrel, hogy Kolozsvár legnagyobb ipari üzemében, az ötezer munkást foglalkoztató *Dermata* bőrgyárban megjelent egy ötven-hatvan főnyi német csoport és le akarták szerelni a gépeket. Bethlen Béla megkérdezte tőlük: van-e száz olyan emberük, aki

hajlandó a gyár védelmében fegyvert fogni? Azt mondták: igenis, van, sőt szükség esetén több is. Erre Bethlen Béla azonnal felhívta Dálnoki Veress Lajos vezérezredest, a 2. hadsereg parancsnokát s egy teherautónyi fegyvert kért tőle. Jellemző a helyzetre, hogy Dálnoki Veress azonnal küldte a fegyvereket, anélkül, hogy kérdezte volna, milyen célra kellenek? A felfegyverzett munkásság elűzte a német katonákat. Utána egy német tábornok megjelent Bethlen Bélánál és ezért felelősségre akarta vonni, sőt azt követelte, hogy Kolozsvár egész polgári lakosságát szállítsák el nyugatra, mert aki itt marad, azt kommunistának tekintik. Bethlen Béla nagyon nyugodt, józan ember volt, és hosszú beszélgetés után meggyőzte a tábornokot arról, hogy kívánsága kivihetetlen. „Vielleicht haben sie Recht" — mondta a német tábornok és barátságosan búcsút vett a magyar kormánybiztostól. Ezekben az időkben a gyakori légitámadások miatt igen sokan a pincékben rendezkedtek be. A börtönökből kiszabadult foglyok ismerőseik lakásán rejtőztek, de komoly razziák csak a legutolsó napokban voltak. Ezeknek esett áldozatul Kovács Katona Jenő és Nagy József. A tárgyalásainkra azonban szinte naponta eljöttek az EMGE Majális utcai székházába Nemes Józsefék. Balogh Edgárt a főtéren, a Mátyás szobor körül láttam fényes nappal sétálni Venczel Józseffel, tudomásom szerint sem őt, sem a többi, közismert kommunistát sem jelentette fel senki. Érdekes, hogy az ötvenes években Balogh Edgár, Demeter János, Csőgör Lajos, Veress Pál és mások is Romániában vád alá kerültek azért, mert együttműködtek velünk ezekben a hetekben a fegyverszüneti tárgyalások és Kolozsvár harc nélküli átadása érdekében. Évekre el is ítélték, majd később rehabilitálták őket.

— *Az* Erdélyi Tanács*nak volt-e valami olyan kezdeményezése, amely arra irányult, hogy a románokkal fel kell venni a kapcsolatot?*

— Nagyon nehéz és eléggé reménytelen vállalkozás volt ezekben a rohanó időkben kapcsolatba kerülni a román polgári elemekkel. Ők teljes bizalmatlansággal viseltettek velünk szemben, mert meg voltak arról győződve, hogy rövidesen az ő kezükben lesz a hatalom. Mi azonban megtettük azt, hogy elhurcolásukat megakadályoztuk, sőt azt is, hogy az észak-erdélyi románok politikai vezetőjét, Emil Haţieganu volt egyetemi tanárt és titkárát, Aurel Socolt a Külügy segítségével a németek kezéből kiszabadítottuk. Számukra azután a magyar hatóságok a győri püspöki palotában jelöltek ki kényszerlakhelyet. „Kalitkában voltunk, de aranykalitkában" — mondta később Haţieganu.

— *S arról volt tudomásod, hogy az* Erdélyi Tanács *baloldala, tehát a kommunisták, kapcsolatban állnak román kommunistákkal?*

— Nem, ezekről nem tudtam, de ha esetleg közlik velem, magától értetődőnek tartottam volna.

Lényeges eredménye volt még a *városi őrségnek*, hogy nagyszámú aláírt katonai meghagyási nyomtatványt tudtak szerezni és szétosztani. Egyébként is csak október 2-án jelent meg az a rendelet, amely szerint a 42 éves és ennél fiatalabb férfiaknak, valamint a 43—48 éves szakmunkásoknak a szamosújvári bevonulási központnál kell jelentkezniük. Ekkor azonban már olyan volt a helyzet, hogy nagyon kevesen tettek eleget a felhívásnak. Megkíséreltünk mindent, hogy a lakosságot otthon tartsuk. Szász Istvánnal, az EMGE igazgatójával autóval több, Kolozs megyei faluba is kimentünk, igyekezve megnyugtatni a lakosságot. Az egyetem rektorának egy számos aláírással ellátott memorandumot adtunk át, kérve, hogy az egyetem minden körülmények között maradjon a helyén, ezzel is demonstrálva Erdélynek a magyar egyetemhez való ragaszkodását. Az egyetem szeptember 17-én tartotta — a légitámadások miatt egy alagsorban — megnyitó ünnepélyét, s ezen Búza László, a lelépő rektor, Miskolczy Dezső, az újonnan megválasztott rektor és Haynal Imre, az orvostudományi kar dékánja szóltak az ifjúsághoz.

Szeptember 21-ére összehívták a képviselőházat. Teleki Bélával és Mikó Imrével együtt magam is felmentem Pestre. Vonatközlekedés akkor már nem volt, autón mentünk. Pesten tájékozódva a politikai helyzetről, levelet intéztünk Tasnádi Nagy Andráshoz, a Ház elnökéhez s ebben közöltük, hogy mivel nem látunk lehetőséget

a szabad véleménynyilvánításra, a Ház ülésén nem veszünk részt. A karzatról hallgattuk Lakatos Géza bemutatkozó beszédét, örömmel állapítottuk meg, hogy egészen más hangon beszél, mint elődje. De a padsorokban üresen tátongott sok képviselő helye, és a hangulat eléggé tartózkodó volt.

Szeptember 22-én újra elmentem a fiatal Horthyhoz, ezúttal Mikó Imrével együtt. Megelégedéssel tapasztaltuk, hogy teljesen egyetért velünk a Szovjetunióval való kapcsolat minél sürgősebb felvétele kérdésében. Meggyőződhettünk, hogy eddig is sürgette a fegyverszünetet, talán bizonyos lépések történtek is már. Félti Erdélyt s a maga részéről minden lehetőt megtesz a pusztulás megakadályozására. Itt jegyzem meg, hogy a magyarországi ellenállási mozgalmakkal semmiféle kapcsolatban nem álltunk.

Szeptember 23-án visszatértünk Kolozsvárra. Szeptember 25-én levelet kaptam Teleki Gézától, Teleki Bélának volt címezve azzal, hogy távollétében én bontsam fel. Ebben Teleki Géza megírta, hogy folynak az előkészületek a fegyverszüneti bizottságnak a Zichy Ladomér által kipuhatolt úton Moszkvába való juttatására. Horthy kijelölte már a delegációt és ennek ő is tagja lesz. Ez a delegáció azután, amint tudjuk, szeptember 28-án indult el és október 1-én érkezett Moszkvába. De ez már csak annyiban tartozik az *Erdélyi Magyar Tanács* kérdéséhez, hogy javarészt az erdélyiek bírták döntésre Horthyt, s az erdélyiek találták meg egy delegáció Moszkvába juttatásának lehetőségét is. Ezekről természetesen nem tudhattak Balogh Edgárék, Simóék, azt sem tudhatták, hogy Dálnoki Veress Lajos már megkapta a parancsot Kolozsvár harc nélküli kiürítésére. Állandóan sürgettek minket, hogy vegyük rá a hadseregparancsnokot, forduljon szembe a németekkel, és hogy vegyük rá a Várat a mielőbbi fegyverszünetre. Amint már említettem, Teleki Béla többször is tárgyalt Dálnoki Veressel, de döntés az átállásra nézve nem születhetett Horthy utasítása nélkül. Kétségtelen tény viszont, hogy Dálnoki Veress Lajos harc nélkül vonta ki csapatait Kolozsvárról, utoljára a tábori csendőrség vonult el, és október 9-én hagyta el a várost a rendőrség és a városi hatóságok egyrésze is. A polgármesteri teendőket dr. Nagy László tiszti főügyész vette át. Egy napig a város gazdátlan volt. Október 11-én láttuk a Majális utca tetején feltűnni az első szovjet lovas járőrt.

Október első napjaival kapcsolatban megemlítem még, hogy október 1-én egy küldöttséggel kerestük fel Bethlen Béla kormánybiztost s felhívtuk figyelmét a délerdélyi magyarság helyzetére s kértük, hogy a románsággal szemben ne alkalmazzanak retorziós intézkedéseket. Tudnivaló, hogy a román hatóságok több száz magyart vittek koncentrációs táborokba, ahonnan csak hosszú hónapok múlva szabadultak. Bethlen Béla elmondta, hogy a magyar hatóságok kormánybiztosi működése óta egyetlen román vezetőt sem tartóztattak le, s a hatóságok a legszigorúbb utasítást kapták, hogy a románság iránti magatartásukat továbbra is a teljes állampolgári jogegyenlőség szelleme határozza meg. Végül kérte, hogy ha volna tudomásunk arról, hogy az alsóbb hatóságok ezzel ellentétes szellemben járnak el, ezt hozzuk azonnal a tudomására.

— *S ezzel véget ért az* Erdélyi Tanács *működése?*

— Igen, ezzel véget is ért. S ha felteszem magamnak a kérdést, hogy mennyiben sikerült elérni azt, amit akartunk, azt kell felelnem, hogy működésünk nem volt eredménytelen. Különböző világnézetű magyarok, együtt tudtunk dolgozni Erdély sorsáért érzett közös felelősségtudattal és megértéssel egymás iránt. Sikerült döntésre bírnunk Horthyt a fegyverszünet kérdésében. (Hogy azután a nyilas puccs miatt a fegyverszünet mégsem valósult meg, az már nem a mi mulasztásunk miatt történt.) Sikerült kiszabadítanunk a börtönből a kommunista foglyokat, akiket az elhurcolás veszélye fenyegetett, és sikerült az őrizetbe vett románokat is szabadlábra helyeztetnünk. Végül sikerült megmenteni Kolozsvárt a háború pusztításaitól, az üzemeket a leszereléstől, a gépek elvitelétől, sőt nagyobb részt a rombolásoktól is. Azt hiszem, ami lehetőségeinktől és erőnkből tellett, azt azokban az izgalommal teli hetekben mindnyájan lázas igyekezettel és komoly felelősségtudattal dolgozva megtettük.

GÁL ISTVÁN

Bartók és a szomszéd népek

Egy új oxfordi lexikon külön kötetben állította össze az emberiség ötszáz legnagyobb alakjának életrajzát. A magyar történelemből három név szerepel: Kossuth, Liszt és Bartók. Bartók egyrészt mint a kelet-európai összehasonlító népzenetudomány megalapítója és legnagyobb alakja, másrészt mint a kelet-európai népzene elemeit saját zenéjében érvényesítő alkotóművész és így a népek közötti szellemi együttműködés apostola.

Az utóbbi két évszázad magyar politikai gondolkodóinak legnagyobb eszméje a kelet-európai gondolat. Ez a magyar tudományban és irodalomban számos változatban fordul elő az évtizedek során. Duna-medence, Duna-völgye, Duna-táj, Duna-Európa, Centrál-Európa, Kárpát-Európa, Balkán-Európa, Délkelet-Európa, Közép-Kelet-Európa, Kelet-Európa végeredményben ugyanazt a problematikát fejezik ki: a magyarságnak és a történelem folyamán vele együtt élő vagy vele szomszédságba került népeknek közös történelmét és ebből következő közös kulturális örökségét. Az utóbbi évtizedekben a sokféle kifejezés helyett a mai történelmi helyzetre jobban kifejező Kelet-Európa vált általánossá. Bartók túlnyomórészt a Kárpát-medence és a Balkán népeiről írva szomszéd népekről, tágabb értelemben Kelet-Európáról beszél. Zeneszerzői és tudományos munkássága nemcsak a magyarság, hanem Kelet-Európa szószólóját is jelenti a nagyvilág számára.

A magyarság számára azonban még ennél is többet jelent: egy kétszáz éves hagyomány egyre tisztuló eszmerendszerének tudományos módszerű megalapozását. A történelmi Magyarország egyes nemzetiségeit először Martinovicsék akarták békés keretben összefogni. Berzeviczy Gergely már a három tenger között élő népek gazdasági uniójára szőtt terveket. Wesselényi a monarchia föderatív átalakítását javasolta, Kossuth öt különböző tervet dolgozott ki a dunai—balkáni népek államszövetségére. A döblingi Széchenyi, Eötvös József, Szemere Bertalan, Pulszky Ferenc, Teleki László, majd Mocsáry Lajos és Jászi Oszkár valamennyien a nemzetiségek emberi jogait óhajtották biztosítani. A Huszadik Század és a Nyugat nemzedékének valamennyi nagy alakja személyes élményein keresztül ismerte a nemzetiségek életkörülményeit. A magyar irodalom klasszikusai közül nem egy értett környezete nyelvén, elég itt csak Zrínyire vagy Pázmányra hivatkozni. Kazinczy és Vitkovits barátsága óta pedig úgyszólván minden magyar írónak volt ismerőse vagy barátja a szomszéd népek fiai között. A romantika kora óta a nemzetiségek népköltészete iránt tanulmányokban és fordításokban megnyilatkozó érdeklődésnek számos nyomtatott emléke maradt.

A magyar népdalok és népballadák gyűjtése szintén a romantika koráig nyúlik vissza. Mint egész Európában, nálunk is a népköltészet irodalmi szépségei vonzották a gyűjtőket. Vikár Béla volt az első, aki szövegmondóit fonográfba énekeltette. 1918-ig nyolcezer magyar, kétezer-nyolcszáz szlovák, háromezer-ötszáz román népdal került a Néprajzi Múzeumba.

Bartóknak az igazi magyar népdalok gyűjtése közben föltűnt, hogy azokat idegen motívumok is behálózzák. Elkezdte gyűjteni és vizsgálni előbb a szlovák, majd az erdélyi román népdalokat is. Így jött rá, hogy nemcsak a magyar népdalokban vannak idegen elemek, de a szlovák és román népdalokban magyar elemek éppúgy előfordulnak. Meggyőződésévé vált, hogy a népzene morfológiai szemléletének rendszeres tudományos vizsgálata szükséges a dallamok megváltozásának, vándorlásának és idegen kapcsolatainak földerítéséhez. A régi Magyarország nemzetiségeinek népdalgyűjteményei egytől egyig azt igazolták, hogy csak szöveggel gyűjtötték azokat, a dallamokat pedig elhagyták. Így még ha kivételesen zeneileg képzett gyűjtők je-

gyezték is föl a népdalok szövegét, azok etnomuzikológiai szempontból használhatatlanok voltak. Hogy ez micsoda óriási energia- és időveszteség volt a tudomány szempontjából, arra elég megemlíteni, hogy négyezer délszláv szöveget gyűjtöttek, de dallam nélkül. A legtöbb szlovák és román gyűjtés néha egészen bizarr dilettantizmusig fajult. Így például az egyik szlovák gyűjtő a szövegekhez saját zongorakíséretét jegyezte föl. Bartók 1906 és 1909 között Gömörben, Nyitrában és Trencsénben jegyzett fel dalokat, 1910-ben pedig Ipolyságon dudások, tülkös kanászok versenyén gyűjtött össze adatokat. Temes és Torontál megyében a román és szerb népdalok kereszteződése tűnt fel neki: 48 karének és hangszeres ének refrénes típusa.

Közben az erdélyi román szigeteken kezdett intenzív kutatásba. 1909-ben Biharban, majd a Mezőségen, később Tordaaranyos és Alsó-Fejér megyében gyűjtött. Bartók úgy a szlovák, mint a román nyelvet alaposan elsajátította. Egyúttal ismeretségeket szerzett román tanárok és lelkészek között, akik közül nem egy élete végéig hűséges munkatársa maradt. Nemcsak a történelmi Magyarország nemzetiségi és társadalmi rétegeződését volt alkalma megismerni, hanem a Felvidék és Erdély csak Svájccal vagy Ausztriával föléró gyönyörű tájait, a nagy hegyeket egy életre megszerette. Rendkívül gyorsan sikerült az akkori legfejlettebb technikai eszközökkel: a fonográffal és gramafonnal a szöveget és a dallamot egyszerre begyűjtenie és a szöveget nyomban filológusi pontossággal leírnia.

Mindenesetre a Román Tudományos Akadémia már 1913-ban kiadta bihari gyűjtését. Terve az volt, hogy az erdélyi vármegyék román népességének zenei dialektusait vagy több vármegye hasonló népzenéjét közös kötetben rendezze sajtó alá. Már a világháború előtt elkészült a kolindákkal is, de annak ellenére, hogy román népzenei gyűjtőtevékenységéért 1923-ban magas román kormánykitüntetést kapott, a kolindákat kénytelen volt saját kézírásával írott kottákkal, saját költségén, bár az Universal Verlag égisze alatt kiadni 1936-ban. Nagy érdemei dacára nemegyszer durva támadásban részesült. Egyes soviniszta román tudósoknak válaszul a legnagyobb modern román zeneszerző, Enescu, a következő szavakkal méltatta Bartók megállapításait a román népdal különböző elemeiről: „A román zene összetett valami, még sötétben, még pólyában van. Arab, szláv és magyar zene összetétele és mégis sajátságos légköre van, amelyet szavakkal nem lehet meghatározni. Az idegen befolyások túlságosan szembeötlők ahhoz, hogy le lehessen őket tagadni. A Havasalföldön többnyire török a zene, Moldovában nagyobbrészt magyar. A táncdallamoknak legnagyobb része orosz és görög. De emiatt senkinek sem kell búsulnia."

Évtizedeken át folyt levelezése a Matica Slovenskával, sőt 1934-ben Bartók saját kezű kottalapjairól el is készültek az ólomlevonatok és a kötet mégsem jelent meg. Hihetetlen módon, csaknem fél évszázadot vészeltek át az ólomlapok levonatai a prágai nyomdában, mint a Budapest című folyóirat 1981. februári számában egy közlemény hírül adta. A háromkötetes gyűjteményből eddig is csak két kötet jelent meg pár éve a Szlovák Tudományos Akadémia gondozásában.

Bartóknak számos tudós barátja állt rendelkezésre a szomszéd népek nemzetközi tekintélyű néprajzosai és zenetörténészei közül. Bartók óriási levelezéséből és műveinek jegyzeteiből érdemes összeállítani a szomszédnépek-beli munkatársainak és barátainak jegyzékét.

Fölmerül a kérdés, miért helyezte Bartók előtérbe a szlovák és román népdalok gyűjtését. Ennek rendkívül egyszerű oka van. Szülőföldje kevert szerb—román népdalkincse korán izgatta, és éppen 1913-ban akart nekilátni a délszláv, vagyis a magyarországi horvát és szerb anyag felülvizsgálatának. Az első világháború azonban megakadályozta, hogy gyűjtőutat tegyen. Csak a húszas években megjelent muraközi gyűjtés adatait tudta bedolgozni a szomszéd népek összehasonlító zenetörténetébe. Annál nagyobb jelentőségű viszont, hogy Amerikában éppen a hiányzó szerb-horvát anyag kötötte le csaknem teljes tudományos kutatását.

Bartók kutatásainak a Duna-medencéről Kelet-Európára való kiterjesztéséről ezeket mondta: „Kutatásaim nagy részét Kelet-Európában folytattam. Munkásságo-

mat, mint magyar ember természetesen Magyarországon, a magyar népzenével kezdtem; rövidesen azonban a szomszédos területekre (Szlovákiára, Ukrajnára és Romániára) is kiterjesztettem. Alkalmilag még messzi, tőlünk földrajzilag távol eső vidékekre (Észak-Afrika, Kis-Ázsia) is kiruccantam kutatásaimmal, hogy szélesebb látkört nyerjek. Ezen az »aktív« kutatómunkán kívül, mely a dolgokat helyszínen próbálta felkutatni, »passzív« munkát is végeztem, miközben a mások által már összegyűjtött és nyilvánosságra hozott anyagot tanulmányoztam át. Kezdettől fogva végtelenül meglepett a feldolgozás alatt álló kelet-európai területen kezem ügyébe került anyag dallamtípusainak szokatlan gazdagsága. Kutatásaimat tovább folytatva, meglepetésem egyre nőtt. Tekintettel a kérdéses országok aránylag csekély területére, összesen 40—50 milliónyi lakossággal, a népzenének ez a sokoldalúsága valóban csodálatra méltó. Az egyes nemzetek népzenéinek összehasonlítása azután tisztán megvilágította, hogy itt a dallamok állandó csereberéje van folyamatban: állandó kereszteződés és visszakereszteződés, amely évszázadok óta tart már."

Az amerikai Bartók-alapítvány egyedülálló jelentőségű teljes Bartók-kiadásának jegyzeteiből derül ki, hogy Bartók a világháborús években változatlanul tovább dolgozott nemcsak a régi nemzetiségek, hanem azok Kárpátokon túl levő rokon népeinek népdal-gyűjteményein. Azt a roppant jugoszláv gyűjtést nem is tudta volna másképp New Yorkban földolgozni, csak ha már az addig megjelent népdal- és népzene-kiadványok anyagáról teljes áttekintése van. Úgy az összes román, mint az Amerikában rá váró jugoszláv gyűjtés nagy méretű összehasonlító apparátussal készült rövid időn belül, körülbelül két év alatt. Ez az egész corpus nemcsak a közép-kelet-európai, balkáni népzenének egyedülálló kincsesháza, hanem vitán felül az európai népzenének, sőt valószínűleg a világ népzenéjének is nemcsak mennyiségre, hanem variánsokat is tekintve legnagyobb méretű és legmagasabb rangú szintézise. Sajnos az utóbbi években megjelent, de 30—40 éven át folytatólag készült kiadványsorozat ára olyan magas, hogy az egyelőre magyar közkönyvtárakba sem jutott el, és így földolgozása magyar szakértők részéről még nem történt meg. Ő maga így írta le a Parry-féle jugoszláv népzenegyűjteményt:

„Ez az egyedülálló, több mint 2600 fonográflemezből álló gyűjtemény — tudomásom szerint az egyetlen akusztikailag lerögzített jugoszláv népzenegyűjtemény — nagy tömeg epikus dalt foglal magába, amelyet primitív egyhúros hangszer, a guzla kísér. Ezeknek a heroikus daloknak stílusa és zenei kezelésmódja talán annyira áll közel a homéroszi versekéhez, amennyire ma talált bármilyen népzenestílus csak állhat. Történelmi, irodalmi és zenei szempontból ez az anyag felbecsülhetetlen, azonban zeneesztétikai szempontból a gyűjteményben szereplő lírai dalok vagy „női dalok" és hangszeres darabok hálásabbak. Az epikus dalok éneklésmódja egészben véve egyszerű, de vidékenként és énekesenként némileg változik. Az ének maga kétségkívül a régi európai népi örökséghez tartozik. De a guzlakíséret helyenként az arab dallami kezelésmóddal mutat párhuzamosságot — amely talán a hosszú török hódoltság alatti befolyás következménye."

Prof. George Herzog, aki Bartókot a jugoszláv gyűjtemény földolgozására ajánlotta, a következő méltatást írta róla: „Bartók Béla a zenei világban korunk egyik legkiemelkedőbb zeneszerzőjeként ismeretes, akinek alkotó ihlete mélyen gyökerezik a népzenében. Korábbi műveiben gyakran használ olyan szótárt, amelyet a népi melódiák tiszta szelleme ösztönöz, míg később a népi elemek egyre jobban beleolvadtak személyes idiómájába... A népzenéből sok minden teljesen ismeretlen volt mindaddig, amíg az ő alkotó munkásságába beleépült... Magyarország kulturális és nemzeti reneszánsza a XX. században erős érdeklődést tanúsított a népélet és a folklór iránt.

Abban az időben, amikor Bartók Amerikába jött, közvetlenül a háború előtt, a kelet-európai népzenében való jártassága és annak alapos ismerete, amit fölhalmozott magában, egyedülállóvá tette. Rendkívül szerencsés volt, hogy a Columbia Egyetem zenei fakultásának meleg érdeklődése lehetővé tette a megegyezést a Harvard Egyetemmel, hogy a Parry-féle gyűjtést tanulmányozza. Számára nagy elég-

tételt jelentett, hogy miközben gyökereit kereste új hazájában, amelyet főként a modern technikai civilizáció földjeként ismert, egyszer újból belemerülhetett Európa egyik olyan zenei dialektusába, ahol a régi paraszti kultúra még nem tűnt el teljesen.

Egy olyan területen, amely régi politikai, nacionalista és kulturális vetélkedésekről és feszültségekről volt híres, az ő munkái objektív és nemzetközi szemlélettel válnak ki, — egy fontos munkája a magyar és a szomszéd népek népzenéjének egymást keresztező hatásait vizsgálja. Szerette hangsúlyozni a tényt, hogy errefelé nem akad olyan igazi népdal, amely parasztok nemzeti előítéleteit és ellenségeskedését fejezné ki, és úgy érezte, hogy efféle magatartást csak hivatalos körök és iskolás énekek mesterségesen élesztenek. Egyformán büszke volt arra, hogy világpolgár, aki az egész világ zenéje iránt érdeklődik és hogy egy különös nemzeti kultúra tagja. Az alkotó zenei géniusz kombinációja egy részletekbe menő elsőrangú tudományos aktivitással nagy ritkaság.

Milman Parry, a Harvard Egyetem professzora, a nagy Homérosz-kutató föltételezte, hogy a nagy homéroszi énekek eredetének és utóéletének úgy lehetne utánajárni, hogy a Balkán-félsziget népi hagyományában fennmaradt népi énekeket és népdalokat összegyűjti. Jugoszlávia hősi epikus énekei, az úgynevezett férfiak énekei álltak őszerinte legközelebb ahhoz a vidékhez, ahol a homéroszi eposz alapját megvethették. Parry professzor az 1930-as években dr. Albert Lorddal tartós utazásokat tett Jugoszláviában, és roppant mennyiségű népéneket gyűjtött Bosznia-Hercegovina, Montenegro és Dél-Szerbia elzárt hegyeiben. Parry 1936-ban tragikus baleset áldozata lett. Pazar gyűjtése érintetlenül állt a Harvard Egyetemen szakértő híján mindaddig, amíg Bartók Amerikába érkezett. Az ő népzenében és népköltészetben egyedülálló tekintélye fölbátorított arra, hogy a két egyetemnek javasoljam, kérjük föl Bartókot a hatalmas jugoszláv gyűjtemény földolgozására. A Columbia Egyetem a nagy magyar zeneszerzőt eredetileg zeneszerzési előadások tartására kérte föl. Bartók azonban ezt nem vállalta. Viszont rendkívül kedvére való volt az akkori legmodernebb hangrögzítő gépekkel készült és kitűnő minőségű lemezeken megőrzött gyűjtemény földolgozása. Annál is inkább, mert az első világháború meghiúsította azt a tervét, hogy a történelmi Magyarország román és szlovák nemzetiségeinek jelentős népdalgyűjteménye után a hazai szerb és horvát nemzetiség népzenéjét is gyűjtse. Parry 1934-től 1936-ig körülbelül háromszázötven hősi éneket gyűjtött össze huszonhárom faluban, kilencven különböző énekestől. Összesen kétezer-kétszáz kétoldalú lemezen, huszonötezer sorban. Ezeken a hősi énekeken kívül az úgynevezett „asszonyok énekei"-ből is gyűjtött kétszázötöt kétszáztíz lemezen, tizennégyet macedón-bolgár dialektusban, kilenc lemezen, harminc törököt és tizenegy albánt negyven lemezen, és végül tizenhat hangszeres művet nyolc lemezen. Ez a délszláv népzenei és népköltészeti gyűjtemény nemcsak a délszláv gyűjtemények közt áll toronymagasságban, de általában egy-egy nép teljes gyűjteményei között is kimagasló.

A Parry-gyűjtemény a teljes szerb-horvát dialektológiai területet felöleli, és ami egyedülállóvá teszi az összes európai gyűjtések között: egy-egy alkotásnak nemcsak kezdősorai vannak megörökítve, hanem végig a teljes szöveg."

Bartókot 1930. december 26-án a genfi Népszövetség állandó Irodalmi és Művészeti Bizottsága által életre hívott Nemzetközi Szellemi Együttműködés Intézetének elnöke fölkérte, hogy vállalja el a szervezet zenei tanácsadói tagságát. Bartók részt vett a bizottság első ülésszakán 1931. július 5-től 9-ig Genfben. Az akkori európai szellemi nagyságok közül Dominique Braga, Karel Čapek, Henri Focillon, Thomas Mann, John Masefield, Guilbert Murray, Ugo Ojetti, Oprescu, Gonzague de Reynold, J. Strzygowsky, Helène Vacarescu, Paul Valéry jelentek meg. Ez az európai elit hallgatta meg Bartók javaslatát egy hanglemez- és hangosfilmgyűjtemény létesítéséről. Egyúttal Čapek is csatlakozott Bartókhoz. A bizottság elfogadta a nemzeti és nemzetközi zenei hangfelvételek és hanglemezgyűjtemények központi archívuma létesítésének tervét. Bartóknak ezt a javaslatát a népszövetségi kulturális bizottság

két további ülésén újra előterjesztette, az 1935-ös prágai ülésen intézményes formát javasolva az összegyűjtendő anyag tárolására és hozzáférhetővé tételére egy kelet-európai népzeneintézet formájában.

Bartók 1938 elején a baseli Zenekutató Társaságban előadást tartott kutatásairól a magyar népzenéről. Akkoriban véget ért kis-ázsiai népdalkutató útjának eredményei alapján rámutatott a török és az orosz népzenével, valamint az ótörök ötfokúsággal fennálló kapcsolatokra és a kínai parasztzenével való esetleges közös vonásaira. Összehasonlításokat eszközölt az afrikai törzsek és az indiánok énekeivel. Mint életében annyiszor, ebben is üldözte Bartókot a balszerencse. Az intézet ugyan létrejött a második világháború után a genfi Néprajzi Múzeumban, mint az UNESCO égisze alatt működő Nemzetközi Népzenei Archívum szervezete. Vezetője a legkiválóbb román népzenegyűjtő, Bartók nagyrabecsülője, Constantin Brailoiu lett, aki 1951 és 1958 között három népdal—hanglemez-sorozatot adott közre. Halála után az intézmény megszűnt. Az UNESCO azonban Bartók utolsó megvalósítatlan tervét, az ázsiai és afrikai országok népzenéjének kutatását és hanglemezeinek előállítását ma is folytatja.

1931-ben egy Bukarestbe küldött üzenetében Bartók a következő szavakkal fejtette ki életprogramját: „Az én igazi vezéreszmém a népek testvérré válásának eszméje, a testvérré válásé minden háborúság és minden viszály ellenére. Ezt az eszmét igyekszem — amennyire erőmtől telik — szolgálni zenémben."

1939-ben pedig addigi munkásságát így összegezte Párizsban: „Kodály és én a Kelet és Nyugat szintézisét akarjuk megteremteni."

JEGYZET

A Műegyetem Közép-kelet-európai Klubjában 1981. március 18-án elhangzott vitaest bevezetője.

Az óriási Bartók-irodalomból a fenti tárgykör tágabb értelmezéséhez a következő alapvető kiadványokra és szorosabban idetartozó tanulmányokra hivatkozom:

1. Bónis Ferenc: Bartók Béla élete képekben és dokumentumokban. Centenáriumi kiadás. Bp. 1980.
2. Dalos György: Bartók Béla a Szovjetunióban. — Tiszatáj, 1965. 705—709.
3. Bartók Béla levelei. Szerk. Demény János. Bp. 1976.
4. Fried István: Bartók Béla alapvetése. — Alföld, 1981/3. 3—8.
5. Gergely, Jean: Bela Bartok, compositeur hongrois. 1—3. — La Revue Musicale. No. 328—335/1980. Paris.
6. László Ferenc: A szarvasokká vált vadászfiak nyomában. — Igaz Szó, 1981. 170—184.
7. Sándor László: Bartók Béla nyomában Kárpát-Ukrajnában. — Kortárs, 1981. 488—491.
8. Bartók Béla összegyűjtött írásai. Szerk. Szőllősy András. Bp. 1966.
9. Tüskés Tibor: Bartók és a népi írók. — Forrás, 1981/3. 26—39.
10. Vargyas Lajos: A magyar folklórhagyomány és Kelet-Európa. — Magyar zenetörténeti tanulmányok. Szabolcsi Bence 70. születésnapjára. Bp. 1969. 391—398.

Bartók valamennyi népzenegyűjtését a New York-i Bartók Archívum adja ki New York Bartók Archives Studies in Musicology című sorozatában. A kiadványok kiadója és terjesztője a Columbia University Press New Yorkban és az Oxford University Press Angliában, kanadai, indiai, és természetesen amerikai és angol piacra szóló érvénnyel. Az 1951-ben indult és folytatólagosan megjelenő, 12 lexikon alakú kötetből eddig 4 kötet jugoszláv, 5 kötet román, és 1 kötet török népzenegyűjtés jelent meg. Közben a Szlovák Akadémia a 3 kötetnyi szlovák gyűjtésből 2 kötetet már kiadott. A Magyar Tudományos Akadémia által a centenárium alkalmából tervbe vett tizenháromezer darabszámra menő magyar gyűjtés Bartók eredeti és A Magyar Népzene Tárától különböző módszerével fogja kiadni. New Yorkban szó van még egy arab és bolgár gyűjtés megjelentetéséről is.

A sorozatban összes tanulmányai is megjelentek.

FÜR LAJOS

Népek zenéje

Aki az iskolai tankönyveknél jobban, tárgyszerűbben ismeri történelmünk utóbbi egy-két évszázadát, tudja, hogy létkérdéseinket — a nagyhatalmi konstellációkkal összefüggésben — a szomszédsági kapcsolatok szövevénye hálózta át. Világosabban fogalmazva: kevés helyen éltek-élnek annyira egymásra utalt, egymásnak kölcsönösen kiszolgáltatott, egymásra annyira gyanakvó és annyi bajt hozó szomszédok, mint éppen itt a Duna-táján. Nem csoda, ha a találkozás pillanatai szó szerint: múló pillanatai voltak az időnek.

Nemigen lehetnek illúzióink, különösen nekünk nem. Hiszen az önámításoknak mi nem csupán a mámorát, de ismerjük a fonákját is. Ha e hovatovább véget érő század mérlegét ebből a szempontból őszintén megvonjuk, az eredmény igen lehangoló: a rövidebbet bizony mi húztuk. Az egyenleg ránk eső vesztesége szinte fölmérhetetlenül nagy. Gyötrelmes tényként lehet leszögezni: történelmünk XX. századi fordulói közül, messze felülmúlva valamennyi többit, az etnikumunkat ért csapás a legmegrázóbb.

Vajon észlelte-e Bartók a Duna-táji földmozgásokat, hogyan reagált azokra? A méltatások rendszerint a pozitív vonásokat szokták kiemelni. Bartók a magyar mellett, hangoztatják egyébként jogosan, fáradhatatlanul gyűjtötte a magyaréval egyenértékűnek tartott szomszéd népek, tágabban Kelet-Európa valamennyi népének zenéjét is. Az összekötő közös jegyeket, a népzenei kölcsönhatások folyamatosságát hangoztatta inkább. Mindezekből azután kézenfekvően, szinte logikusan következett a szélesebb értelmű konklúzió: a népek testvérré válását szolgáló magasztos eszme és annak követése.

Az egyoldalú interpretálás azonban újabb illúziókat ébreszthet. Olyan benyomást támaszthat, mintha éppen legjobbjaink nem vettek volna tudomást a valóság érdesebb oldaláról. S mintha ma is elegendő lenne vallani a csakugyan magasztos eszméket, s a néptestvériség bővizű forrásai — varázsütésre — máris felbuzognának. Bartók nézetei ugyanis jóval árnyaltabbak voltak; felfogását a különféle oldalakról megtapasztalt „földszagú" kelet-európai valóság formálta.

A szomszédos népekhez, akárcsak a parasztsághoz, ugyancsak a zene felől közeledett, figyelmét azonban zenén túli megfontolások is mozgatták. „Kezdettől fogva — írta Kodály később — tisztában volt vele, hogy a szomszéd népek zenéjének ismerete nélkül a magyart sem ismerhetjük meg igazán. S mivel gyűjteményük kevés vagy semmi, ez a tennivaló is ránk vár." Az egyik szlovák népdalgyűjtemény előszavában maga is azt írta: hamarosan rájött, „hogy pusztán a magyar anyag ismerete egyáltalán nem elégséges a tudományos vizsgálathoz, s hogy hozzá legalábbis a környező népek anyagának ismerete is elengedhetetlenül szükséges". Ha jól értjük az idézett szövegeket, akkor Bartók azért fogott hozzá a gyűjtéshez, mert a szomszédokká lett népek dallamkincsének megismerése révén nem csupán egy másik nép, hanem a saját népe zenéjéhez (is) közelebb akart kerülni, azt akarta „igazán" megismerni; továbbá a tudományos komparatisztika akkor még meglehetősen szokatlan módszerének alkalmazásával kívánt tárgya legmélyére hatolni. Ezért kezdett gyűjteni szlovák népdalokat már 1906-tól, románokat pedig 1908-tól, Belényes környékéről kiindulva. S folytatta a munkát, amíg csak tehette 1918-ig. Hasonló okokból utazott 1913 nyarán Észak-Afrikába, ahol igen nehéz körülmények között gyűjtött arab népzenét. Ezért vette vizsgálat alá, főként a két háború között, a környező országokban publikált — ukrán, lengyel, cseh, bolgár, jugoszláv — nép-

Írásunk a „Bartók és századunk történelmi fordulói" című tanulmány egyik fejezete.

dalokat is. Még az Egyesült Államokban is a Parry-féle jugoszláv népzenegyűjtemény feldolgozására fordította idejének jó részét. Annak érdekében, hogy az egyes népek zenéjéhez közelebb férkőzzön, az európai nyelveket beszélő Bartók lelkesen tanulta a szlovákot, románt, délszlávot, de elsajátított valamennyit az ukránok, bolgárok és a törökök nyelvéből is.

Azok a szomszéd népek persze, akiknél Bartók és Kodály (s hozzájuk csatlakozva Molnár) ténylegesen gyűjtőmunkát végzett, a gyűjtés idején még nem voltak szomszédok, ezek a szlovák és román ajkú falvak az akkori ország határain belül helyezkedtek el (szomszédokká csak 1920 után lettek). Országlakó voltuknak („kézre estek"), sőt kezdetben a korszellemből fakadó körülményeknek is volt szerepük abban, hogy a gyűjtőszenvedély rájuk is szemet vetett. Még a háború utolsó évében kérte a kultuszminisztertől, hogy mentesítsék 5 évre a tanári teendők ellátása alól: egész idejét folklorisztikai kutatásainak szeretné szentelni. Kérvényében már-már bántóan, a korabeli frazeológiának — talán a kérelemnek gondolva ezáltal nagyobb nyomatékot adni — szokatlanul nagy eredményt tett. A népzenegyűjtésnek, írta, „éppen magyar nemzeti szempontból nagyon jelentékeny eredményét látjuk", hiszen az eddig feltárt anyag arra utal, „hogy az újabb magyar dallamkincs a nemzetiségek egy részére" (szlovákokra és ruténekre) jelentős zenei hatást gyakorol. A románoknál általánosságban csak „itt-ott" észlelhető ez, ám a székelyekkel határos népesség körében igen nagy a magyar népzene hatása. A Mezőségben például „jóformán hangról hangra történő tömeges átvételeket állapíthatunk meg" — írta a kultuszminiszternek.

Két évvel később (1920), a kölcsönösen szabadjára engedett, állami rangra emelt sovén uszítások közepette már sokkal visszafogottabban fogalmazott. Egy sajtópolémiában azt vetette támadói szemére: „nem képesek megérteni, hogy a magyar népdal tanulmányozásához elengedhetetlenül szükséges a szomszéd népek népdalanyagának mentől behatóbb ismerete". Hiszen a szomszédok népzenéjét épp az átvételek miatt kezdte tanulmányozni, annak megállapítása érdekében, hogy mi mondható eredendően magyarnak.

A Bartók által követett kutatási céloknak persze volt egyéb tétje is. A század elején ugyanis körülöttünk, de még nálunk is az volt a közfelfogás — írja Népzenénk és a szomszéd népek zenéje című alapvető tanulmányában —, hogy a magyarnak gondolt népzene nem más, mint szláv és román átvétel, eredeti magyar népzene tehát nincs. A vizsgálatok konklúzióját, írja a szigorú mércéhez szokott kutató, akkor is közzé tenné, ha az „nem kedvezett volna nekünk". Most mégis nagyon örül, hogy a kép a gondoltnál is előnyösebb számunkra. Eredményeit a tudomány idővel módosíthatja ugyan, de abban bizonyosan nem tévedett, hogy „a magyar faj régi és új dallamanyaga magyar kultúrkincs, olyan kultúrkincs — zárja fejtegetéseit jogos önérzettel —, amit nem jelenlegi szomszédainktól vettük kölcsön, hanem amiből mi adtunk nekik".

A népek népzenéje azonban egyéb okok miatt is izgatta. Értékelte az onnan kapott művészi inspirációkat. „Ha a dallamokat vizsgáljuk — írta 1928-ban (Magyar népzene és új magyar zene) —, Kelet-Európa zenéjében a dallamvezetésnek és a hangsoroknak hihetetlen változatosságát tapasztaljuk." Másfél évtizeddel később a dallamok változatosságát a térség „népi sokféleségével" magyarázta. Ez az etnikai tarkaság pedig egyének és csoportok „önkéntes vagy kényszerű kivándorlása, kolonizálása", a háborús pusztítások, hódítások következménye. „Köztudomású, írta, hogy Kelet-Európát (az oroszok, ukránok és lengyelek kivételével) főleg kis népek lakják, [...] az országhatárokon nincsenek áthatolhatatlan földrajzi akadályok. Egyes területeknek teljesen vegyes a lakossága... Ezek között a népek között a folyamatos érintkezés igen könnyű volt." A dallamok „megszakítás nélkül" cserélődtek, nem csoda tehát, ha a „népek állandó érintkezése következtében a népzene legkülönfélébb és legváltozatosabb formái" alakultak ki. Ez az oka annak, hogy a térség „népzenéje oly bámulatosan gazdag népdaltípusokban és végeredményben népdalokban".

Ám amikor Bartók a volt országhatároknál jóval messzebbre néz, akkor sem szakítja ki magát eredeti környezetéből. A sokszínű Kelet-Európának — írta már a tengerentúlról — „Magyarország földrajzilag mintegy a középpontja", sokféle nemzetiségével „az első világháború előtti időben valóságos kicsinyített képe volt". Érthető, ha a zeneileg termékeny tarkaságban szerencsés körülmények teremtődtek ahhoz, hogy „a népdalkutatás és a népdalból fogant magasabb zeneművészet éppen Magyarországon virágzott fel oly bámulatos módon... Nem csoda, hogy éppen a kereszteződések középpontjában" álló ország muzsikusai fordultak „nagy érdeklődéssel e bámulatos zenei kincs felé". Ennek köszönhető „az autochton magyar zeneművészet" éppen úgy, akárcsak az új „tudományág, az összehasonlító népdalkutatás". (Faji tisztaság a zenében. 1942; Népdalkutatás Kelet-Európában, 1943.)

Az összehasonlító népdalkutatást csakugyan komoly tudományágnak gondolta Bartók. A komparasztikában olyan új vizsgálati eljárást látott, amellyel a térség gazdag zeneanyagában módszeresen lehetne rendet teremteni. Ezzel kapcsolatban korát meghaladó merész elképzelések (ábrándok?) foglalkoztatták. Az akadémiára való végleges áthelyezését követő évben (1935) a Prágai Magyar Hírlap azt írta egy interjú bevezetőjében: „Az a nagy jelentőségű munka, amelyet most a Magyar Tudományos Akadémia készít elő, tulajdonképpen csak első állomása egy még fontosabb, egész Kelet-Európa zenekultúrájára kiható munkának, amelynek végső célja Budapesten egy Kelet-európai Népzene Intézet megszervezése és fenntartása." Az intézet Kelet-Európa „minden népének zeneanyagát" rendszerezné, „hogy így az összehasonlító zenetudomány segítségével megállapíthatóbbak legyenek azok a mély lelki és szellemi kapcsolatok, amelyek Kelet-Európa népeit egybefűzték".

Tudjuk, a hivatalos Magyarország nemigen támogathatta a terveket, annál megértőbb visszhangot kaptak a korabeli magyar szellemi életben. Molnár Antal („a bartóki Mű nemcsak megtervezte, hanem meg is alkotta a közép-európai nemzetek lelki egységét", művében a népiest „szociális szolidaritás, népi világérzés váltja fel"), Szabó Dezső (aki éppen Bartók nyomán 1935-ben olyan független szervezet létrehozását javasolta volna Pesten, ahol a magyar és összes kelet-európai népek „politikai, gazdasági, szociológiai, tudományos, irodalmi és művészi kitűnőségei" állandó parlamentet létesítve, a népek összefogásának módozatait munkálták volna ki), Németh László („itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk"), Olt Károly („a legsürgősebb feladatnak látszik egy olyan intézménynek a megteremtése, amely kizárólag tudományos szempontokból foglalkozik Kelet-Európa kérdéseivel"), Lükő Gábor („Kelet-Európa koncepcióját Ady művészi látása mellett elsősorban Bartók tudományos munkájának köszönhetjük"), Balogh Edgár — és sorolhatnánk a neveket, akik szűkebb vagy tágabb értelmezésben ugyan, de a bartóki ideát gondolták tovább. (Gál István: Bartóktól Radnótiig, 1973.) Szomorú kötelesség beismerni: a Bibó István vezette Kelet-Európai Intézet igen rövid működési korszakától eltekintve, mindmáig adósai vagyunk Bartóknak.

Tudományos tevékenységét az újszerű megoldások keresése mellett a tárgyilagosságra való törekvés jellemezte. Délszláv ismerősének írta 1934-ben: „Elhiheti, hogy semmiféle sovén elfogultság nem vezetett és nem is fog vezetni tanulmányaimban, hanem csupán az igazság keresése az emberileg lehető legnagyobb tárgyilagossággal." Nem ezt bizonyítja-e, írta, hogy újabb munkájában részrehajlás nélkül feltárta: a magyar népdalok 38%-a idegen, többségében „tót" eredetű, ellenben a „tót" anyagból csupán 20% mondható magyarnak. Minden egyes falunak nem lehet „tősgyökeresen eltérő" zenéje, hiszen az emberek — akármilyen nyelvet beszélnek is — „érintkeznek egymással, hatnak egymásra. Ezeket a kölcsönhatásokat kell nekünk kutatóknak a legnagyobb tárgyilagossággal kibogozni" — adott jótanácsot Vinkó Zganecnek, s mondott egyben kritikát is erősen elfogult munkásságáról.

Veszedelmesnek a nacionalizmus szélsőséges válfaját tartotta, ezért is ítélte el a tudománytorzító ultranacionalizmust. „Ha a zenei folklóre nagy hálával tartozott is a nacionalizmusnak, ma az ultranacionalizmus annyit árt neki, hogy ez a kár sokszorosan meghaladja amazt a hasznot" — írta 1937-ben. Ha dolgozunk, nem

hallgathatunk nemzeti érzéseinkre. Az ember persze tökéletlen teremtmény, gyakran rabja érzéseinek. „És éppen az anyanyelvvel és a hazai dolgokkal kapcsolatos érzések a legösztönszerűbbek, a legerősebbek — állapította meg —. De az igazi kutatóban okvetlenül legyen annyi lelkierő, hogy ezeket az érzéseket, ahol kell, megfékezze és visszaszorítsa." (A népdalkutatás és nacionalizmus.)

Tudta persze, hogy a népzenei kutatásokban a legnagyobb tárgyilagosság sem hozhat minden népre egyformán kedvező eredményt. „Az ilyen »kedvezőtlen« megállapítások (azonban) sem az alacsonyabbrendűség érzésére nem adnak okot, sem pedig arra nem alkalmasak, hogy politikailag kiaknázzák őket." Mert „ahol a politika kezdődik, ott megszűnik a művészet és tudomány, megszűnik a jog és belátás" — összegezte nem éppen hízelgő nézeteit a politikáról is.

Az ultranacionalizmus ártó szellemét, érthetően, először a honi szittyák zúdították rá, de nem kímélték Bartókot a szomszédaink sem. Még az első háború előtt (1913) igen otrombán támadt egyik népzenéből táplálkozó művére a kritika. Furcsa fintora a sorsnak, hogy az első denunciáló a későbbi Bartók-könyvek írója, Haraszti Emil zenekritikus volt. „Csak azt szeretnők megtudni — írta kényes választékossággal —, vajon Bartók Béla, az Országos Magyar Királyi Zeneakadémia professzora miért csapott fel zenei Scotus Viatornak? (a korabeli angol közvéleményt magyargyűlöletre hangoló R. W. Scaton-Watson újságíróról van szó — F. L.) Hát őt már semmiféle magyar muzsika nem érdekli? Cseh, oláh, tót és tudja Isten miféle zenének szegődött apostolává, csak éppen a magyart hagyta cserben" — vélte kritikusunk.

Az ellenforradalmi kurzus prominens lapjában (Nemzeti Ujság) az egyik „kolléga"-féle (a Zeneakadémia könyvtárosa) támadt rá 1920 májusában. Az ürügy: Bartóknak a Hunyad megyei román népzenéről egyik német folyóiratban (Zeitschrift für Musikwissenschaft) utánközölt tanulmánya volt. A rosszhiszemű vád szerint amikor kultúrfölényünket akarjuk ország-világ előtt bizonyítani, semmi sem lehet károsabb, mint méltányló cikket írni a román zenekultúráról. Ráadásul Bartók olyan erdélyi területekről és népdalokról állítja, hogy román jellegűek, amelyek nem azok. A cikkíró nem átallotta „kútmérgezőnek", „az ellenséggel cimborálónak", „hazaárulónak" mondani Bartókot. A tanulmány közlése, sommázta nézeteit dr. Sereghy, „nemcsak hiba, hanem súlyos bűn volt". Hubay Jenő igazgató is az „időszerűtlenséget", az „elővigyázatlanságot", s a „magyarság nemzeti érdekeit" emlegette — Bartókkal szemben.

Az igazsághoz tartozik, hogy a korabeli sajtó nemcsak a támadó, de a védelmező-visszavágó írásoknak is helyt adott. Az egyik lapban mindmáig ismeretlen tanárkolléga kelt védelmére, a Szózatban pedig az igazán illetékes testület, a Néprajzi Társaság és maga Bartók utasította vissza a vádakat. A magyar etnográfusok szervezete jogosan hangoztatta: Bartók tanulmányában „nincsen semmi, ami a nemzeti érzést sértené, avagy ellenségeinknek hízelegne, sőt a nemzetiségeink elnyomásáról szóló vád cáfolatául alkalmas". A „tárgyilagos alapokat" nélkülöző rágalmazást elutasítva, „ellene, a tudományos munka szabadsága érdekében" is tiltakozott a társaság. Bartók pedig így fejezte be válaszát: „Ki a hazafiatlan? Az-e, aki a magyar népzene megismerése körül több mint egy évtized óta fáradtságot nem ismer, vagy inkább az, aki ezt a munkát közönnyel, sőt ellenségeskedéssel és hamis vádaskodással fogadja? Kérdem végül: aki tudatlanságból, rosszakaratból vagy félrevezetési szándékkal egy, a magyarság ügyét szolgáló cikkből a hazafiatlanság vádját meri kovácsolni, nem inkább az-e a »kútmérgező«?"

Akárcsak Magyarországon, akadt elv- és jó barátja az erdélyi és bukaresti román zenei életben is, mint például a hűséges belényesi Jon Busitia, aztán George Georgescu, Constantin Brailoiu és Octavian Beu Bukarestből. Még a monarchia szétesése előtt kiadták egyik román népdalokkal foglalkozó tanulmányát, a húszas évek közepén megkapta a „Bene Merenti" I. osztályú román érdemrendet, hangversenyt adott Bukarestben, többször tette ugyanezt a Romániához kapcsolt Erdélyben. Amíg tehette, rengeteg időt szánt a román parasztzene összegyűjtésére, aztán

feldolgozására. Letörölhetetlen nyomai ott ragyognak művészetén (például Cantata profana). Zenei és emberi világában megkülönböztetett helye volt a románságnak.

Érthető, hogy sokat foglalkoztatta Bartókot a román—magyar jó viszony. Aggódott, mert vonzódott a román néphez, azt tervezte, hogy összegyűjti a román parasztzenét is. És akárcsak kortársa, Ady, ő is szorongva figyelte Erdély sorsát. „Amit legjobban óhajtanék — írta már 1914 szeptemberében Jon Binau-nak Bukarestbe — az, hogy legalább közöttünk és Románia között maradjon fenn a béke." A belényesi jóbarátnak még nyíltabban beszélt: „A ceterum censeoja pedig minden okoskodásomnak az, hogy: nekem minden mindegy, csak Romániával maradjunk barátságban, roppantul fájna nekem az én kedves Erdélyemnek szétdúlása." „Sajnos..., nagyon borús a jövő" — írta 1915-ben.

Valósággal feldúlta a két ország között kirobbant háború, Erdélynek és népeinek pusztulása, Erdély veszélyeztetése. „Hogy fájt a szívem — írta —, mikor hallottam, hogy egész Fogaras népe stb. elhagyta otthonát a román hadsereggel. Vajon visszakerülnek ezek valaha, és ha igen, milyen állapotban? Gyűjthetek-e ott még valaha?" Persze nemcsak a fogarasi lakosság, de a székelyek sorsa is gyötörte. „Hogy sajnáltam (ti. a háborús viszontagságoknak kitett) csíki, gyergyói székelyeket — hiszen azt a földet is bejártam."

A román—magyar viszony nem hagyta nyugodni, bizakodott: egyszer eljön majd a megbékélés ideje. 1917 nyarán Móricz Zsigmond egyik regényét (Az Isten háta mögött) „az eljövendő magyar—román barátság jelképe gyanánt" küldte Belényesre. „Ez a barátság ugyan egyelőre — Apponyi »áldásos« működése következtében — késik, de majd eljön ennek is az ideje, ha a hosszúszakállú öregek kivesztek, és a helyüket a mai fiatalság, a »Világ«, a »Nyugat« és a »Ma« emberei foglalják el" — írta jóhiszeműen.

Rövid levelet írt 1919 január legvégén — a gyulafehérvári román határozatok után — Busitianak Belényesre. Szorongva, félve kérdezi: „nagyon érdekelne, hogy az új világban hogyan alakul ki sorsuk; mi lesz a román—magyar barátsággal? És a román dalok gyűjtésével?"

Ezért csattant nagyobbat a durva támadás, ami a 30-as években román részről érte. Igaz, nem ez volt az első. Kisebb szúrást kapott már 1914 tavaszán a bukaresti Sezatoarea című laptól: bihari gyűjteményét azzal vádolva, hogy az ottani népdalok egyrészét magyar eredetűnek minősítette. A támadással mit sem törődve, továbbra is hangoztatta, hogy az erdélyi román parasztzenét jelentős, mintegy 25%-os magyar, főként székely népzenei hatás érte. A 30-as évekre azonban mind jobban felfuvalkodott a román sovinizmus, és sértette a zenei tárgyilagosság is. „Ez a tény (tudniillik a magyar hatás kimutatása) elegendő volt arra, írta Bartók 1937-ben, hogy engem bizonyos román publicisták a legkíméletlenebbül megtámadjanak. A támadásban nem is próbálkoztak ellenérvekkel: nyilván a románság elleni merényletnek tekintették" a magyar hatás puszta megemlítését is. „A támadók még azzal is megvádoltak, hogy ezt a »merényletet« politikai okokból követtem el. Szerencsére — írta tovább Bartók — nem mindenütt találkozik az ember ezzel a betegesen elfajult érzékenységgel." Mert például amiatt, hogy a szlovák és a magyar népzene anyaga 20, illetve 38%-ban kölcsönhatásokat tükröz, „tudomásom szerint sem Csehszlovákiában, sem Magyarországon senki sem háborodott fel".

A személyes természetű gyalázkodásokon kívül sajnos volt más oka is annak, hogy a csüggesztő tények nyomán időnként kétségek támadjanak benne (bennük) a népek kölcsönös megbecsülésének mielőbbi eljöveteléről. A budapesti eucharisztikus kongresszusra lopva átjött két csángót — írta Baselbe 1938 májusában — csak titokban tudta megénekeltetni. Egyszerűen azért, mert a csángók, „a legkeletibb magyarok..., rettenetesen el vannak nyomva (nyelvileg és politikailag), de egy egészen különleges régies nyelvet őriztek meg. Éppen a románok hihetetlen elnyomása miatt lehetetlen őket Budapestre hozni". Nem szabad szólni sem a felvételről, sem a nevükről, mert „egyébként megtörténhetik, hogy a szegény ártatlan teremtéseket a román rendőrség a dutyiba dugja, csupán azért, mert itt az anyanyelvükön dalokat és meséket adtak elő. Szép világ, ugye?"

Nem járt szerencsével az erdélyi kolindagyűjtemény kiadatása sem. Az anyagot Bartók 1922-ben ajánlotta fel a román államnak. A sajtó alá rendezett, előszóval, jegyzetekkel ellátott kéziratot, amint ezt a levelekből tudjuk, 1926-ban átadta a budapesti román követségnek. Kiadása azonban, a többszöri ígérgetés ellenére, éveken át késett. Végül is nem Bukarestben, hanem Bécsben, a Bartók-művek kiadójánál (Universal) látott napvilágot 1935-ben.

Hasonló sorsa lett a közel egyidejűleg átadott szlovák gyűjteménynek. Ismeretes, a magyar és a román után legnagyobb gyűjtése a szlovák népdalokból volt. A történelmi Magyarország számos felvidéki faluját bejárta, szlovákul is megtanult. A Felvidékhez, illetve 1920 után Szlovákiához azonban a népzenei élményeken túl igen erős személyes kapcsok is kötötték. Pozsonyban végezte középiskoláit, édesanyja a trianoni döntés után hosszú éveken át ott maradt. Második felesége (Pásztory Ditta) Rimaszombatból származott, Pozsonyban élt és működött egyik igen kedves tanítványa, Albrecht Sándor, közöttük a háború után igen szoros baráti kapcsolat létesült.

Szlovák népdalgyűjteményét, a viaszhengerekkel együtt, már a húszas évek közepén átadta a Matica Slovenskanak. Nincs szükség arra, hogy a levelek alapján pontosan követhető gyűjtemény sorsáról hírt adjunk, arról a megalázó szószegéssorozatról, ahogyan a Matica az eredeti szerződésben, majd az újabb alkuk során évről évre készített pótszerződésekben a kiadásra vonatkozó kötelezettségeit sorra felrúgta. „Azok az átkozottak — írta például 1937-ben a „maticásokról" — továbbra sem csinálnak semmit, sőt — a legfelháborítóbb nemtörődömséggel viseltetnek." Most is fogadkozik: perre viszi az ügyet. Rá azonban mégis az a jellemzőbb, hogy a nyilvánvaló okok ellenére sem tudta elszánni magát a keményebb lépésekre. Bennünk a keserű görcsök attól oldódhatnak, hogy a Szlovák Tudományos Akadémia 1959-ben elkezdte kiadni a Bartók-gyűjteményt.

Meglepő konfliktusa támadt Jugoszláviával. Vinko Zganecnek, aki a muraközi délszláv, pontosabban: délszlávnak vélt népdalokból publikált könyvét megküldte, viszonzásul Bartók a magyar népdalokról szóló kiadványát tette postára 1934. október 27-én. (Mondandóit külön levélben foglalta.) November 7-én azonban ezt írta Zganecnek: „Az Önnek küldött füzet visszaérkezett a jugoszláv határról azzal a megjegyzéssel, hogy »Zabranjeno, interdite«! Nem hinném, hogy a határőr elolvasta volna a füzetet, inkább úgy látszik, hogy szellemi határzárat létesítettek." Hozzátehetjük: a Duna-völgyi népek legújabb történetében, sajnos, nem először és nem utoljára.

Szomorú és leverő tények ezek; csakugyan disszonáns hangjai a népek itteni „népzenéjének" (bár szerzőjük nem maga a nép volt). Balgaság lenne arra gondolni, hogy a „felcsattanó szitok szavát" épp a disszonanciával megáldott és megvert Bartók nem hallotta, nem akarta volna meghallani. A riasztó árnyak ugyanakkor arra is jók talán, hogy még jobban kiemeljék a bartóki koncepció jelentőségét. Oka lehetett rá, hogy éppen egyik román ismerősének fogalmazta meg az annyiszor idézett „hitvallását" (1931). „Az én igazi vezéreszmém azonban, amelynek mióta csak mint zeneszerző magamra találtam, tökéletesen tudatában vagyok: a népek testvérré válásának eszméje." Csak a szokványos idézések módszerét követve szakítottuk félbe a mondandót, az eredeti szövegben ugyanis így kerekedik ki a gondolat: „a testvérré válásé minden háborúság és minden viszály ellenére". Azok ellenére is tehát, amiket neki — nekünk, másoknak és mindenkinek — esetenként észbontó helyzetekben kellett és kell megélni, túlélni.

Az eszme persze nem egészen eredeti, forrása, úgy látszik, Ady Endre lehetett. Amikor belényesi — megint csak román — barátjának 1912-ben Ady-kötetet küldött (Az Illés szekerén), a könyvet kommentálva írta: Petőfi és Arany után ő a legkiválóbb költőnk. Egyik versében azt „mondja Ady, hogy magyaroknak, románoknak és szlávoknak össze kell tartaniok ebben az országban, mert hiszen mindannyian testvérek az elnyomatásban. Soha sem volt még költőnk, akinek lett volna bátorsága hasonlót megírni".

Harminc évvel később, utolsó tanulmánya befejező soraiban újra fogalmazza idevágó gondolatait. Ismét hitet tesz a népek népzenéje, a gyűlölködés hangzavara alatt mégis csak összehangzó békességes parasztvilág és a népzenében rejtőzködő jelképes, de követhető modell: az egyetemes emberség, a humánum dallama mellett. Most, amikor Kelet-Európa kis népei — írta 1943-ban — „felsőbb parancsra egymást ölik, mikor olyasformának látszik az ottani világ, mintha különféle nemzetiségek egymást egy kanál vízbe akarnák fojtani, talán időszerű rámutatni arra, hogy a parasztokban ádáz gyűlölködésnek más népek iránt nyoma sincs, és soha nem is volt." Tanulmánya utolsó mondatában arra int: „A parasztok (mondhatni: a népek) közt békesség uralkodik, gyűlölködést más fajtájúak ellen csak felsőbb körök árasztanak."

Bartók persze nem valamely elvont és elvonatkoztatott néptestvériségről ábrándozott, ahogyan ezt az idézgetések alapján gondolni lehetne. Néptestvérisége a népéhez és a népekhez kötődött, az egyenrangúak, az önállóak „interetnikus", a népkaraktert tisztelők világát akarta volna megteremteni. Jobban kellene figyelnünk ez esetben is a szövegkörnyezetre. „Az én zeneszerzői munkásságom — írta még az emlegetett levélben — épp mert e háromféle (magyar, román, szlovák) forrásból fakadt, voltaképpen annak az integritásgondolatnak megtestesüléseként fogható fel, melyet ma Magyarországon annyira hangoztatnak." Láthattuk, a saját példájára s a korabeli magyar szellemi élet legjobbjai által hangoztatott nézetekre joggal és jogos büszkeséggel hivatkozhatott. Mint ahogy okkal írta román ismerősének azt is: „Természetesen ezt nem azért írom Önnek, hogy ennek hangot adjon és Ön bizonyára óvakodni is fog ettől, hiszen ilyesmi nem való román sajtóba. Csak úgy említem meg, mint lehetséges szempontot, melyet kb. 10 éve ismertem fel, amikor a mi sovinisztáink a leghevesebben támadtak engem állítólagos zenei Scotus Viatorságom miatt."

A „szövegkörnyezethez" tartozik az is: a néptestvériséget valló Bartók ugyanabban a levélben tiltakozott, hogy őt „compositorul roman"-nak nevezzék. „Felfogásom a következő: magyar zeneszerzőnek tartom magam" — szögezte le félreérthetetlenül. A román parasztzene által ihletett „darabjaim" alapján „épp oly kevéssé tekinthetnek engem román zeneszerzőnek, mint ahogyan Brahms, Schubert és Debussy sem nevezhető magyar, ill. spanyol zeneszerzőknek magyaros, illetve spanyolos tematikát feldolgozó eredeti szerzemények alapján. Önök vagy más tudósok — nézetem szerint — helyesebben tennék, ha mellőznék ezt a megjelölést." Hiszen, tette hozzá, ilyen alapon akár szlovák zeneszerzőnek is nevezhetnék őt.

Bizonyos, hogy a néptestvériségről vallott felfogásában fontos helye volt magyarságtudatának — amint erre az emlegetett eszmefuttatásban is utalt: „Ezt az eszmét (tudniillik a néptestvériséget) igyekszem — amennyire erőmtől telik — szolgálni; ezért nem vonom ki magam semmiféle hatás alól, eredjen az szlovák, román, arab vagy bármiféle más forrásból. *Csak tiszta, friss és egészséges legyen a forrás!* Az én — mondjuk — földrajzi helyzetem következtében a magyar forrás van hozzám a legközelebb, ezért műveimben a magyar hatás a legerősebb. Hogy mármost a stílusom — a különböző forrásoktól függetlenül — vajon *magyar jellegű-e vagy sem (és minden ezen múlik)*, azt másoknak kell megítélniük. *Én mindenesetre úgy érzem, hogy ez megvan benne. Hiszen jellegnek és környezetnek valamiképpen összhangban kell állnia.*" (Kiemelve itt.)

Bartók kultúrákban és népekben (etnikumokban) szemlélte a világot; a létezés egyetemes gondjai gyötörték. Gondolkodásának kiindulópontja — és a visszatérés állomása is — a magyarság volt. Utak azonban a zenei és nem zenei magyar központúságból több irányba vezettek. Felfogása egyszerre volt zárt és nyitott. Tárgyát egyszerre közelítette belülről és kívülről. Magyarságszemlélete mindig tágas horizontra, a népek népzenéjére, egész Kelet-Európára tekintett.

DEMÉNY JÁNOS

Egy Bartók-kutató műhelyéből

I.

RÉZKARCOK HIDEGTŰVEL

SKANDALUM

Közhit szerint Köln, a templomok, kolostorok és kápolnák Heinrich Heine megénekelte városa látott falai közt először erkölcsi botrányt Bartók zenéje körül. A csodálatos mandarin golgotája a szerzőé, de valójában a karmesteré is: Szenkár Jenő ezúttal a főpolgármestertől, Konrad Adenauertől, a későbbi birodalmi kancellártól kapott „figyelmeztetést".

Ennek az 1926. november 27-i operaházi bemutatónak története kissé már elkoptatott lemez; mint köves erdei úton haladó szekér, zörög, ugrál.

Most valamivel „újabb", *régi,* hazai történetet beszélek el, izgalmassága ennek sem csekély, sikamlós részletekkel.

Amióta a szegedi dalárda archívumában Csongor Győző a *Négy régi magyar népdal* „a cappella" férfikar szólamait — az 1911. május 13-i szegedi, egyszersmind a június 18-i orosházi bemutató anyagát — megtalálta, Péter László jóvoltából tudjuk, Bartók zenéje körül Szeged városa pályázhat az első erkölcsi skandalumért. Ami itt nyomban feltűnik: az Universal Editionnál jóval később, már a mandarin-botrány után megjelent kottában (Nr. 8891, 1928.) nemcsak e darabok tempójelzése, ütembeosztása tér el, de a népdalok szövegei is különféle változtatások fokozatait hordozzák. Az egyik dalszöveg (furcsa, cifra nóta) strófája például („Csűröm alatt öt zab asztag, / A kertembe hat *rozs* asztag") eredetileg így hangzott: „Csűröm alatt öt zab asztag, / A kertembe hat *bab* asztag."

Misericordia! Mi lehetett azokban a „félreérthető, durva szavakban", amelyekről König Péter karmester özvegye: Juhász Gyula költő Margit húga emlékezett, aki szerint Jedlicska Béla közjegyző, a dalárda elnöke, megrovásban részesítette férjeurát. — Közbe kell vetnünk: ez a kórus a szegényparaszti nép sorsproblémáihoz kapcsolódott, rengett a föld, a Viharsarok robbanások tűzfészke volt. — Nota bene: a kompozíció szegedi ősbemutatója a békéscsabai parasztvezér, az új Dózsa, Áchim L. András meggyilkolásának előestéjén hangzott el. — Az emberek durvasága és „érzékenysége" meghatványozódik ilyen időkben.

„Csűröm alatt ötza b.....k, / A kertembe hatba b.....k" — vajon sejtette-e Bartók, hogy ez a dallamszöveg „furcsán-cifrán" hangzik? És vajon rossz, egybemosódó artikulációból fakad (uram bocsá' egyes énekesek gonosz szándékosságából), avagy amúgy is megoldhatatlan a produkció? Karmesterek tudják.

Bartók nyilván számolt ezekkel a lehetőségekkel, ezekkel az adottságokkal. A folklórszöveg megmásíthatatlanságának bűvölete azonban ez alkalommal úgy látszik lefogta a kezét. A hűség tudományos pedantériája kötötte.

BÉKA-KONCERT

Bartók elsőszülött Béla fia írja, hogy *Az éjszaka zenéje* című zongoradarabban (a Szabadban sorozat 4. számában) édesapja „a csendes alföldi tájban hallható békák hangversenyét örökítette meg".

Ezt a kristálytiszta igazságot a következő adatközlésemmel támaszthatom alá. A nép „természetrajzi" szellemének bámulatos finomságait (a nemzetiségi kapcsolatok hajszálgyökerekig futó helyi árnyalatait is) idézi hajdani glosszájában Herman Ottó, a nagy magyar természetbúvár a háromféle béka, a *német*, a *szlovák* és a *magyar* béka társalkodásáról.

Német béka: „Komm, kumm, kom, kum!" (Jer)
Német béka társa: „Wart, Wart, Wart!" (Várj)
Szlovák béka, igen gyorsan, egymásután mondja:
„Cso zse je toto? cso zse je toto?" (Mi az?)
Magyar béka: „Adta teremtette, adta teremtette!"
(Mire mind elbújnak.)

„Nem elég az hozzá — írja Herman Ottó —, hogy itt minden szótag hangfestő s a legfinomabb észlelés és leleményesség tanúbizonysága, de itt azonkívül még valóban három fajnak tavaszi szólama van festve, a midőn mind a vízben s többnyire együtt tartózkodik. A »komm, kumm« nyilván a tüzeshasú béka (Bombinator igneus), a »Wart« kétségkívül az erdei béka (Rana temporaria), míg a többi félreismerhetetlenül a voltaképpeni kecskebéka (Rana esculenta) hangja."

(Természettudományi Közlöny, 1877. november hó, 427. lap.)

Ebben a bölcs megfigyelésben, a nép képzeletében és Herman Ottó több mint százesztendős feljegyzésében, talán a zenei lángész titkaihoz is közelebb jutunk.

Az éjszaka zenéje felidézi Bartók „természetrajzi" szellemének bámulatos finomságait.

Mondanom sem kell talán: Bartók invenciója korántsem merül ki ebben. Békakoncert? A csillagmilliárddal bevont éjszakai égnél is mélységesebb emberi lélek az alföldi tájban folyton-folyvást zeng. 1926 nyara. Bartók negyvenöt éves múlt, tele alkotói ihlettel. Életművének új távlatai nyílnak, új periódusa kezdődik el. Világ, most figyelj!

AZ ELVESZETT NÁDIHEGEDŰ

Andrew A. Lux, Westlake, Ohio-beli, Bartók-vonzalmában jó barátommá lett hazámfia 1979 őszén írt levelében közli velem, hogy a *Szabadban* című zongorasorozat első darabjának címét legjobb műjegyzékeink is hiányosan rögzítik. A pontos cím:

Síppal, dobbal...

pontosan három ponttal, ami az Universal Edition kiadásban is, német, francia, angol címek közt *magyarul* — így olvasható. A magyar műjegyzékek elsikkasztják a legszebbet: a nádi hegedűt!

Feltételezzük, hogy Bartók eredetileg ezt a magyar címet adta, de idegen nyelveken megoldhatatlan fordítási problémát jelentett, a „nádi hegedű" aromája felidézhetetlen. A három pont itt *jelzi* Bartók egy szép gondolatát. Ne csípjük le!

Ohióí barátom gondolatmenetét a *Mikrokozmosz* című zongorasorozat 142. sz. darabjával is megerősíthetem.

Mese a kis légyről.

Benjamin Suchoff amerikai Bartók-kutató írja, hogy a Mikrokozmosz kiadásra nem került levonataiban a 49. ütemnél álló *Agitato* jelzés után a következő zárójeles tartalmi utalást találjuk:

(Jaj! pókháló!)

Suchoff szerint Bartók egy 1939. december 18-án kelt, Budapesten feladott, Ralph Hawkesnek írt levelében még nem döntötte el véglegesen, hogy ezt az utalást belevegyék-e a kottakiadványba vagy sem. Idézi Bartók levelét: „Nos, nem tudom, ha mind a három nyelvre lefordítanánk ezt a magyarázatot, vajon nem rontanánk-e el

az egész tréfát. Legyen szíves, Ön határozza meg, mitevők legyünk. Ki is hagyhatjuk ezeket a szavakat."

A Boosey & Hawkes kiadásban ez történt. Kihagytak egy érdekes utalást, ami egy magyar első kiadásba okvetlenül belekerült volna.

Akárcsak a nádi hegedű.

II.

FRESKÓ-TÖREDÉK

HARASZTI IGAZA

Haraszti Emil még 1930-ban könyvecskét adott ki Bartókról magyarul. Témája albumnyi változatát Louise B. M. Dyer 1938-ban angol nyelven publikálta — Párizsban (Éditions de l'Oiseau-Lyre).

Bartók 1939. január 21-én Mrs. Dyernek — fennmaradt fogalmazvány alapján feltételezve — levelet írt és küldött el, amelyben Haraszti könyvének szembetűnő hibáiról értekezik. Bartók levelét olvasva, elgondolni is kínos, hogy elsőnek ilyen Bartók-könyvet adtak ki Párizsban és terjesztettek angol nyelvterületen.

Denijs Dille belga Bartók-kutató, aki már 1939-ben Bartókról flamand (pontosan szólva: németalföldi) nyelvű könyvet publikált, s akinek nevéhez azóta sok értékes kutatási eredmény fűződik, 1970-ben az Allegro barbaróról írva, Harasztinak ebből a Bartók által is bírált könyvéből további vitatható sorokat idéz: „az Allegro barbaróban magyar lovasok vágtatnak Ázsia steppéin, az őshaza földjén, népvándorlások viharzásai közepette".

Dille lelkiismeretes és pontos; két kortárs koronatanút szólaltat meg, nem akárkiket!

Bartók első felesége, Ziegler Márta, amikor vele Dille a kritikus mondatot ismerteti, a képzettársítást kacagtatóan komikusnak tartja a szilaj lovasok és a törékeny Bartók között, aki sohasem lovagolt; kivéve, amikor egyszer Afrikában öszvéren és egyszer Svájcban szamáron ült.

Kodály pedig Émile Vuillermoz francia zenekritikus „barbár" jelzőjét idézi; az új magyar zenei mozgalmat diszkreditáló jelszóról van szó. Ez szolgáltatott ötletet ahhoz, hogy Allegrója elé Bartók a „barbár" jelzőt ironikus éllel utólag helyezze el. Csak tréfa az egész.

De különben is — nyomoz szorgalmasan Dille — ezt a címet Charles Alkan francia zeneszerző már korábban egyik etűdje címéül választotta, nincs benne semmi különösebb új felfedezés. Ahogy Reinhold Sietz szerint az egész zenei faktúra sem új.

Ide jutottunk volna?

Bartók valóban nem szívlelhette Harasztit. Ellenszenvének gyökere a harmincas éveknél sokkal mélyebbre fut. Haraszti már az első világháború előtt azt írta Bartók új kompozícióiról, hogy a magyar zenei ízlést mindenféle „oláh" és „tót" zenével fertőzik meg. Bartókban később kimondatlanul is a magyar zene megrontóját látta, láttatta. Haraszti, mint reprezentatív zenetörténész, mindenkor az úri műkedvelők cigányozását aposztrofálta lelkesen és Bartók és Kodály népzenegyűjtői eredményeiről fanyalogva szólt.

Bartóknak gyűlölnie kellett őt. Egy levele tanúsága szerint óvta tisztelőit, hogy lehetőleg ne idézzenek Haraszti szövegeiből, bár — mint írta — Haraszti néha jól forgatja a tollat, elvégre „a vak tyúk is talál szemet".

Nos, ez a „szem", amit Haraszti éppen talált, az Allegro barbaro viharzásának egyik természetes képi magyarázata. Olyan történelmi háttér, amit lehetetlenné tenni sohasem volna szabad.

Tóth Aladár, aki a *Nyugat* zenekritikusa volt — a Pesti Napló hasábjain a Bartók-bemutatók krónikás tanúja —, a Szabolcsi Bencével szerkesztett zenei lexikonban így jellemzi Bartók művészetét: „Az ember világát itt határtalan őserdők övezik; ebben a vadonban Bartók Ázsiában sarjadt pogány, látnoki fantáziája lépten-nyomon titokzatos isteneket, leskelődő erőket, féktelen gesztusokkal mozduló gigászi árnyakat lát."

Az *Allegro barbaro* — Tóth Aladár recenziói értelmében — „vérforraló harci vízió, amelyben a dübörgő és súlyos ostinato-ritmusok a barbár erők főhordozói".

Végtelenségig idézhetnénk.

Mindettől a lovasok vágtatása az ázsiai steppéken nem egészen idegen képzettársítás.

A vak tyúk, ha szemet talál, hagyjuk meg.

És még valamit.

Ady Endre igen sok versében lovas metaforákat használ, nemegyszer honfoglalás kori utalásokat is. Találomra ütöm fel összes verseinek kötetét:

„Riadó, szennyes, kerge nyájak
Ne állítsák meg új lovát
Emberednek, hogy hadd nyargaljon
Előbbre és tovább."

Ezt az az Ady Endre írta, akinek költészete Bartókhoz, mint tudjuk, annyira közel állt.

Megjegyzés Horváth Béla Bartók-felfedezéséhez

A *Tiszatáj* ünnepi alkalomhoz méltó Bartók-fejezetében (1981. március) Horváth Béla, kit személyesen ismerni nincs szerencsém, tehát részemről a személyes indulat kizárt, Ujfalussy József Bartók-breviáriumának egy kétségbevonhatatlanul létező ellentmondására hívja fel a figyelmet s ismerteti az ellentmondást feloldó saját kutatásainak eredményeit (Megjegyzés a „Bartók-breviárium" új kiadásához, 63—72. l.). Idézi a Breviárium 484., illetve 485—489. lapján közölt Bartók-levelet, azok jegyzeteit s jogosan teszi szóvá, hogy a jeles publikációban megvilágítatlan marad egy Bartók által említett „nyilatkozat". (Megjegyzem: a kötet 1958-as első kiadásában még nem is lehetett hitelt érdemlő magyarázatot adni e nyilatkozat mibenlétére, az 1974-es bővített második kiadásban azonban, mint látni fogjuk, ez már lehetséges lett volna. Ezt a kiadást s a mostani harmadikat — mely változatlan újranyomása az 1974-esnek — két nagy tudású fiatal Bartók-kutató gondozta.)

A dolog lényege a Breviárium reflektálatlan dokumentumai szerint is abban rejlik, hogy Baden-Badenben előadták Bartók népdalfeldolgozásait — egyelőre maradjunk ennyiben — s a náci jog-„védelem" a mű tantiémjét, mint átdolgozást, leszállította. Bartók ez ellen tiltakozott, művének előadását letiltotta.

Horváth Béla filológusi szenvedéllyel kereste e nyilatkozat nyomát (68. lap). „Elsősorban Bécsben és Berlinben kaptam olyan szálakat, amelyek végigkövetése révén végül is Rómában sikerült célhoz jutnom, ráakadnom Bartók Béla idejuttatott, idegen nyelvű, hatoldalas »Nyilatkozat«-ára [...]" — írja. Néhány sorban (68. l.) arról is beszámol, nem tudható, milyen Bartók-művet tűztek ki 1938-ban Baden-Badenben előadásra.

Felfedezésének — a közreadott Bartók-nyilatkozatnak — értékéből azonban szinte mindent levon az a tény, hogy — *nem felfedezés*. Bartók és a náci jogvédelem vitáját ugyanis Somfai László filológiai pontossággal publikálta az Akadémiai Kiadó által megjelentetett Documenta Bartókiana című forráskiadvány 1970-es keltezésű 4. füzetében. („Eine Erklärung Bartóks aus dem Jahre 1938" [Bartók nyilatkozata 1938-ból] 148—164. l.) Az idegen nyelvű akadémiai kiadványról a szélesebb zenei közvélemény Fábián Imre könyvismertetéséből szerezhetett tudomást (*Muzsika*, XIII. évf. 9. szám, 1970. szeptember, 37. l.). A különleges esetről a szakmainál sokkalta szélesebb nyilvánosságot dr. Timár István, Szerzői Jogvédő Hivatalunk ma már nyugdíjban levő, kiváló tollú főigazgatója tájékoztatta a Magyar Nemzet 1973. május 29-i számában („Bartók Béla vitája 1938-ban a náci Németország szerzői jogvédő társaságával"). A Bartók-művek magyar hanglemez-összkiadásának a szóban forgó népdalfeldolgozásokat tartalmazó s a hetvenes évek elején megjelent felvételén — amely szintén nagy példányszámban forog közkézen — a kommentárokat író Kárpáti János, ha röviden is, szintén kitér az ügyre (SLPX 11 510). Sajnos, a lemezösszkiadás ismertető szövegeit, amelyek messze túlhaladják a szokványos lemeztasak-magyarázatok filológiai-esztétikai értékeléseit, a nemzetközi gyakorlattal ellentétben, nálunk a kutatás alig veszi figyelembe, forrásmunkának nemigen használja. Még csak annyit, hogy Demény János nagy Bartók-levelezéskötetében (Zeneműkiadó, 1976) Bartók nyilatkozatát ugyan nem, de az üggyel kapcsolatos leveleit, a Documenta Bartókiana 4. füzete nyomán magyarul is közreadja (728—730. l.), mégpedig a forrás pontos megjelölésével, tehát a dolgot innen kiindulva is fel lehetett volna göngyölíteni.

Horváth Béla (*Tiszatáj*, 1981. március, 68. l.) bizonytalan a tekintetben is, hogy Bartóknak miféle népdalfeldolgozásai váltották ki a vitát a náci jogvédő hivatallal. Nos, az ügy 1970 óta teljesen tisztázott, magyarul is, a Demény szerkesztette utolsó Bartók-kötet, meg az említett hanglemez-összkiadás idevágó felvételének megjelenése óta. Bartókot idézem (DemL. 1976. 728—729. l.):

„Az 5 dallal kapcsolatban a következőket közölhetem:

1929-ben írtam »20 magyar népdalt« zongorára és énekhangra. Ezek a művek nem »feldolgozások«, hanem eredeti kompozíciók, föléjük — mintegy mottóként — helyezett magyar népdalokkal — saját gyűjtésemből. A Budapesti Filharmóniai Társaság 1933-ban ünnepelte 80 éves jubileumát és megkért engem, hogy jubileumi hangversenyük számára bocsássak rendelkezésükre egy új művet. A fent említett 20 dalból 5-öt átírtam zenekarra és énekhangra, ezt a művet azután 1933. nov.-ben a jubileumi hangversenyen be is mutatták." (Gotthold Ephraim Lessingnek. Budapest, 1938. febr. 10. An die Kurverwaltung, Musikdirektion in Baden-Baden.) A levélből egyébként idéz Kárpáti János is hanglemez-kommentáló szövegében.

A mű egyébként nem kiadatlan, mint Horváth Béla véli (68. l.); Szöllősy András számtalan helyütt megjelent Bartók-műjegyzékének tanúsága szerint megjelent a bécsi Universal-Editionnál. Ilyenformán elesik a szerző kérdése is: „De hát akkor [...] Baden-Badenben hogyan juthattak a darabokhoz, tűzhették műsorra, pláne Bartók tiltakozása ellenére?". Egyszerűen meghozatták a zeneanyagot a bécsi kiadótól. A kiadó Bartókhoz, 1938. május 12-én írt leveléből (Documenta Bartókiana 4., 162. l.) kiderül, hogy az anyagot korábban — 1938. február 9-én — küldték el Baden-Badenbe, mint amikor a népdalfeldolgozások körüli jogi vita egyáltalán kipattant. A mű el is hangzott Baden-Badenben, 1938. április 22-én, a III. Nemzetközi Kortárs Zeneünnep megnyitó hangversenyén.

A Bartók-filológiát mindenképp tovább gazdagítaná, ha Horváth Béla közreadná, hogy milyen nyomvonalon haladt „bécsi, berlini és lipcsei" kutatásai során, hogyan jutott el a „nyilatkozat" egy példányához éppen Rómában, s ki volt a Rómában fellelt dokumentumpéldány címzettje. Arról ugyanis, legalább a nyomatott Bartók-szakirodalom nem tud, hogy Bartók Rómába is küldött ebből az oly fontos okmányból. S ha kideríthető, hogy kinek küldte Itáliába, még lényegesebb tudnivaló, miért küldte.

Mélységesen tisztelem ama hatalmas energiát, amelyet Horváth Béla a számára rejtélyes ügy megfejtésébe fektetett, vállalva egész nemzetközi detektívmunkát. Az eddigiekből, azt hiszem, hitelt érdemlően kiderül azonban, hogy amit talált, nem felfedezés. Tömérdek munkája megtakarítható, energiája más kutatási célra fordítható lett volna, ha a Bartók-breviárium általa idézett lapjain valóban létező ellentmondásra nem partizánmód keresi a feloldást, hanem az intézményesített magyarországi Bartók-kutatás központjához fordul, az MTA Zenetudományi Intézete Bartók-osztályához, közkeletű szóval: a Bartók-Archívumhoz. Félreértés ne essék, magam az Archívumnak nem vagyok munkatársa, de mivel spanyolviaszt felfedezni nem szeretek, kutatóival rendszeresen együttműködöm, valahányszor új, vagy általam újnak vélt adat nyomára jutok. Minden esetben meg is kapom e kollegiális szellemű, maximálisan segítőkész kutatóhelytől a szükséges információt, támogatást, „leleteim" megerősítését, vagy cáfolatát.

Azt hiszem, e „megjegyzésváltásnak", amelyet — bízom benne — nem vesz rossz néven Horváth Béla, hisz nincs személyes éle semmi (ha becsúszó szerelés, a labdára irányul, vagyis a tárgyra, nem pedig lábra, azaz személyre), van messzebb ható tanulsága is. Nevezetesen arra gondolok, hogy napjainkban, amikor a tudományos kutatások hatékonyságáról mind több és mindegyre nyomatékosabb szó esik, országos kár egyszer már felfedezett-feldolgozott témák újrafeltárása. Ez, mondhatnám, korszerűtlen eljárás, még ha a gazdasági szférától olyan távoleső területen mutatható is ki, mint a zenetudomány. Az információrobbanás a muzikológiában — benne a Bartók-kutatásban is! — oly heves, naponta oly sok új tény-adat-ismeret bukkan elő, hogy releváns új eredményeket pusztán egyéni iniciatívából, a tudományág intézményes-hivatásos művelőitől elszakadva felmutatni egyszerűen nem lehetséges többé.

BREUER JÁNOS

Horváth Béla választ küldött Breuer János kiigazító írásához. Megjegyzéseinek közlését nem tartjuk indokoltnak a személyeskedő hangnem és a vita lényegétől távol eső fejtegetések miatt. Horváth Béla engedélyével a kéziratba bárki betekinthet és a szerzői jogok figyelembevételével szabadon felhasználhatja. *(A szerk.)*

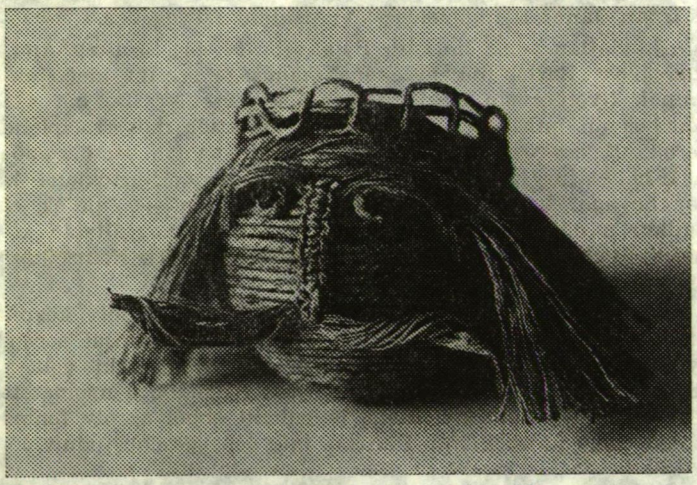

VÁRNAI GITTA MUNKÁJA

KISS FERENC

A modern tájvers születése

JUHÁSZ GYULA: MAGYAR TÁJ, MAGYAR ECSETTEL

Tudom, a cím már önmagában is kétségeket támaszthat. Mindenekelőtt a műfajhoz kötődés szorosságával. Érdemes-e, lehetséges-e manapság és épp a lírában egy műfaj kereteiben gondolkodni? Egyáltalán: a modern líra eltűri-e egy műfajkarakter határait? A másik kérdést még fölényesebbnek, sőt iróniku snak vélem: éppen Juhász Gyula lenne a költő, aki a modern magyar tájvers ősét megalkotta? Ez a második kérdés bizonyára — a műfaji határoktól függetlenül — előbb-utóbb nyíltan is napirendre fog kerülni. A közelgő jubileum elodázhatja termékeny megvitatását, de meg nem szüntetheti ama tényt, hogy ebben a költészetben aránytalanul sok a romlékony elem. A prózában — csak most látjuk teljes arányaiban — még több. Igaz, Juhász Gyula életművét is értékei felől kell néznünk és minősítenünk, de ahol túl sok a gyönge, a banális szöveg, ott az érték is gyanússá válik, hiszen a lényegben: a tónusban, a hangoltságban, az „attitűd"-ben jó és rossz között is szembeötlő a hasonlóság. S a legnagyobb gondot épp az okozhatja, hogy ez a lényeg: a „mélabú" idegen napjaink verseszményétől. A folyamat nem újkeletű, de tény: ma már össze nem hasonlíthatóan keményebb, érdesebb, gorombább, marconább a magyar költészet beszéde, mint a Juhász Gyuláé volt s a filozófiai igénye is szigorúbb. A mai vers az iszonyú és a gyönyörű konfliktusának nyílt terepe. Még a rokon kérdésekre is teljesen másképpen felel. A méltó szerep hiánya, a kisemmizettség például — Juhász egyik alapélménye — a mai költőt is őrli. De elég összevetni Nagy László *Menyegzőjét* Juhász Gyula *Vidék* című versével, hogy kitessék, a metamorfózis milyen nagymérvű.

Ami a *mélabút* illeti, arról természetesen most is azt valljuk, hogy összetett tartalmak, gazdag érzések párlata, sorsot kifejező érzület. Összetevőit keresve a prózakínálta példákat szoktuk idézni, kivált Juhász esztétavallomásait, melyekben sokszor épp az a legfontosabb, hogy differenciáltan tükrözik az idegen művek által előhívott, fölzaklatott juhászi hajlamokat. Ezúttal egy Szabó Dezső által rajzolt portré segítségével szeretnénk e hajlamokat fölidézni.

Nagyváradon, tehát a Holnap és az Anna-élmény hónapjaiban, mikor talán legfényesebb volt Juhász Gyula felett az ég, Szabó Dezső ilyennek látta:

> „Csodálatos arc volt. Talán legsajátosabb arca a huszadik század eleji nagy magyar ébredésnek.
>
> Élete két külön szakaszában láttam, s ezek a látások érintetlen frisseséggel maradtak meg bennem...
>
> Nagyváradra kerültem helyettes tanárnak... Egy májusi reggel a Rimanóczy Kávéház teraszán ültem, s a sorsom keresztútjába torkolló irányokba bámultam. Egy hang ébresztett magamhoz:
>
> — Jó reggelt, kolléga úr. Hallom, hogy kolléga úr nagyszerűen ismeri a modern európai irodalmat. Juhász Gyula vagyok.
>
> A hangban félénkség, fojtott sírás és majdnem didergés volt. De volt

valami rejtett melegség is benne s valami gyermekes hencegés is. Felnéztem. Egy nagyon sovány fiatalember állt előttem, teljesen borotvált, beesett, sápadt arccal. Ajkai közül csúnya, ápolatlan, sárga fogak villogtak ki, szája széle nyálasan fénylett. Szemei mintha mosdatlanok lettek volna. De ezek a szemek mégis enyhítettek a rövidre nyírt, egérszínű hajjal fedett fej csúfságán. Helyesebben: elvonták, magukra vonták a figyelmet tőle. Mélyen ülő nagy sötét szemek voltak, s mint az éjszakába merült lápon, itt is, ott is delejes lidércfények imbolyogtak benne. Született szomorúság, didergő félelem, az eltévedt magános panasza s mégis nagy melegcsókú fények s a hitvalló olthatatlan lángja voltak e szemek zsúfolt világában.

Leült velem szemben, lelke gátat mosó hegyi patakokban zuhogott felém. Beszélt a középkori francia költészetről, sokat Villonról, a romantikusokról, a Parnasse-ról, Balzacról, Verlaine-ről, a szimbolikusokról. Közben mindegyre egész versszakokat mondott el könyv nélkül. Csodálatos, forró áhítattal, szerelmes eltikkadással mondta a verseket." (Juhász Gyula 1883—1937. Szerk. Paku Imre. Bp. 1962. 443.)

Két mozzanatot emelnék ki ebből a dagályossága ellenére is idéző erejű képből. Egyik a *„csodálatos, forró áhítat"*, mellyel Juhász Gyula a verseit mondta. A másik: a *„született szomorúság, didergő félelem"*. Az előbbi sok más vallomással összhangban, humánummal telített s felfelé törekvő belső forrásokra vall, az utóbbi a vereségre, árvaságra ítélt emberre.

S Juhász Gyula tudta is magáról, hogy szerepet, asszonyt, sikert hódítani és megtartani az ő ereje kevés, de hogy a didergés és az árvaság a létezés törvénye volna, ezzel a gondolattal — az emberről és az emberi szerepről vallott meggyőződése s életérzésének gazdagsága miatt — nem egyezhetett ki. Ezért zajlik a Juhász-versek egyazon tónusa mögött valami csöndes dráma, s ez az oka, hogy a *mélabút* sokszor finom remegés hatja át, valami megindítóan mély emberség. Ezért érezzük egyszerűségét gazdagnak, s líráját az alkonyi táj eseménytelen, páraszerű közegében is *teljesnek*.

Mielőtt ennek igazolásába merülnénk, a másik kérdőjel nyomán támadt zavart kell eloszlatnom. Vagyis tisztáznom kell, mire gondolok, mikor *modern magyar tájversről* beszélek? Válaszolnom könnyű: a *Külvárosi éjre*, a *Téli éjszakára*, az *Elégiára*. Az érett József Attila ama költeményeire tehát, melyekben a jelentésrétegek egy létező táj, színtér valósága révén fejeződnek ki. S hozzá úgy, hogy a versben megalkotott táj- és világkép nemcsak metaforája vagy szimbóluma a költő belső világának, hanem önmagában is létező valóság. Másképpen szólva: a közeg, amelyben a költő létezik, egyszersmind a versvilág anyaga is, hozzá a költő belső világával egylényegű. És ez nagy jelentőségű nóvum a Nyugat első nemzedékének valóságszemléletéhez mérten. Szemléleti fejlemény, s ezért a jegyében megvalósítható tárgyiasság is merőben más, mint Babits, Kosztolányi vagy Füst Milán tárgyiassága.

Először Tamás Attila ismerte fel a költői világkép alakulásában, költő és valóság viszonyában ezt a poétikai érdekű változást. *Költői világképek fejlődése Aranytól József Attiláig* című füzetében (Bp. 1964.) fejtette ki, hogy szemben a Nyugat költőivel, akik a darabjaira tört, sivár és ellenséges világgal szemben önmagukban keresték és találták meg a teljesség, a csoda, a szépség titkait, Illyés, de főként József Attila művében ismét helyreállt lélek és valóság egysége. Az ember teljes értékű részese lett a valóságnak, mert a valóságban, önmaga létezési terében felismerte egy lehetséges harmónia feltételeit. S mert ezt az adott létezési teret tekinti és érzi hazájának, annak minden szörnyűsége ellenére, vele *szembenézve* belőle teremti meg a maga versvilágát. Lét és tudat, a táj valósága és a létezésélmény kétfelől, de egylényegű képbe forrnak, s ebben a társadalom és az alkat ellentétes tartalmai, a létező és a lehető, a sivár és a varázslatos olyan szervesen van együtt, mint Csontváry *Magános cédrusán* szenvedés és fenség, démoniság és üdvösség. Vagy ahogy Rilke hitte az Apolló-torzóról: a szobor csonkán is, minden pólusával ugyanazt a jelentést sugározza. József Attila ezt a szervességet nem egy hajdanvolt

aranykor műalkotásában, hanem a maga korának költészetellenes valóságában ismerte fel: „Tündöklik, mint a gondolat maga, a téli éjszaka." S ez a „téli éjszaka" épp a maga konkrét realitásával kínálja a különösséghez nélkülözhetetlen jegyeket, a törvényt hitelesítő impressziókat; anyagot az időtlen és a mai, a kozmikus és az intim, a mérnöki és a varázslatos egységéhez. Jól tudjuk, azért vált ez lehetségessé, mert József Attila jövőre készülő, arra magát alkalmasnak tudó osztály, osztályok életérzésébe oltotta a modern tudomány tudását a dolgokról és az emberről. Így lehetett az ember ismét a mindenség ura s egyszersmind testvére. (Tamás Attila: I. m. 161.)

A *Magyar táj, magyar ecsettel* című Juhász Gyula-vers önmagáért is nagyon érdemes a figyelemre, de azzal, hogy elüt a műfajilag vele rokon egykorú versektől, mondhatnám: kiválik közülük, s poétikai értelemben előbbre mutat, figyelmünk jutalma többszörös lehet. Hogy mennyire elüt, Ady *A Tisza-parton* című költeményének kontrasztjában ütközik ki a legtisztábban. Király István tüzetes elemzéssel mutatta ki, hogy a tájat mennyire a maga természetéhez stilizálta ebben a versben a belső feszültség. Hogy csupa zaklatottság, belső nyugtalanság, izgatott rapszodikusság ez a vers. Kihívó, inverziókkal súlyosított leütések, halmozásszerű, kihagyásos beszéd, egymásra torlódó mondatok, egzotikus izgalmak a szavakban, ajzott nyelvi zene, lázas lüktetés. Ehhez az ajzottsághoz erő és elszántság társul. Kiáltó intonáció, a tömbszerű részeket robusztusan illesztő tagolás, az ellentétes tartalmakat tükörszerűen egymásnak feszítő komponálás, a paralelizmussal és fokozással, valamint a verstani és mondattani renddel fegyelmezett erő a remegésnek drámai jelleget ád. A táj minden eleme az ugarjelleghez stilizálódik itt, a nagyálmú, kulturált tehetség ellenképévé, ellentétévé. Ez az ellentét a zárósor keserű kifakadásában — „A Tisza-parton mit keresek?" — tételesen is formát ölt. Épp ezért már nem is valóságos táj, hanem tájelemekből alkotott társadalmi kórkép. Pontatlan is volnék, ha egyszerűen az „Ugar" metaforájának nevezném, hiszen az ugar csak felszántatlan, műveletlen, de titkokat őrző, rejtett gazdagsággal vemhes „szent humusz" Adynál is (*A magyar Ugaron*).

A *Magyar táj, magyar ecsettel* tájképe éppen azáltal lesz jellegzetesen Juhász Gyula-ivá, s a modern magyar tájlíra ősévé, hogy azt a konfliktust, melyet Ady önmaga és a táj között létesít: a kultúrát, az álmokat, a „finom remegések"-et és a közeget, amely mindezt lehetetlenné teszi, egyetlen tájképben jeleníti meg.

MAGYAR TÁJ, MAGYAR ECSETTEL

Kis sömlyék szélin tehenek legelnek,
Fakó sárgák a lompos alkonyatban,
A szürke fűzfák egyre komorabban
Guggolnak a bús víz holt ága mellett.

Távolba néznek és a puszta távol
egy gramafon zenéjét hozza nékik,
Rikácsolón, rekedten iderémlik,
A pocsétában egy vén kácsa gázol.

Az alkonyat, a merengő festő fest:
Violára a lemenő felhőket
S a szürke fákra vérző aranyat ken,

Majd minden színét a Tiszának adja,
Ragyog, ragyog a búbánat iszapja.
(Magyar táj: így lát mélán egy magyar szem.)

Ha e költemény legszembeötlőbb tulajdonságát kellene megneveznem, több okból is *festői* jellegére hivatkoznék. A látványhoz való viszony eleve kép és festő viszonyát idézi, a verset magát rajzos elemek uralják, legjelentősebb metaforája a festő, a festészet képzeteiből létesült.

Nem újkeletű fejlemény ez. A Nyugat első nemzedéke szoros rokonságot tartott a kortárs magyar képzőművészet modern áramlataival. Kivált az impresszionizmus vívmányait meghonosító mesterekkel. Juhász Gyula és a szegedi piktorok barátsága pedig — a sajátos vidéki egymásrautaltság miatt — még bensőségesebb volt. A parnassz iskolája, a modern francia költészet festői-zenei jellege felől érkező hatások itt, ebben a sorstársi közelségben érlelődtek természetes készségekké. A képírás témája, önmaga hiteles arcképének esélye Juhász számára versüggyé is lett *(Arckép)*, s a Szeged környéki táj, a szülőföld otthonos szemlélete is kapott ösztönzést a helyi piktoroktól: Károlyi Lajostól, Nyilasi Sándortól, Endre Bélától *(Olvadáskor)*. De túl ezen a lokális kapcsolaton, Juhász Gyula ismerte és értette a kor magyar impresszionizmusában rejlő lehetőségek sajátosan modern lényegét is. A *Magyar táj, magyar ecsettel* 1912-ben jelent meg, de Márffy Ödönről, akivel Nagyváradon ismerkedett meg, 1909-ben már ilyeneket írt:

> „Márffy Ödön impresszionista képeit csak impresszionista lelkek értik és érzik meg igazán. Vagyis azok a lelkek, akik fogékonyak a szép, értékes pillanatok benyomásaira, akik meglátják az élet rejtett szépségeit, akiknek van érzékük a finom változatok játéka, szín, fény és vonal játéka iránt. (...) És minden Márffy-képen, mint minden igazi művészi alkotáson — ott él, ott vibrál sugalló erővel és megkapó finomsággal valami, amit a dolgok, a tájak, az arcok, a házak és szobák, a tavaszi kertek és őszi parkok, a vasárnap délelőttök és déli napsütések lírájának nevezhetnénk. Egyszóval: lelke van a képeknek, lírája, amely modern, amely rokon a mi új líránkkal." *(Juhász Gyula Összes Művei.* 1968. 5. 326—327.)

Csók Istvánról szólva pedig ezt írta:

> „Meleg és gazdag színeiben volt valami, ami sajátos magyar fantáziát éreztetett. Az atelierből ebben az időben lépett ki a palettás művészi forradalom a plein airbe." (Uo. 5. 533.).

A *Magyar táj, magyar ecsettel* festője, költője is kilépett a maga műterméből a szabad természet ege alá. Úgyannyira, mintha a társadalomból is kilépett volna, hiszen embernek nyoma sincs ebben a tájban. Sőt, eleinte annak sem, amiért az impresszionisták a természetbe mentek: a keveretlen, tiszta, ragyogó színeknek, s nem oly mohó itt a változás, a mozgás megragadásának vágya sem.

Emlékszünk, Tóth Árpád a hajnalt nevezte „nagy impresszionistá"-nak:

Virrad. Szürkül a város renyhe piszka,
De túl, az enyhe, tiszta messzeségben
Új rajzlapját kifeszíti az égen
A hajnal, a nagy impresszionista.
Ezüst ónnal szeszélyes felhőt rajzol,
És álmodozva pingál enyhekéket,
S ragyogva tűzi az isteni képet
Az űrbe a hold, nagy rajzszög, aranyból.

(Hajnali szerenád)

A *Magyar táj, magyar ecsettel* eseményei impresszionista szempontból bizony a nap kedvezőtlenebb szakaszában játszódnak. Idejük az alkonyat. A kép azonban így is jellegzetesen impresszionista. Az impresszionizmusról ugyan régóta tudjuk, hogy a modern festészet szemléletét, színvilágát és módszerét gyökeresen megújította, de fogalmában mégis, ma is a felszínesség, a pillanatnyiság, az élveteg empirizmus az uralkodó jegyek. Ez a felfogás a mi szempontunkból azért is tarthatatlan, mert költészetünk egyetlen alkotója sem szegődött kizárólagosan egyetlen mo-

dern irányzathoz, a parnassz, a szecesszió, az impresszionizmus, a szimbolizmus vívmányai majdnem egyszerre, egymással elegyülve honosultak költészetünk készségeivé. S közöttük az impresszionizmus — mint látni fogjuk — nagyon is termékenyítőnek bizonyult.

Ma már fel sem tűnik például, hogy ez a Juhász által festett táj mennyire köznapi, mozzanatai mennyire a véletlen szeszélyével ötlenek fel. A rangos és körülhatárolt témák, a költő és témájának fennkölt, drámai vagy ironikus viszonya közepett ez a tétova ráfeledkezés a szürke és a költészettől érintetlen környezetre, impresszionista figyelem műve. Hozadéka máigható. A célirányos, példázatos, a valóságot apropóként, ugródeszkaként kezelő-hasznosító verssel szemben ez a látásmód tette lehetővé, hogy a költői szándék magukból a dolgokból s a létezés tágasabb színterein kibontakozva ölthessen formát. Az esetlegesség, spontaneitás, a véletlenszerűség jegyében formálódó látvány a mondandónak az én-nél masszívabb létét, mélyebbről eredő s messzebbre utaló időtlenségét segíti tárgyiasítani. József Attila említett verseiben már egészen nyilvánvaló ez a dialektika — ahogy Tamás Attila írja — pillanatnyiság és végtelenség, rész és egész egysége. Nemcsak nevezetes intonációiban, amelyekben a tűnődés tétova figyelme által rögzített benyomások révén gerjed és nő föl az ihlet, hanem a „valahol", „valahonnan", „éppen" határozószavakban tetten érhető pillanatnyiság és kiszámíthatatlanság rejtelmeiben is. A különös radarérzékenység kémlel ezzel az ősemberi figyelemmel az „ésszel mérhető pontokon is túlra", s látja el bizonyossággal az értelmet, varázslattal a mérnöki világot.

A szóban forgó Juhász-vers persze a szó szorosabb értelmében impresszionisztikus. Jóllehet ideje, az alkonyat nem ígérkezik kedvezőnek a színérzékenység szempontjából. A tájat benépesítő szemlélet azonban már itt is teljesen a véletlen, a pillanat kínálta mozzanatokra irányul. S ezek szembeötlően jelentéktelenek. Kapcsolatuk egymással bizonytalan, a mellérendeléses viszony egy állókép elemeivé különíti a sorokat, s ha az első szakasz két első és a két utolsó sora mondattani egységet alkot is, a rímek felbontják ezt azzal, hogy a strófa két részét finoman és lazán összemossák (a b | b a). Impresszionista jellegre vall a színek túlsúlya is, bár ezek sem fénylenek, egymással felcserélhető természetük révén inkább tónust, a tónus révén állapotot, életérzést hangsúlyoznak. Ismétlem: egy tétován felötlő valóságos alföldi táj látványában kél itt életre valami rajta túlmutató.

Említettem, hogy a színmámornak nem igen kedvez ez a napszak. De annak az objektivitásnak, melyben a világ valóságos képe fejezheti ki a költő világképét, nagyon is. A kezdő szakaszok színei ezért lehetnek fakók és szürkék, s alkothatnak közeget az eseményekhez, amelyek nem *játszódnak*, mert lomhák, jelentéktelenek. Nem élnek itt, csak tengődnek a dolgok. Hogy valami történik, csak egyetlen szókapcsolat jelzi: az „egyre komorabban". Később látni fogjuk, a fordulópontjához közelgő nap izgalmait rejti magában ez a határozó, itt azonban még rendkívül finoman szövődik a szürke tónusba. A harmadik sorban aztán még a tehenekről is elfordul a kamera, s cselekvő szereplőkké a „szürke fűzfák" lépnek elő. Ezek a „szürke fűzfák" azonban és a közeg, amelyben léteznek, emberi jelentéssel töltődnek fel. Ma már, a József Attila-verseken művelt hallás számára természetes, hogy ezek a fűzfák „egyre komorabban / Guggolnak a bús víz holt ága mellett". Emlékezzünk a *Levegőt* „fürkészve guggol"-ó bokraira! De az most is feltűnhet, hogy az emberi tulajdonságok, képességek (komorabban, guggolnak, bús) milyen finoman vegyülnek el a természet, a táj objektív valóságára valló szavakkal, s hogy ezek a couleur locale-elemek révén külön súlyt, hitelesítő színt is kapnak. Az impresszionizmus *bensőséges* tájképeiből az a sugalló erő és megkapó rezgés kél itt életre, amely úgy jelent valami többet is, hogy a primér látvány varázsa nem bomlik meg.

Mert azt azért már itt észre kell vennünk, hogy ezek a képek már emberi helyzetet, tulajdonságot és igényt is kifejeznek. Amit látunk, egy szürke, rosszkedvű, lefokozott, megnyomorított létezés s egy élettelen közeg jelképe is. Juhász emberi arcán a szürkeséget nemcsak Szabó Dezső, maga a költő is domináns szín-

nek érezte (lásd *Arckép* című versét), bizonyára a sorsára is gondolva. Babits pedig Juhász költészetének egészére nézve is ezt a színt vélte jellemzőnek: „Vidéki költészet, nem nagy skálájú, és szürke, mint a tanyai homok." (*Esszék, tanulmányok.* Bp. 1978. 2. 567.) Hogy az ország maga is szürkének tetszett a Nyugat felől érkező ember számára, Ignotus és Ady vallomásai tanúsíthatják. (Király István: *Ady Endre.* Bp. 1970. I. 176.) Tehát: a tehetetlenség, a vereségek, kudarcok nyomán leülepedett árvaság személyes érzülete (a *Vidék* című vers „falusi költő"-jének kisemmizettsége) s a társadalom veszteglésének élménye készül itt szét nem fejthető látvánnyá szövődni, s még poetikusabb hajlamok is, tehát a világkép egésze.

A második szakaszban ugyanezzel a jelleggel fejlik tovább a kép. Még mindig a *fűzfák* vonatkozásában, pedig már előbb a „bús víz holt ágá"-t, tehát a fák nyomorának színterét is a táj önálló elemének érzékeltük. Az egyetlen nagy mondatnak felfogható 3—5. sor alkotó elemei tehát szinte külön is élnek. Impresszionista sajátság ez is, de fontosabb, hogy a tengődést, a célja felé törekvő intenzív élet hiányát ez is érzékletesebbé teszi. A „távol" ugyan az álom ikerszava Juhász Gyula szótárában, a „távol élet", a „távol violás köd", a „ködlő távolok" (*Fátum, Melankólia, Veni!*) a méltó élet: szerelem, fiatalság, öröm és szépség vonatkozási pontjai. Itt azonban a „távol" egyelőre csak a táj sugarát növeli meg, a színteret tágítja ki. Igazi távlatot nem nyit, csak olcsó és örömtelen üzenetre képes. A fűzfák hiába néznek (nem figyelnek, nem fürkésznek, nem hallgatnak, csak néznek), az üres messzeség csak olcsó gramofonzenével szolgál. A „rikácsolón, rekedten" határozók ugyan a kácsára vonatkoznak (kiegészítve így alakulna ez a mondat: Rikácsolón, rekedten iderémlik az, hogy a pocsétában egy vén kácsa gázol), de a gramofon zenéjére is utalnak. Épp az utalószók hiánya folytán, s a nyolcadik sor önállósulása révén. Alátámasztja ezt az értelmezést egyik, 1910-ből való jegyzete is: Az uszályon „harmonikáznak ábrándos vízi emberek, de nem ám holmi magyar népdalt vagy szomorú nótát, hanem igenis új dalt, pesti kuplét. Ujjé, a ligetben nagyszerű. A szemlélődő alig hisz a füleinek, pedig így igaz. A kultúra bizony elhatol szárazon, vízen mindenhová és elviszi aranyát és rongyait egyaránt. (De különösen a rongyait és a kuplét viszi el.) Még gramofont is lehet hallani egyik sleppen, amint valami komikus énekel belőle és a lármás, rikácsoló géphang végigsüvít a holdfényben némán ballagó nagy vízen, egészen a túlsó füzesek aljáig." (Ö. M. 5. 367.)

Illés Endre hívja fel a figyelmet: mennyire érdemes a verseket a jobbára most kiadott prózával párhuzamosan olvasni. Esetünkben például a stilizálás tudatosságára s a formáló ösztön hibátlanságára is fényt vet ez a megfelelés. Hogy éppen ebbe a versbe került a gramofonzene ilyen minőségében, ilyen érdes, durva, közönséges mivoltában („Rikácsolón, rekedten iderémlik"). S ez azért is érdekes, mert a *Tiszai csöndbe* is elér messziről a zene, de azt a táj szereplői áhítattal figyelik:

Tüzeket raknak az égi tanyák
Hallgatják halkan a harmonikát.

Hanem a harmadik szakaszban s a negyedikben, noha ugyanaz a napszak, ugyanaz a tájkép bővül tovább, mégis valami rendkívüli történik. Legfeltűnőbb, hogy az alkonyat, amely az első szakaszban még „lompos" volt, itt merengő festővé változik, és nyomban varázslatos műveletbe kezd. (Mutatis mutandis így képes több szerepre és funkcióra József Attilánál a külvárosi éj.) A fakó és szürke tájra ráfesti azokat az égő, fájdalmas és pompás színeket, melyeket az impresszionisták annyira szerettek, s amelyekben a Juhász Gyula-i ember- és életszeretet áhítata is kifejeződhet. A Juhász Gyuláé s egy fölfelé haladó nemzedéké is. Egy kor izgalmát is sejtetni tudja tehát ez a táj, persze így is minden ízében Juhász Gyula-i. S ilyenné azért sikerülhet, mert — mint mondottuk — a dráma nála csöndesebb, összetevői mélabúvá párolódtak. Ez a titka annak is, hogy amint előbb a kirekesztettség érzése, most a Szabó Dezső által megörökített „forró áhítat" s az emberszeretet érzése is formát tud ölteni ugyanabban a tájképben. Mert ez történik, mikor az alkonyat révén varázsolt kép teljes szépségét, az „*egészet*" a Tiszának adja.

Aki mindent odaad, méghozzá boldogan, csak szeretetből teheti, s így maga is

nyer vele, mert beleoltja önmagát abba, ami becses számára. Szó sincs arról, hogy Juhász Gyula elméletileg is tisztázta volna a külvilág s önmaga viszonyában a közösséget, hogy azonosulása a József Attila-i szembenézés szigorával menne végbe, de a hajlam, hogy magát a világ s az emberek testvérének érezze, erős volt benne. Ezért hívhatta elő egyazon táj valóságából a kor és önmaga világképének ellentétes tartalmait. Mert a színtér, amelyen létezett, Tomija és hazája is volt egyszerre, s a hozzá való viszonyban fájdalom és szeretet szétfejthetetlenül volt jelen. — S itt derül ki, hogy a képből nem véletlenül hiányzanak az emberek s a társadalmi jellegű konkrétumok. Ha jelen lennének, s olyan minőségben, mint előbb a pocsétában gázoló kácsa, most igen zavarba jönne az ajándékozó kedv. A Tiszával szemben viszont szabadon kibontakozhat, hiszen régi, sőt már szakrális társa a költő életének, s a táj legvitálisabb, legjelentősebb szereplője. S nagyon jól jár vele a tájkép primér síkja is, hiszen a Tisza tükréről az ajándék szépsége sokszorozva ragyoghat vissza: „Ragyog, ragyog a búbánat iszapja." S mivel erre a valóságos víztükör is képes, így a táj realitása nem oldódik fel a varázslatban.

Igaz, ez már nem az a *bús víz*, nem az a *holt ág*, melynek az első szakaszban még neve sem volt. Ez már a Tisza, a szülőföldet reprezentáló, bővizű, méltóságos folyó, s jelkép is egyben: aki az „ölbecsaló anyatermészet" képviseletében az árva költő méltó partnere lehet. Természetes hát, hogy neki adja át azt a belső gazdagságot, melyet egyik Gorkijt interpretáló korai írásában manifesztáló hittel felmutatott, amely a Szabó Dezső által rajzolt arcképen is átüt s amely mindig is kereste az alkalmat, hogy felfakadhasson, hogy beleitatódhasson a világba.

Ez a dús érzelmesség ezúttal mindenekelőtt a színeket gyújtja ki. Az életkedvet emésztő kórral azonban mámora közben is számol. Ezért ragyog hát — nem a víztükör, hanem „a búbánat iszapja", és az *arany* is ezért vérző, noha funkciója révén mégiscsak ő a domináns elem a szókapcsolatban. Az iszap, mint Adytól is tudjuk, réme a tiszta folyóknak („sohsem ölt meg iszap bátor, nagyvizű, tiszta folyókat"), s ragyogni nem igen szokott. Ezúttal azonban az életkedvre nehezedő nyomást kell feloldani, a lélek belső drámáját kell a varázslatba oltani, s ezért épp ez a képtelennek tetsző tünemény lehet erre képes. Az ellentétes minőségeket, tulajdonságokat egybeszövő, ambivalens kép itt már elemében van, otthonosan végzi rendkívüli feladatát:

Ragyog, ragyog a búbánat iszapja.

Az ilyen kép ma már olyan gyakori, hogy fel sem tűnik:

Örök boldogság forrása mos
egy repedt, csorba téglát
Smaragd Buddha szobrok harmatos
gyepben a békák.

(József Attila: *Falu*)

Sikoly-címeres lányok,
üszöktől cirmos virágok.

(Nagy László: *A falak négyszögében*)

nem költemények ezek, hanem
csillagok kutyaláncon

(Ladányi Mihály: *Epilógus*)

A megoldás tehát („Ragyog, ragyog a búbánat iszapja") stílustörténeti vívmányt is reprezentál, de szempontunkból azért érdemel kivételes figyelmet, mert benne a sokat emlegetett *teljes jelenlét* titka szinte tapintható.

Természetesen nem egyetlen kép a hatás forrása. Mint említettük, a vers egész *színvilága*, az *események intenzitása* s az *arányok* is megváltoztak. Érdemes összehasonlítani iskolás módon is az első két szakasz s az utolsó kettő szóállományát. Íme a vers első felének cselekvést jelölő szavai: *legelnek, guggolnak, néznek, hozza, iderémlik, gázol.* A 36 szóból tehát 6 az ige. A második sor állítmánya: „fakó sárgák" melléknév, s ez jellemző mindkét szakaszra, vagyis hogy igeszegény.

Ebből a szempontból a két tercettben, vagyis a két utolsó szakaszban sem jobb a helyzet: *fest, ken, adja, Ragyog, ragyog, lát.* A teljes szóállomány itt 29, s ehhez képest is kevés a 6 ige. De könnyű észrevennünk, hogy jelentésük mennyivel intenzívebb. A „ragyog" ismétlődése mámorrá fokozza az áhítatot. Persze a vers még így is statikusabb, mint ahol nyílt dráma zajlik. Ez azonban természetes, hiszen itt — mint említettük — rejtett és csöndes a dráma, s a varázslat sem attraktív, hanem bensőséges. Tempóját a *merengő, tűnődő* szemlélet határozza meg. S ez hitelességének is záloga: nem a cselekvés lázában élő ember, hanem egy kirekesztett, magános költő nézi itt a tájat, s nem futtában, hanem „merengve", ami azt is jelenti, hogy titkaiba mélyülő, érzéseket és gondolatokat dajkáló figyelemmel. Ebben is elődje József Attilának.

A varázslat tehát nem a dinamikában, hanem a színek átváltozásában s még inkább az arányok megnövekedésében észlelhető határozottabban. Íme az első két szakasz tulajdonságot, minőséget, állapotot, színteret jelölő szavai, tehát a jelzők s a határozók: *kis, szélin, fakó sárgák, lompos alkonyatban, szürke, komorabban, bús, holt. Távolba, távol, rikácsolón, rekedten, pocsétában, vén.* Most nézzük ugyanezeket a szófajokat a két utolsó szakaszban: *merengő, violára, lemenő, szürke, vérző, mélán, magyar.* Szembeszökő, rikító elváltozást persze ez az összevetés sem mutat, de ez csak erénye a versnek, biztosítéka a látomás szervességének, annak, hogy itt egyazon táj és pillanat képét látjuk. De ha mennyiségre nézve nem is, a szavak jelentésében s hangalakjában nagyon is érzékelhető a fordulat. Az utóbbiak hangzása sokkal kellemesebb, zeneibb, mint az előbbieké *(fakó, sárgák, rikácsolón, rekedten, pocsétában).* Az életszeretet és a belső bőség szólama tehát igen szemérmesen és finoman bontakozik ki. Leghatékonyabb lépését nem is a szavak mennyiségi arányainak megváltozásában, hanem a kép szerkezetében teszi.

Mindenekelőtt azzal, hogy az „alkonyat" változik át merengő festővé. Meglepő, furcsa megszemélyesítés ez. Árnyalatnyi derű és játékosság is villan benne, s mikor ideér: „S a szürke fákra vérző aranyat ken", muszáj egy valóságos festőre gondolnunk, egy bohém impresszionistára, aki — mint Tóth Árpád képzelte:

Ezüst ónnal szeszélyes felhőt rajzol,
És álmodozva pingál enyhekéket.

Igen: az *álmodozva* és a *szeszélyes* erre a festőre is jellemző lehetne, csakhogy ez nem pingál, és nem ónnal, hanem „ken", tehát dús ecsettel és mohón foltokat fest, áhítatát tehát mámor fokozza izgalommá. Ami természetes, nemcsak pingál, varázsol is: az eget festi, vagyis a felhőket, s aki erre képes, az már ajándékozható vagyonként kezelheti a színeket, a bennük megszépülő tájat, s átnyújthatja — szinte a tenyerén — a Tiszának.

A megszemélyesítéssel tehát kozmikussá tágul a kép, a szó szoros értelmében csodás művelet megy végbe, egy üdén impresszionista stílusalakzat jóvoltából. S a költő, aki véghez viszi, ezzel föléje is kerül a kisszerű realitásnak. Nemcsak azzal, hogy a tájképben élet lobban és távlat nyílik, hanem mert az alkotás áhítatos öröme maga is élménnyé válik, tudatosul, önérzetet táplál.

Ennek egészen nyilvánvaló jele az utolsó és zárójelbe tett sor: „(Magyar táj, így lát mélán egy magyar szem.)" Általa a festő, mondhatnók, odarajzolja magát a kép sarkába. Jelezvén külön is, hogy benne is van a képben, de független is tőle: teremtő ember.

De vajon csak ennyit mond-e? Hogy többről van szó, azt a magyar *jelleg* ismételt hangsúlyozása is mutatja. Megvallom, nem is nagyon értem, mért volt rá szükség, mikor a cím is erre figyelmeztet: *Magyar táj, magyar ecsettel.* Felesleges függeléknek érzem, hiszen — láttuk — a költő jelen volt a versben, a táj minden eseménye emberi természetű. Ennek köszönhető, hogy amit Márffy Ödön képeiről írt, erre a versre is érvényes lehet: „Egyszóval: lelke van e képeknek, lírája, amely modern, amely rokon a mi új líránkkal." Mért kell hát a költőnek mindezek ellenére önmagát, szemlélete és a kép magyarságát külön is jeleznie?

Azt hiszem, azért, hogy a magyar táj és az új szemlélet, a modern érzékenység és a modern líraiság egységét, összeférhetőségét hangsúlyozza. Amit a Nyugat konzervatív ellenfelei, ellenségei oly sokszor kétségbe vontak: hogy ez a modernség magyarnak is hitelesebb, mint az epigonok kiszikkadt, szólamos magyarsága. Ezért hirdette Ady is olyan tüntető pátosszal az *Új Versek* előhangjában, hogy dala amennyire új, annyira magyar is.

Ehhez még hozzá kell tennünk: Juhász Gyula nemcsak a konzervatív magyarság ellenében, de a Nyugat költőihez mérten is kezdettől szorosabban kötődött szülőföldjéhez, s ez a hűség stílusának jellegére is úgy rányomta bélyegét, hogy alig írtak róla olyan bírálatot, jellemzést, mely magyarságának különleges varázsát ne emlegette volna. „Egy artisztikus és bágyadt magyarság ez — írta Kosztolányi már 1907-ben —, mely a tiszaparti álmos estéket, a lankadó magyar pszichét, a szilajtalan és langyos elbúsulást idézi." (*Írók, festők, tudósok.* Bp. 1958. I. 5.) Később, 1914-ben: „Ő érezte meg az alföld szívét. (...) Nincs költő, aki ennyire benne él a magyar humuszban, a magyar fájdalomban, a magyar mélaságban. Egyik versének ez a címe: Szögedi interieur." (Uo. 55.) Babits egy kései cikkében már fonákját is megnevezi ennek a hűségnek, szinte a *Magyar táj, magyar ecsettel* ambivalenciájára is érvényesen. „Alig van magyar költő, aki annyira azonosult volna egy várossal. Egészen bezárult ebbe a légkörbe, minden más vidékre ennek színeit vetítette, Szegedet képviselte, még mikor elvágyott is. Szenvedve szerette, mikor talán azt hitte, hogy legjobban gyűlöli: ahogy magunkat szeretjük és gyűlöljük egyszerre. Egy város és egy vidék költője lett, vidéki költő, s egyre tudatosabban." (*Esszék, tanulmányok.* Bp. 1978. 567.)

Babits már Juhász sorsának szomorú betelte felől véli korlátozónak, csüggedésbe döntő rabságnak ezt a vidékiséget — és joggal. Versünk írásakor, vagyis 1912-ben azonban Juhász Gyula a hazaérkezésnek épp a legtermékenyebb idejét élte. A várossal való új találkozás a beérés tűnődő, a szemet a sajátos jegyekre rányitó, elmélyülő ihleteit mozgósította. „Most láttam annyi idő után, mindenféle végekről hazatérve, hogy a mi monumentálisan nemes és tiszta Széchenyi-terünkön túl is vannak igazi és jellemzően magyar, sőt szegedies bájai is ennek a városnak." (*Kaleidoszkóp.* Ö. M. 5. 463—464.) Nemcsak a hazaérkezés élményéről, hanem a beérés belső fejleményeiről: csalódásokról, a jóság, a jó emberek utáni vágyról, a lélekgyógyító, feltöltő séták friss ízeiről is tudósítanak ezek a cikkek. Van bennük valami csöndes dac is a fővárosi önteltséggel szemben, s ekkor érik önérzetes szereppé a „szögediség" vállalása. „Csak azért írom le én ezeket, hogy egyszerűen bejelentsem, akik nagyon jól tudják (...), vagy akik vakon és gőgösen haladtak el mellette, hogy milyen szép ez az újszegedi szögelet erre..." (Uo. 463.) Aztán, a nyár múltán, hogy vissza kellett mennie Szakolcára, Móricz egy szegedi rajzát olvasva még hevesebben lobban fel benne a „bennszülött" önérzet: „Micsoda nagyszerű, daloló és zenélő rengeteg a múlt, a hagyomány, a tájék, ahol születtünk." „Talaj kell az írónak, ősi televény, humusz, amelyből virágai és gyümölcsei nőnek — és ilyenkor érzem, milyen nagy dolog egy költőnek például szegedinek lenni, ahol a magyarság termékenyítő hímpora szálldos a levegőben." (*Szögedi ember — váradi ember.* Uo. 473.)

Az a korai „artisztikus és bágyadt magyarság", melyről 1907-ben Kosztolányi beszélt — Bartók, Móricz, Babits, Tóth Árpád eszmélkedésével szinte párhuzamosan —, ekkor érik érzékletes magyarságot és megemésztett modernséget, originális anyagot és korszerű látást, módszert egyesítő jelleggé. A *Magyar táj, magyar ecsettel* ennek az irodalomtörténeti „pillanat"-nak a termése. S ez minden ízében észlelhető is. S ha mindezek tudatában még egyszer megnézzük ezt a verset, nyomban feltűnik mind a magyar jelleget, mind a modernséget demonstráló szándék. A táj jellegzetesen tiszai táj, s a Tisza Petőfi óta a legmagyarabb folyóként élt a köztudatban. Ezúttal hétköznapi arcát rögzíti a kép, s nemcsak azért, hogy a költő kirekesztettségét, az eseménytelenség szomorúságát kifejezze, hanem — mint említettük — az ország lomhaságát is, a „Magyar Ugar" nyomorát. De túl ezen: az alig

ismert tájszó és jelzője: „kis sömlyék", az, hogy a fűzfák „guggolnak", s ez a rusztikus kép: „A pocsétában egy vén kácsa gázol", egyszerre hangsúlyoznak jelleget és állapotot. Magyar jelleget és a tengődés miatti nyugtalanságot.

S ebből a lompos, élettelen anyagból impresszionista színezés, szünesztéziás megszemélyesítés, szimbolikus látomás, varázslat létesül. Ennek kifejlése felől aztán már a szürkeség jegyében alakuló kezdet képeiben is határozottabban észleljük az otthonosság, a Babits által felismert szenvedés és szeretet jeleit. A tájszavakban avatottság, jelzőjükkel együtt („kis sömlyék szélin") gyöngédség rejlik. A guggoló fák sorsa együttérzésre hangol, az esemény irányát jelző határozó („egyre komorabban") rejtelmet sejtet. Sőt, ez a lomhán vegetáló táj s aztán a kiteljesedés egy addig exkluzívnak ismert kényes forma, a legbensőbb érzések számára fenntartott *szonett* zárt terében valósul meg. A széles lapály képe egy kecses, művészi alakzatban.

Mint tudjuk, a Nyugat költői a parnassz hatására művelték megújult kedvvel a szonettet, s így a versformáról való elképzelésükben is továbbélt a parnassz hűvös formakultusza. Kivált Babits poetikájában, aki a pőre és „komédiás" érzelmesség ellenében, a maga szárazabb izzását is védve, tüntetően hirdette a szenvtelen aranyművesség oltárának a szonettet (*Szonettek*). Maga sem volt hű ehhez az eszményhez, Kosztolányi és Juhász Gyula pedig kezdettől sikerrel hasonították saját ihleteikhez ezt a kényes formát. Az úgynevezett *magyar szonettek* például történelmi eseményeknek és hazafias érzéseknek szolgáltak keretül. Ám a szonett formarendje így is szigorú maradt: tere zárt, külseje artisztikus. S Juhász Gyula ezúttal, ha enyhe lazításokkal is, de tartja magát a szigorú törvényekhez, a tétova szemlélődés szeszélyesen felötlő képeit erőlködés nélkül, megejtő természetességgel illeszti a kimért keretbe. A quatraine-nek nevezett két első szakasz után a két tercett tartalmilag is fordulatot hoz (ez is szabálya a szonettnek), s a forma míves rendje, a szpondeuszokká nyújtott jambusok felfokozott zeneisége kifinomult, sőt túlfinomult kultúrák ízeit idézi, s esztétaszomjúságot elégít meg. Kezére dolgozik a szándéknak az a kontrasztos színkeverés is, mely az első sorban élveteg bőséggel halmozza a magas („világos") magánhangzókat, a másodikban pedig a mélyeket, s az így létesült zeneiséget a likvidák és nazálisok lágy és monoton árnyalataival finomítja bensőségessé. A második szakasz érdesebb hangzásait az alliterációk ugyan felfokozzák, de az á-k éneklőssé is mélyítik. A szürkeség, a tengődés képei alig észrevehetően felédesülnek így, a szonettforma révén pedig míves szerkezetbe tisztulnak.

Ezzel azonban nem zárja be a költő sem önmagát, sem a tájat. A zárt forma a mélabúvá párolt tartalmakat sűríti: a magyar ugar miatti közösségi keserűséget, az ugarra szorítottság személyes fájdalmát, s a csöndes mámort, melyet a tájban rejlő csodával való találkozás lobbantott fel. Ez a szonett valóban nem „miniatűr oltár". Talán csak az áhítat okán hasonlítható oltárhoz. Egyébként lazább képződmény, finomságaival is rusztikusabb, egy valóságos táj pillanatképe s egy léleké is, melynek melegét, forró áhítatát Szabó Dezső gátat mosó hegyi pataknak érzékelte. Tájkép, országkép s egy vereségre ítélt gazdag költő létezésélményének képe is egyben.

S ezzel ki is emelkedik a pillanat s a felszín benyomásait magasabb szándék nélkül rögzítő impresszionizmusból. A szeszélyesen felötlő képek szenzuális varázsát a költő a sors s a lényeg kifejezésének eszközévé avatja.

Amit a „szögediség", a magyar jelleg tudatosságáról kideríthettünk, az utolsó sor funkcióját is magyarázza, bár ezt a funkciót így is inkább irodalomtörténetinek vélem, mint esztétikainak. Talán így érezhette maga a költő is, ezért tette zárójelbe. S ezzel a vers homogén tárgyiasságát is megóvta. A formálóösztön legjobb lehetőségét valósította meg ebben a tárgyiasságban, mert megkötötte, tartós anyagba szilárdította azokat az érzelmeket, amelyek oly sűrűn kapatták költőnket rutinos és nótás búsongásra. Az utolsó, zárójelbe tett sor ennek a gyöngeségnek is tükre. Mert ha létjogát belátjuk is, benne épp a „mélán" szót érezzük feleslegesnek. Ennyi hibát azonban elbír egy ilyen vers. Bár az életművön belül is ilyen lenne gáncstalan szépség és hiba aránya!

KEMÉNY G. GÁBOR

A nemzetiségi kérdés és a kisebbségvédelem eszméje Csuka Zoltán publicisztikájában

1.

Csuka Zoltán nyolcvanéves. Örvendetes és mélyen elgondolkoztató ez az évforduló és a nagyszabású életmű. Bibliográfiája huszonhárom önálló lírai és prózai kötetet jelez. Mintegy százhúsz önálló és társszerzős műfordítás-köteteinek száma. Közel ötszáz különféle írása jelent meg vajdasági és magyarországi folyóiratokban, így csupán a szabadkai Kalangyában (1932—44-ben) száztizenhárom, a budapesti Láthatárban (1933—44-ben) kétszáznegyvenhat írása. (Harmat Béla adatai.)

Válogatott versei kötetében (*Az idő mérlegén.* Bp. 1977, Magvető. Szerk. és bev. tan. *Czine Mihály*) több mint ötszáz verse jelent meg. Az utóbbi években kiadta délszláv irodalomtörténetét. (*A jugoszláv népek irodalmának története.* Gondolat, 1973.) Évekkel később regényes emlékezést írt Jása *Ignyátovics*, szentendrei születésű szerb íróról (*A szentendrei rebellis*) és fordításgyűjteményt adott ki szlovák népballadákból. Igen nagyszámú eddig még véglegesen fel nem mért publicisztikai közlései száma.

Ebből a jelentős életműből most a publicista munkásságát emeljük ki. Egyrészt azért, mert a költő és a műfordító munkássága mellett nagyon fontos publicisztikai termése. Hiszen ő kisebbségi és nemzetiségi kérdéseink, a szomszéd népi magyarságot és a világ magyarságát átfogó modern kisebbségi munkánk, századunk ez irányú kultúrmunkájának egyik nagy jelentőségű gondozója, közírója és szerkesztője.

A továbbiakban ebből a megközelítésből foglalkozunk vázlatosan publicisztikájával, annak nemzetiségi és kisebbségvédelmi vonatkozásaival.

2.

Csuka Zoltán vajdasági (1922—33) és 1933 augusztusától bekövetkezett magyarországi időszaka két külön korszakot jelent. Akkor is, ha mindkettőt valóban összeköti a költő és az író, a műfordító, a szerkesztő, az irodalomszervező és a népek közötti kapcsolatok művelőjének munkája.

Lássuk, hogyan mutatkozik meg ez a korai irodalmi és sajtószervezés a vajdasági évek kapcsolataiban. *Csuka* Zoltán és *Szenteleky* Kornél szervező munkájában, a kettőjük által kialakított kör irodalmi publicisztikájában.

Csuka ennek az időszaknak a kezdeteire emberöltővel később a vajdasági aktivista irodalom és művészet indítását az önálló irodalmi szervezés éveivel összekapcsolva emlékezik. (A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Bp. 1967, 753. p.) Elmondja, hogy előbb a helyi, a vajdasági szerb-horvát és magyar irodalmi és művészeti kapcsolatok létrehívásán volt a hangsúly. Majd — „mikor aztán az »izmusok« viharai elültek, a forradalmi demonstráción túl Szenteleky Kornél vezetésével olyan együttműködés kezdődött, mely megkereste a múlt haladó hagyományait".

Ezekben a korai magyar lapalapításokban még sok az aktivista szál és motívum, mint az ÚT-ban, a Renaissance-ban, a Fáklyában, a Revüben, a Tükörben, a Képes

Vasárnapban. Félreérthetetlen regionális magyar irodalomszervezés azonban csak a Szentelekyvel kezdeményezett két igényes folyóiratban: a *Vajdasági Írás*-ban (1928—29) és a *Kalangya* indulása után (1932—1933) erősödött meg.

Helytelen lenne azonban megfeledkezni az első helyi életrajzi és grafikai gyűjteményről, melynek életrajzait *Csuka* Zoltán, grafikai munkáit *Balázs* G. Béla készítette. Ugyanakkor az első vajdasági magyar lírai antológiáról (*Kéve*, 1928), tizennégy itteni magyar költő hetvennyolc versét bemutató gyűjteményről. Ennek a címe különösen kifejező, mert miként *Czine* Mihály Csuka válogatott versei elé írt bevezető tanulmányában olvassuk „először fogta kévébe... a szétszórt már-már veszni ítélt értékkalászokat". (Az idő mérlegén, 21. p.)

A Vajdasági Galéria és a Kéve kezdeményező szerepe tehát nem vitatható, de legalább ilyen hatása volt a *Szenteleky* Kornél és *Debreczeni* József által szerbből fordított Bazsalikomnak, mind a szerb—magyar irodalmi kapcsolatok, mind a vajdasági magyar irodalom továbbfejlesztésében. S mindezen túl a három kiadványnak döntő hatása is volt *Csuka* és *Szenteleky* irodalmi és baráti kapcsolatainak kialakulásában.

Az irodalmi szervezésben kezdettől megoszlott kettőjük munkája. *Csuka* ezekben az alapozó években a létfontosságú szervezői feladatokat vállalta, míg *Szenteleky* a továbbiakban a közös szerkesztésű folyóiratok irodalmi rovatainak szerkesztését látta el.

Érdekes, hogy az egyes irodalmi rovatok címei lesznek ezekben az években a soron következő folyóiratok címei. Így a *Képes Vasárnap* hetilap (1928—30) rovatcíme az első jelentős irodalmi folyóirat, a *Vajdasági Írás* (1928—1929) címe. A *Reggeli Újság* rovatcíméből nő ki a *Kalangya*. Ennek művelődési rovata a *Láthatár* lesz majd 1933 őszétől a Budapesten induló új kisebbségi folyóirat címe.

De nemcsak erről van szó. Kettőjük közös irodalomszervező és alapozó munkájából bontakozik ki a vajdasági, szélesebben a jugoszláviai magyar irodalom. A helyi magyar kisebbségi környezet tudatos megismerése és bemutatása. Ezt követi a magyar és a szomszédos népek közötti, majd a világ magyarságára ablakot nyitó irodalmi szervezkedés időszaka. Erre azonban már csak *Szenteleky* halála és *Csuka* Magyarországra költözése (1933. aug.) után került sor. Két fontos kísérő mozzanatot azonban itt kell elmondanunk. Az egyik, hogy Csuka már a vajdasági időszak végén felismeri Magyarországnak a szomszédos és környező népekkel és országokkal, majd pedig a világon szétszórtan élő külföldi magyarsággal való kapcsolata kiegészítésének szükségességét. Ezt a kettős kapcsolatot állítja publicisztikai munkája középpontjába, amikor 1933 kora őszén Budapesten megszervezi és elindítja új kisebbségi folyóiratát. Ez a *Láthatár* rövid előélete.

3.

A nemzetiségi és a kisebbségi vonatkozások jól kitapinthatók az új folyóiratban. Már az első teljes évben, 1934-ben például jól szolgálta a folyóirat az említett kettősséget, mind pedig a szomszéd népi és a tengerentúli magyarsággal való kapcsolatok ügyét. Így a szabadkai Kalangyából (1934. júl.—aug.) idézi *Szirmai* Károly, az új főszerkesztő emlékezését *Szenteleky* halála első évfordulóján. „Követelte — írja — a magyar kisebbségi tudatot s a vajdasági színt, vajdasági problémát... A magyar kisebbségi sors vállalásában maga mutatott példát, a marxista irodalom módszerét alkalmazván kisebbségi viszonylatban." (Láthatár, 1934. aug.—szept., 5. sz., 23. p.) Ami egyben *Csuka* változatlanul progresszív szerkesztői szemléletéről is tanúskodik, az akkori magyarországi sajtóviszonyok között. Érdekes beszámolót közöl a folyóirat Cleveland-ből *Reményi* József „Kisebbségi író — amerikai szemmel" című esszéjében (uo. 5. sz., 3—5. p.). Ugyanitt *Jancsó* Elemér érdekes jellemzést közöl Bárd Oszkár erdélyi költőről. (Uo. 5. sz. 13—14. p.) A Láthatár egy to-

vábbi számában (*A többség megismerése*, uo. 7. sz., 14—15. p.) érdekes vitacikket közöl az Erdélyi Helikonban ekkor *Makkai* László és *Szemlér* Ferenc között folyó vitáról. Makkai László szerint „amíg a túlhajtott nemzeti eszme virágkora el nem múlik, csak nehezen lehet közeledést keresni". Szemlér ugyanakkor úgy véli „nem lehet kapcsolatot találni a többségi nemzethez, amíg fel nem fedeztem azokat az utakat, amelyeken ezek a kapcsolatok létrejöhetnek". A Láthatár 1934. évi utolsó számából említsük meg *Molter* Károly „Erdélyi közírók" című cikkét (uo. dec., 8. sz., 3. p.) és *Szombathy* Viktornak az akkori szlovenszkói magyar kultúregyesületekről szóló beszámolóját (uo. 12—15. p.).

A későbbi években hasonló sokoldalúsággal foglalkozik a folyóirat a különböző területeken élő magyar nemzetiségekkel. Csak éppen délszláv—magyar és szlovák—magyar vonatkozásban akadozik a kulturális beszámolók sora. Ezt igyekszik pótolni *Csuka* a Láthatár „Délszláv—Magyar Szemle" 1940-ben indított melléklapjában. A Láthatár rövid életű melléklapjában *Sziklay* László fordításában a pozsonyi Elan (X. évf. 1—2. sz., 2—3. p.) nyomán közli Emil Boleslav *Lukač* „A szellemi termékek kicserélése — A közép-európai kapcsolatok margójára" című nagy értékű tanulmányát a szlovák—magyar irodalmi és tudományos kapcsolatok elhanyagoltságáról. Hallgassuk meg, hogyan ír a szlovák—magyar kulturális kapcsolatok ekkori egyik vezető szlovák úttörője a kölcsönös tudományos kapcsolatok helyreállításáról. „A pesti magyar egyetem szlovák szemináriumának — írja E. B. *Lukač* — ahol *Melich* János professzor, a szlovák nyelv és irodalom tudósa működik, és szlovák egyetemünk szemináriumának ezekben a kérdésekben szorosabb érintkezésben kellene állani egymással a két irodalom érdekében. Az aratás bő volna, amint látjuk kevés a magvető." (Délszláv—Magyar Szemle 1940. 1. sz., 18. p.) Így szolgálta Csuka Zoltán délszláv—magyar szemléje a szélesebb, a szomszéd népek közötti kapcsolatot. Sajnos azonban a Szemle a közbejött események következtében megszűnt.

Volt azonban ebben a válságos 1941-es évben két további, a Láthatárhoz fűződő érdekes adalék és ismertetés. Az egyik *Faluhelyi* Ferenc Kisebbségi körlevelében jelent meg. „Bukovinai székely-magyarok a bácskai telepes falvakban" címmel azok itteni letelepítéséről. A cikket *Csuka* Zoltán írta. (Uo. 1941. 5. sz., 311—322. p.) Egy másik, a Láthatárban közölt ismertetésben Csuka így ír F. X. *Šalda* A költői mű halhatatlansága című művéről (*Sándor* László fordításában és bevezetésével): „A nagyszerű cseh kritikus munkásságát érdemes megismerni. Nemcsak tényleges eredményeit, hanem azért is, mert iránt unk, magyarok iránt életében sok szeretetet, sok megértést mutatott és erős, őszinte magyar rokonszenve mindig le tudta győzni a korában körülötte lobogó nacionalista elfogultságot." (Láthatár, 1941. szept. 9. sz., 244. p.)

A Láthatár utolsó három évében (1942—1944) különösen sokat foglalkozik a nemzetiségi kérdéssel és a kisebbségvédelem kérdéseivel. Így 1942 októberében több mint százoldalas különszámban foglalkozik a debreceni nyári egyetem (1942. aug.) nemzetiségi előadássorozatával. (Uo. 1942. 10. sz. 217—319. p.) Különösen fontos volt ebben a cikksorozatban *Flachbarth* Ernő két nemzetiség-jogi előadása (1942. aug. 5-én és 6-án). Az egyikben a magyar nemzetiségi jog alaptételeit fejtegeti, másutt a magyarországi német kisebbség kérdésébe való külső német beavatkozást visszautasítva. Kitűnő előadással szerepelt ekkor *Szabó* István a magyarországi nemzetiségi településtörténet köréből (uo. 1942. aug. 8., 249—253. p.).

A folyóirat ebben az évben (1942. márc.—máj. 49—56., 73—81. és 97—104. p.) közli *Gál* István szakszerű összeállításában a „Magyarország és a Balkán (A magyar tudomány balkáni feladata)" ankét anyagát, mely később különnyomatban is megjelent.

Fontos szövegközlést találunk *Széchenyi* István 1842 novemberi akadémiai beszédéből. (Uo. 1942. dec. 12. sz. 364—371. p.) Figyelmet keltett ugyanakkor Csuka két ismertetése. (*Máthé* Elek: Amerikai magyarok nyomában. — Uo. 1942. nov. 11. sz., 350—351. p. — *Gál* István: Wesselényi Miklós [Kolozsvár, 1942.] — uo. 1942. dec. 12. sz. 378—379. p.)

A folyóirat a következő évfolyamban több érdekes esszét és tanulmányt közöl. Ilyen *Dobossy* László Párizsból küldött (A külföldi magyar. — Uo. 1943. jan. 1. sz., 17. p.), *Kovács* Endre *Pauliny-Tóth* múlt századi szlovák kultúrpolitikusról (Egy konstruktív szlovák politikus. Uo. 1943. máj. 5. sz., 104—105. p.) írt esszéje és *Kniezsa* Istvánnak a VII. században kialakult és ugyanakkor felbomlott bolgár—magyar törzsszövetségről szóló tanulmánya. (Legrégibb bolgár—magyar kapcsolatok. — Uo. 1943. jún. 6. sz. 126—127. p.)

Jelentős kritikai áttekintésben (uo. 1943. jún. 6., 133—134. p.) foglalkozott *Szalatnai* Rezső Nyirő Uz Bencéjének szlovák fordításával (Ľ. Zubek; — Egy szlovák regényfordítás margójára.) Ebben nemcsak a mindkét részről javítandó kapcsolatokról, hanem a magyar műfordítások visszaszorulásáról is szól. Van azonban ebben a nagy kritikai érzékkel megírt esszében egy kimagasló megállapítása, amikor arról ír, hogy a szlovákiai magyar kultúrmunkának különösen nagy lehetőséget biztosít az a körülmény, hogy „a Matica slovenská kezében van a teljes szlovák népdal- és dallamgyűjtemény, a magyar *Bartók* Béla hatalmas munkája". (Uo. 134. p.)

Ugyanakkor összehasonlító szomszéd népi irodalomtörténeti motívumokkal jelentkezik *Domokos* Sámuel két tanulmányában. (Magyar vonatkozások Rebreanu regényeiben — uo. 1943. okt. 10. sz., 224—226. p. és Az észak-erdélyi új román irodalom. — Uo. dec. 12. sz., 270—272. p.) Gazdag publicisztikai szemlecikkre ad példát *Szabó* István (A magyar irodalom a román folyóiratokban. — Uo. 1943. máj. 5. sz., 105—108. p.) Egymás mellé állítva *Goga* és *Ady* kapcsolatait, majd *Madách* Az ember tragédiája Goga-fordításának jellemző vonásait. Végül pedig meggyőző jellemzést ad a magyar irodalom és ezen belül az erdélyi magyar irodalom lelkes akkori román ismertetőjéről, Avram P. *Todor*ról.

A Láthatárban ekkor eddig alig szerepelt műfajok bemutatására is sor kerül. Így *Lakatos* István közli az 1919—1940 közötti időszak erdélyi szerzőjű és magyar zenei vonatkozású műveinek bibliográfiáját. (Uo. márc. 3. sz., 57—62. p.) *Mikó* Imre pedig 1943. nov. 12-én elmondott budapesti országgyűlési beszédében felidézi az 1868. évi magyar nemzetiségi törvényjavaslat hetvenöt év előtti benyújtása történetét. (Uo. 1943. dec. 12. sz., 265—267. p.) Végül soroljunk még fel néhány érdemes ismertetést. *Sziklay* László ekkor mutatja be a Na brehu čiernych vod (Sötét vizek partján) címmel szlovákul kiadott modern magyar versantológiát *Szalatnai* Rezső összeállításában és jegyzeteivel, Emil Boleslav *Lukač* bevezetésével, valamint Valentin *Beniak*, Štefan *Krčméry* és E. B. *Lukač* fordításaival. (Uo. 1943. okt. 9. sz., 206. p.) *Kovács* Endre recenziót ír *Jócsik* Lajos: Iskola a magyarságra (Pécs, 1942. 73. p.) című könyvéről. (Uo. 1943. márc. 3. sz., 65. p.) *V. G.* [Vámszer Géza] pedig ismerteti a „48-as Erdély. Zsebkönyv" című Kolozsvárt 1942-ben kiadott munkát, mely *Jordáky* Lajos, *Balogh* Edgár, *Szenczei* László, *R. Berde* Mária, *Nagy* István és mások 1848—49-ről szóló történeti tárgyú írásait közli. (Uo. 1943. máj. 5. sz., 111—112. p.)

Még 1944-ben, a folyóirat utolsó tíz számában (még az utolsó számokban is, 8—10. sz.) találunk nemzetiségi tárgyú cikkeket. Ilyen például *Halácsy* Dezső joggal vitatható cikke (uo. 1944. febr. 2. sz., 33. p.), melyben megrendítő körülmények között is a következőkről tűnődik: „Amidőn afölött töprengünk, hogy hazatelepíthetünk minden külföldi magyart, három szempontra kell figyelemmel lennünk. Az első, hogy nem tudunk minden magyart hazahozni. A másik, hogy egységes tömbben élő magyarokat hazatelepíthetjük. A harmadik, de nem utolsó szempont, hogy az itteni magyarokat igyekezzünk magunknak véglegesen megtartani." Persze ugyanekkor már hosszú évek óta egészen más létkérdésekről volt szó, mégsem érdektelen, hogy még ekkor is felmerül a kérdés. Találunk egy-egy érdekes román sajtó- és zenetörténeti tanulmányt. Az egyik *Domokos* Sámuel írása. (A magyarországi román folyóiratok szerepe a román irodalom kialakulásában — uo. 1944. febr. 2. sz., 33—35. p.) A másik a kolozsvári *Lakatos* István rövid tanulmánya a román népi dallamgyűjtés bukaresti műhelyéről. (A bukaresti népdal-, fonográfmúzeum. — Uo. 1944. márc. 3. sz. 62—63. p.) „Egyetlen évben [é.: 1928-ban] ... a fonográfarchívum 4308 román népi dallamot mondhatott magáénak. Ma már mintegy 7 ezer népi dallama van a fonográf-

archívumnak Bukarestben... Legértékesebbek és legteljesebbek az Olt, Moldva, Besszarábia és Dobrudzsában végzett gyűjtemények."

A Láthatár következő számában E. B. *Lukač* A Duna (Dunaj) versét találjuk *Garzuly* Gyula fordításában. A vers a következő lírai felhívással zárul: „Álmodj Duna, álmodd ma a város álmait." (Uo. 1944. ápr., 4. sz., 79. p.) Ugyanott (90—91. p.) *Tóth* Béla érdekes ismertetést közöl *Ács* Tivadar összeállításáról. (Népek tavasza. Ismeretlen Kossuth-levelek. Bp. 1943, 332 p.) Ilyen és hasonló közlésekkel zárul a folyóirat a nemzetiségi kérdéssel és a kisebbségvédelem ügyével még ekkor is foglalkozó befejezetlenül maradt utolsó évfolyama.

4.

Csuka Zoltán 1945-ben Pécsett „második otthonában" ismét lapot szerkesztett. „Az induló *Új Dunántúl* című lapnak lesz az első szerkesztője. A *Batsányi Társaság*ban szervezi a magasabb irodalmat, részt vesz az újra induló Sorsunk munkájában — írja indulásáról *Czine* Mihály *Csuka* összegyűjtött versei elé írt bevezető tanulmányában. (Az idő mérlegén. Bp. 1977. Magvető. 44. p.)

A rövid pécsi szerkesztői szakasz után már 1947 elejétől feltűnik Budapesten. Érdligeti otthonából megkezdi az új folyóirat, a *Déli Csillag* szervezését, majd szerkesztését. A Déli Csillag az 1947 október—novemberi kettős számmal indult havi folyóiratként és 1948 decemberében a második év 12. számával végleg megszűnt.

Életrajzírói bizonyára megírják majd az ötvenes évek első felében elszenvedett „fekete évei" történetét, majd az utóbbi negyedszázadban végzett írói és műfordítói munkásságát. Ebből az életműből az utolsó negyedszázadban kimaradt önálló lapszerkesztői tevékenysége. Van azonban éppen publicisztikai útja 1945 és 1947 közötti szakaszával kapcsolatosan egy igen lényeges kérdésünk. Az ugyanis, hogyan alakulhatott volna életútja Pécsett, ha megmarad a helyi napi sajtónál, és ha szorosabbra fűzi a Sorsunkkal való kapcsolatát. Kérdések, amelyre az elmúlt hosszú időszak után aligha adhatunk közelebbi választ.

Amire azonban bármilyen vázlatosan válaszolhatunk, az a Déli Csillagban rendelkezésünkre áll. S ez annak rövid megválaszolása, hogy mit jelentett Csuka Zoltán publicisztikai működésében a Déli Csillag szerkesztőjeként eltöltött tizenöt hónapos időszak és annak néhány fontosabb adata. Elöljáróban mondjuk meg, hogy a vajdasági és a Láthatár-évekhez viszonyítva ez az időszak pályaképében nemcsak időben, tartalmában is jóval kevesebbet jelentett.

Feladatunk a nyolcvanadik születésnap alkalmából csupán az lehet, s ez sem kevés, hogy vázlatosan szóljunk ekkori folyóirat-szerkesztői munkájáról, melyet a magyar—jugoszláv államközi válság a Déli Csillagon belül is két részre, egy pozitív és egy negatív részre osztott.

Az első részben — mint tudjuk — a magyar—jugoszláv kulturális kapcsolatok ügyét szolgálta a folyóirat. Az utóbbiban (1948. 6—12. sz.) az államközi válság áradatába sodródott a nemrég (1947. okt.—nov., 1—2. sz.) a két ország együttműködése ügyének ápolására létrehívott folyóirat és a Magyar—Jugoszláv Társaság.

Az első pozitív szakaszban (1947. 1—3. sz., 1948. 1—5. sz.) sok minden valóban ígéretes és reményteljes volt. Az első kettős számból (1947. 1—2. sz.) kiemelkedett *Csuka* Petár Petrovics *Njegos* hősköltemény kiadása századik évfordulójára írt emlékezése (Százéves a Hegyek Koszorúja. — Déli Csillag, 1947. okt.—nov., 1—2. sz., 3—5. p.), majd néhány részlet a drámai költeménynek az ő tolmácsolásában készült fordításából. (Uo. 1947. 1—2. sz., 15—19. p.) Ebben a reprezentatív számban olvassuk Ivo *Andrics* „Az álom" és Miroszlav *Krlezsa* „Terézvári temetés" című elbeszéléseit (uo. 20—22. p. és 23—37. p.) Csuka művészi fordításában. Ugyanitt *Hadrovics* László magasszintű ismertetést közöl *Andrics* „Híd a Drinán" című rövidesen világhírűvé vált regénye magyar fordításáról. (72. p.)

A jugoszláviai magyar írók közül *Sinkó* Ervin hosszabb útleírását közli a folyóirat. („Utazás az Ifjúsági Vasútvonal birodalmában". Uo. 56—59. p.) A hazai írók közül *Szabó* Pál részletes útleírását Jugoszláviáról. (Uo. 62—64. p.)

1947. december 8-án a két napja már Budapesten tartózkodó *Tito*, a Jugoszláv Szövetségi Népköztársaság miniszterelnöke és *Dinnyés* Lajos magyar miniszterelnök aláírja a magyar—jugoszláv barátsági, együttműködési és kölcsönös segélynyújtási egyezményt. A közvetlen eseményekről az egyezmény szövegével a Déli Csillag tudósít a következő számban. (*Szerződés a békéért.* — Uo. 1948. jan. 1. sz., 1—15. p.)

Az 1948. évi első öt számban érdekes cikkeket, esszéket, verseket olvasunk. Az esszé- és tanulmányanyagból kiemelhetjük a pécsi *Angyal* Endre két barokk tárgyú esszéjét. (*A délszláv barokk világából.* Uo., 1948. jan. 1. sz., 17—21. p. — *Délszláv népi epika.* — Uo. 1948. máj. 5. sz., 164—168. p.) Találunk azonban modern tanulmányt is Angyal Endrénél. (*Partizánok költője: Brankó Tyopity.* — Uo. 1948. febr.—márc., 2—3. sz., 75—77. p.) *Dudás* Kálmán esszét ír *Radicsevics* Brankóról és ehhez mellékeli szemelvényeit a költő *Diákbúcsú* (Djacski rasztanak) című verséből. (Uo. 1948. jan. 1. sz., 25—26. és 27—28. p.)

Míg korábban a folyóirat *Csuka* több fordítását közli, most cikket ad tőle „Ignyátovics Jakov és a magyar szabadság" címmel a szentendrei születésű író „Vásza Respekt" című regényéből vett szemelvényekkel. (Uo. 1948. jan. 1. sz., 30—31. és 31—33. p.) Ugyancsak Csukától olvasunk két rövid műfordítást Vuk *Karadzsity* gyűjtéséből. (Két bosnyák virágének. — Uo. 1948. febr.—márc. 2—3. sz. 87. p.)

Érdekes irodalmi közlés *Spira* György Ivan Goran *Kovacsics* emlékének ajánlott „Szerbia háború után" című verse (uo. 1948. febr.—márc. 2—3. sz., 50. p.), *Sinkó* Ervin „Tizennégy nap" regényének részlete (uo. 78—80. p.) és *Sztankovity* Boriszláv „Romlott vér" című regényrészlete, Csuka Zoltán fordításában. (Uo. 81—87. p.)

Fontos hosszabb beszámolóból értesülünk a Magyar—Jugoszláv Társaság második évi közgyűléséről (Bp., 1948. márc. 20-án). Ezen a közgyűlésen választották meg *Rajk* Lászlót a társaság elnökévé és ekkor olvasta fel Csuka, mint a társaság titkára Tildy Zoltánné, a társaság társelnökének a közgyűléshez intézett üzenetét. (Uo. 1948. máj. 5. sz., 193—198. p.)

Befejezésül még Jugoszláviában tett magyarországi írólátogatásokról ad hírt a folyóirat. (Gergely Sándor, Heltai Jenő, Sőtér István, Tolnai Gábor és Várnai Zseni. — Uo. 1948. jan. 1. sz., 47. p.) Még egy fontos pécsi rendezvénysorozatról értesülünk a folyóiratból. (*Máj. 9—15: A Magyar—Jugoszláv Barátság Hete Pécsett.* — Uo. 1948. máj. 5. sz. 161. p.)

*

A Déli Csillag 1948 júniusától az év decemberéig, tehát még a magyar—jugoszláv államközi válság első hónapjaiban is megjelent. Éles támadások, igényes műfordítások, nemzetiségi tárgyú cikkek, színvonalas néprajzi közlemények váltakoznak az utolsó számok hasábjain. Nehezen és elkeseredetten harcolt igazáért, létéért a szerkesztő, akit ekkor már alig néhányan segítettek a megmaradt munkatársak közül. Nem állt segítségére a Láthatár-években működött „kisebbségtudományi munkaközösség" töredéke sem, hiszen 1948. május kezdetétől a folyóiratnak nem volt többé sem tudományos, sem kulturális iránya. Az utolsó számokban tehát ellentétes, sőt ellenséges hangvételű propagandacikkek és szinte hatástalan kulturális közlemények váltogatják egymást a folyóirat hasábjain. Mégis, még ebben a végzetes időszakban is találunk néhány olyan irodalmi közleményt és tudósítást, amelyekből arra következtethetünk, hogy a folyóirat pozitív időszakából, kisebbségi programjából is megőrzött lényeges elemeket. Ilyen például *Kovács* József érdekes néprajzi leírása a több mint kétszázötven éve Mohácson élő bunyevácok és sokácok hagyományairól. (*Délszláv népszokások és „betyárnóták" Magyarországon.* — Uo. 1948. szept. 9. sz., 305—307. p.) Ide sorolhatunk még több nemzetiségtörténeti cikket és tudósítást. Ilyen a *Kapás* Gyula álnéven író *Moravek* Endre több érdemes tanulmánya és tudósítása (*Délszláv megnyilatkozások az 1861. évi országgyűlés nemzeti-*

ségi vitájában. — Uo. 1948. nov. 11. sz., 371—375. p. és dec. 12. sz., 411—416. p.) Ugyanő hosszabb ismertetést írt az „1848—49. évi Iratok a nemzetiségi megbékélésről" című gyűjteményről. (*Az ismeretlen Negyvennyolc.* — Uo. 1948. szept. 9. sz., 284—286. p.) Feltehetően ő közölte „A nemzetiségi béke ünnepe" című tudósítást egy országos nemzetiségi pályázat magyar tanítóképzőseiről. (Uo. 1948. szept. 9. sz., 282—284. p.) Hosszabb fejezetet közöl a folyóirat az 1875-ben huszonkilenc éves korában meghalt *Markovity* Szvetozár főművéből, feltehetően Csuka tolmácsolásában és jegyzeteivel. (*Szerbia Keleten.* — Uo. 1948. nov. 11. sz., 375—380. p.)

A folyóirat életében oly súlyos év végén találunk még egy-egy néprajzi és műfordítási közlést. Az egyik a *Karácsonyi délszláv népdalok és koledák,* amit a lap ismeretlen fordítótól közöl. (Uo. 1948. dec. 12. sz., 417—418. p.) Találunk még ebben a számban *Molnár* Sándor fordításában és hosszabb bevezetésével egy Sztevan *Szrémac*ról való érdekes műfordítást (Sztevan Szrémac: Áca Groznica. [Elb.] — Uo. 1948. dec. 12. sz., 421—427. p.) A zentai szerb író — olvassuk az említett bevezetésben — „a múlt századfordulón a legtermékenyebb szerb író volt". Ezzel a műfordítással és bevezetéssel fejeződik be a Déli Csillag utolsó szakasza.

Ebben az időszakban a változott körülmények miatt az író és a publicista átmenetileg nem teljesíthette eredetileg vállalt programját. A válságos időszakban csak átmenetileg apadt el Csuka Zoltán nemzetiségi és kisebbségvédelmi publicisztikája, amely korábban, a vajdasági és a Láthatár-években oly jelentős eredményekkel gazdagította akkori problematikánkat. Új eredményei azonban az újabb művekben tovább hatnak. Igazolják és bizonyítják Csuka irodalmi és közírói útjának, nemzetiségi és kisebbségvédelmi eszmevilágának töretlenségét.

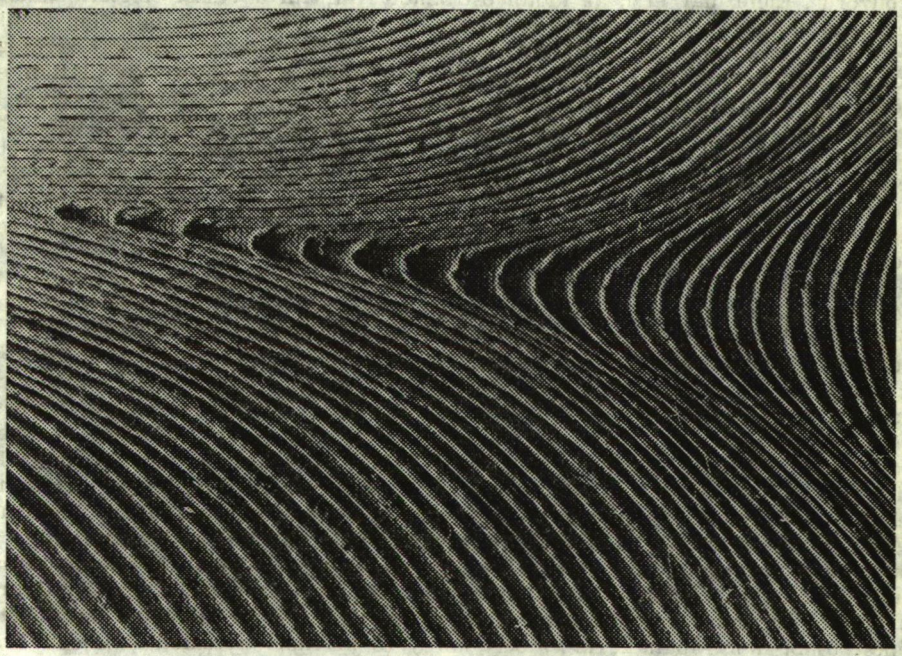

VÁRNAI GITTA MUNKÁJA

Csorba Győző: A világ küszöbei

Csorba Győző új verseskönyve nem szokványos őszikéklíra. Hiányzik belőle a rezignált vereségtudat, a nosztalgiák megszépítő mámora, az érzelmi feloldódás kompromisszuma. Inkább szigorú számvetés, könyörtelen szembenézés önmagával és sorsával, az intellektus önkínzón éber működése. Az impresszionisztikus sejtelmességgel és homállyal szemben élettényekből józanul építkező. De a költői szemlélet e „pozitivizmusa" csupán kiindulópont a számára. Sohase reked meg a konkrétumok szintjén, a versbe beemelt köznapi szituációkból filozofikus magaslatokra jut. Súlyos, de nem nehézkes költészet. Súlyossá a gondolat töménysége teszi, az eszme plazmaállapota, a nehézkességtől igényes formakultúrája óvja meg, a kifejezés változatossága.

Élmény- és tárgyköre a lét határhelyzeteit foglalja magában. A költő szüntelen elmúlás és maradandóság fauszti pillanatát éli, „a világ küszöbén", ahonnan hátra is, előre is látni, egyszerre kívülállóként és belülvalóként. Szigetre szorul, művét a fragmentummá válás esélye fenyegeti, exodusa azonban mégse csupán számüzetés, hanem sűrített létezés is. Ha a lét beszűkült is, még lehet a pillanat „teljességgyönyörű". Élete, úgy érzi, az időtől ostromlott vár, ám a veszélyeztetett életerő, a pusztulás sejtése megsokszorozza humánus energiáit. Világa csak látszólag statikus, mert az állapot, amelybe jutott, folyamatok keresztmetszete. Megéli sorsszerűség és akaraterő dilemmáit is. A „valóságos és lehető fészkek meghiúsulása" láttán egyszerre szakad ki belőle a tiltakozás izgatott, és a belátás katartikus szava. Hol kegyelemért eseng, hol pedig daccal követeli az ünnepet. A „félig-élet", habár börtönként, szinte már babitsi alfa-omega sorshelyzetként nehezedik rá, emlékezet és képzelet által kitágítható. Az ember, a „különleges találmány" némi Picasso-ötlettel mikrokozmosszá sokszorozható. Alkotói kétségek is gyötrik: vajon értelmezhető-e egyáltalán a létezés, vagy magyarázata csupán önmagában van, az öntudatlan vegetáció burjánzásában? „Vér" és „tinta" — nem antagonizmus-e?

Csorba lírája telítve van feszültséggel, nyugvópontot nem lelő mozgással, természetes fejlemény tehát kötetének drámai alaprajza. A ciklusok ellen- és tükörképei egymásnak. A *Helyzetváltozás*ban a lírai középpont a személyiség, amely elmúlás és ellenállás, öregség és önmegőrzés élményeiből és meditációiból párolja le az önnön helyzetét megfellebbező sorspanasz és sztoikus megnyugvás költői magatartását. A *Nélkülem is:* az Én trónfosztása, mint bukolikus líra, a természet örökkévalóságának apoteózisa. A „nélkülem is így lett volna" belátása, az önelvű individuum létjogosultságának megkérdőjelezése. A tanulság inkább katartikus, mint pesszimista: „Nem lesz semminek se híja, sorsom a Sors ha leírja." Az *Érmek*kel új költői dimenzióba jutunk, a portrévershez. Ady és Kormos, Janus Pannonius, Egri és Ferenczy sorsán (a nevek egyszersmind ízlés és tájékozódás égtájait is jelzik) emberi nagyság és tragikum változatait vizsgálja. A sorshelyzet ellentmondásait tárgyaló kötetnyitó ciklusra az útjelző példaéletek megidézésével, a természeti lírára az öröklét humánus lehetőségeivel utal vissza. A *Velük:* e heroikus szemlélethez képest újabb kontrapunkt. Az embert környező kisvilág, a család intimebb lírája, benne a *Visszaszámlálás* megrendítő, Szabó Lőrinc *Huszonhatodik éve* mellé helyez-

hető nagyversével, a „vér szerinti idegen" keserűségének és a „valóságból kipenderülni" önfeledt játékának pólusaival. Egyaránt analógiája a meditatív és bukolikus versek csoportjának. *A másik rejtély* új kilátó a költői szerpentinen: a mitikus, az álarcos költeményeké. A fölvett tárgy mögött csak halkan zenél rezignáció és önirónia lírája, a vers előterében megváltás és megválthatatlanság látomásai sorjáznak. A *Halott lány hajfürtje* az aprócska tárgy mágikus hatalmát hirdeti, a *Szapphotöredék* a testmítosz megtartó erejét. Az *Epigon-Hamlet* témája a feltámasztás misztériuma, a *Fölfedező* az aranyásók szerencséjéből növel erkölcsi szimbólumot. Ám a *Fekete füzet* — a sutba kényszerült királylány motívumával — már ellenmese, Babits *Fekete országa*nak parafrázisaként ható. A cikluscímadó vers pedig — „a halál mellé párnak álló" ember metaforájával — a lét Apokalipszisét idézi. A *Szél ellen* is a világ megváltoztathatatlanságát beszéli, de más nyelven — a szatirákén. A morál jószándéka megfeneklik az élvezetvallás automatizmusán. A kötetzáró ciklus, *A túli nap felé* oly módon kontraszt, hogy az előzőek érzelmi és gondolati anyagának magasabb szintű összefoglalása, a szintézis igénybejelentése. Ráció és életösztön egyensúlya: „Szép sorsomat építi minden kéz, amely törvényszerűen fosztogat." A szem „késéles" akkor is, midőn „lehúzzák a redőnyt". A költő előre gyászolja magát, de eljátssza „a folyamatos katarzis játékait" is. A test e — főképp kórházi élményekből táplálkozó — költeményekben csoda is, szégyen is, de önmagában nem elegendő vigasz. „Dajka kell vagy kellene", de erre a hit kevés, s a gyermekkorból föl nem támasztható. „Az árnyék nagyobb-e rajtam, a fény-e?" — kérdezi. Az ellentmondások összege mégse a kétségbeesés, hanem az eszmények által megvalósuló katarzis. Természet és morál, ön- és valóságtudat megtartó szövődése, kapcsolódása.

A líra Csorba Győző számára személyesség és tárgyiasság pontos ötvözete. A verset „szíve vérével" írja, egyéniség és műalkotás teljesen egybevágó megfelelésével, de önnön tudatát — akár egy világ fele fordított képernyőt — kívülről is képes figyelni. Vallomásosság és áttételesség, a kitárulkozás visszatarthatatlan vágya és — ha nem is parnasszien, de távolságtartó — közvetettebb lírikusi magatartás egyaránt jellemzi. Költeményeit olvasva a benyomásunk: valami „archaikus" erő, modern érzékenységbe költözve. A szavak kohézióját a költő a tartalmatlan kapcsoló- és töltelékszóknak, az írásjelek kényelmes pihenőinek az elhagyásával növeli, azaz a feszültséget térfogatcsökkentéssel. Dikciója tömör, lényegre szorított, fölfokozottan expresszív erejű, akár egy monológ a klasszikus tragédiák ötödik felvonásából. Nincsenek kulcsszavai vagy kulcsversei, az eszme, az érzés egyenlően oszlik el a költemény kisebb és nagyobb egységeiben, minden űrt és hézagot kitöltvén, az egység érzetét erősítőn. Valóságos „küklópsz-tömbökből" építkezik; fogalmak, képek éles körülhatárolásával, geometriai alakzatokra emlékeztető kemény anyagszerűséggel. Törvényt kereső alkotó: a verset megtisztítja a ráaggatott lírai díszektől (felesleges hasonlatoktól, kiabáló színektől, zsongító melódiáktól), megfosztja külsődleges ékességeitől, mintha csak a lényeg csontvázára csupaszítaná. Költői nyelve a felsorolások és megnevezések tényanyagával súlyosbított, lávaszerűen kiomló és megszilárduló szép magyar nyelv. Verse szinte dantei módon zárt világ, problémák, gondolatok, érzelmek bevégzettsége. (E befejezettséget Tüskés Tibor találóan írja le körkörös szerkesztésként.) A forma feszességét mégis oldja a kifejezés könnyed változékonysága. Ahány költemény, szinte annyiféle műfaji s ritmikai variáns — a prózaverstől a rímes jambusig, a szabadversektől a nehéz antik strófaszerkezetekig, a négysorostól a többdimenziójú kompozícióig. Fölényes technikával megvalósított, keresettség nélküli, póztalan és puritán természetesség.

Csorba magányban érlelődő, belülről fejlődő, problémagazdag lírája a Nyugat harmadik nemzedékeként ismert költőgeneráció kivételes teljesítménye. A megszenvedett mívesség, a fegyelem alá vont kétely és nyugtalanság, a „latin világosság" stíluseszménye szerint megformált mély és bonyolult gondolatiság, az önépítés magas erkölcsi igénye — költészetének maradandó értéke. (*Magvető.*)

GREZSA FERENC

Baka István: Tűzbe vetett evangélium

A *Tűzbe vetett evangélium* mindössze huszonegy versből áll. Ez a vékony könyv azonban hiánytalan egész, líránkban megbecsülendő érték, Baka István költői pályájának mély felelősségű folytatása és új kifejezési lehetőségek keresése egyszerre. Négy-öt versből álló ciklusai is a teljesség benyomását keltik. Ennek legfőbb oka a jellegzetes és zárt motívumkör, valamint a szigorú kompozíció. Baka István kevés motívummal dolgozik, költői világérzékelése nem extenzív, hanem intenzív. A verset megszenvedi, szinte kigyöngyözi magából, papírra már csak hibátlan látomásait veti. Rá valóban érvényes az, hogy a gyönge és jellegtelen verseit meg sem írja. Költői személyiségének olyan erős belső sugárzása van, hogy verslátomásai törvényeikben erősen hasonlítanak egymásra.

A történelem, a természet és a keresztény mitológia motívumaiból építkező versvilág drámai karakterű világképet mutat. A versek szuverén, érzékletes látomásvilága értékek pusztulását és küzdelmét jeleníti meg. Kifosztott, meggyalázott történelem, feldúlt, eredeti jellegüktől megfosztott vidékek, kiszolgáltatott ember, elkaszált rétek mutatják a pusztítást, s még inkább az asszociációk iránya. A természet és történelem motívumaihoz szinte mindig a kifosztottságot, rabságot, megbilincseltséget kapcsolja a képteremtő képzelet. A havas téli tájat csíkos fegyencruhás, kopaszra nyírt, felemelt karú fák jelenítik meg, a tavaszi hóvirágok pedig „vízbe fúló szájából villanó fogak". Vigyázzban állnak a fák, s az eget megszállják „szürke egyenkabátos fellegek". Az asszociációknak ez az irányultsága egyértelműen mutatja, hogy Baka István költői szemlélete illúziótlan, veszteségeket, omlásokat, tragédiákat számontartó. Egyénieket és közösségieket egyaránt. Költészetének legfontosabb eleme a kép: a hasonlat és a metafora. Bevallottan törekszik arra, hogy a hasonlatokban és metaforákban érzékletes elemet ne elvont, hanem másik érzékletes motívummal kapcsoljon össze, így a versben látható világot teremtsen. A két elem között azonban akkora a távolság, és olyan határozott mégis az irány, a szemléleti rokonság, hogy egységes, szemléletes látomás jön létre az erős törvényű társítás révén. Erős egyéni atmoszférát teremt, talán éppen a kevés elem gazdag variációi révén. A *Háborús téli éjszaka* című kompozíció VII. részében például a lángot, a hasonlítottat csupa mozgásképzet (ráng, lobog, leng, remeg), a hasonlót pedig a háborús erőszak variációi építik föl (erőszakolt asszony, katonavonat után lengetett kendő, akasztott hullája a szélben, döngetett kapu). A Baka-vers atmoszféráját ez az érzékletes látomásvilág adja, s az ennek a tragikumával szembefeszülő, küzdő és cselekvő emberi szándék. A nem ritkán apokaliptikus jellegű látványvilággal szembeszegül a megmaradni akaró nemes emberség, a humánum, az élet szépségének, gyönyörűségének vitális kívánása, az illúziótlanul is elkötelezetten életérdekű költői személyiség. Sorsát az nehezíti, hogy a látványvilág abszurditását, irracionalitását érzékeli, önmagát tehát kiszolgáltatottnak, nagyobb erők játékának is kénytelen tekinteni. Ennek a kiszolgáltatottságnak, s az ellene való küzdelemnek a kifejeződése a versvilágban a gazdagon, árnyaltan kimunkált biblikus motívumkör. A biblikus motívumok távlatosítják, nagyobb horizontúvá teszik a versvilágot. A hatalmas szétszóratással szembeszegülő ember ölelésén „Isten teremtő gyönyöre" lobban át. Máskor a teljes kiszolgáltatottságot okozó kényúr képében jelenik meg az Isten. „Sátán és Isten foglya" is a költői személyiség, „lenn förtelem, fennen közöny" — ez a lírai alany közege.

Istenkereső és Istent nem találó, Istennel viaskodó költészet a Baka Istváné: „Mint papírhulladékkal teli réten / ételt keresgélő kutya, futkos pupillám a szemfehéren, / de Istenre nem talál soha" — írja a kötet címadó versében. Istenképzetébe a rendet, értelmet, a humánus létezés lehetőségeinek biztosítását szervezné, de racionalizmusa, élesen mérlegelő tekintete mindezeknek csak a hiányával találkozik a világban. Ezért istenképzete is elveszti pozitív tartalmait, többnyire az irracioná-

lis erők foglalatává lesz. Vagy számonkéri rajta a létezés abszurd és irracionális vonásait. Ily módon a *Tűzbe vetett evangélium* az ember magára maradásának és kényszerű magára eszmélésének a könyve. Illúziónak minősült, tűzbe vettetett hát az evangélium, az örömhír.

Az ember kiszolgáltatott, retteg, vergődik, létbeli pozíciója az üldözött vadé ebben a költészetben. És hideg bilincsként kattan rá a reggel horizontja. De nem nyugszik bele a szétszóratás, kiszolgáltatottság, rabság pozíciójába. A tapasztalat tényeivel szemben szívós ellenállási harcot vív: legtöbbször éppen azt kutatja a vers, hogy mit lehet tenni, cselekedni az olyan vesztes helyzetben, amelyik leginkább a teljes megadást, önfeladást sugallná a léleknek. Baka István a veszélyeztetett minőség létérdekű küzdelmét mutatja meg költészetében. Nemzeti értelemben az „anyanyelv szerzetesköntösébe" és a kultúra megtartó védelmébe, az önmagunkkal való azonosság biztosítékaiba menekíti a „szűkülő hazát" *(Bolgárok, Székelyek)*. Nemzeti és egyéni, személyes vonatkozásban egyaránt a pusztítás erőivel való egyértelmű szembeszegülés, harcvállalás pozícióját választja. Történelmi példákkal erősítve, a szabadságharc bukása utáni Vörösmarty virrasztó magatartását vállalva mondja: „Égessen, mit kimondani / nem lehet, legalább mibennünk! *(Vörösmarty)*. A *Balassi-ének* is a szembeszegülés etikumát vallja: „legalább / kardunk élén csillogjon ez az / esőcsepp-gyöngysoros világ!" Ebben a két idézetben a „legalább" nem töltelékszó, nem nyelvi sallang, hanem annak a szituációnak megjelenítésére szolgál, melyben a küzdelmet nem a győzelem reménye, hanem az emberi erkölcs, méltóság igénye motiválja. Azt a magatartásformát kutatják a versek, amellyel méltatlan helyzetben is meg lehet maradni emberi méltósággal és fölemelt fővel.

Baka István nem tud és nem akar fél szívvel szeretni sem embert, sem hazát. Költői személyisége számára nem levetkőzhető a haza, határait sebhelyek rajzolták rá, hozzánőtt, vele azonos. Ennek a kapcsolatnak éppúgy megvannak az ésszel mérhetőn túli kötései, mint ahogy a szerelem sem megfontolás dolga. Baka István különféle témakörű versei egyazon létszemlélet, egyazon erkölcsiség jegyeivel kapcsolódnak szorosan egymáshoz. Verseinek szigorú struktúrája a költői személyiség mély felelősségű cselekvő eltökéltségéből értelmezhető. Egy-egy vers világán belül ismétlődnek a motívumok, de nem változatlanul, hanem egyre inkább akcióba lendülten. A zárókép gyakran rokon az indítóképpel, de ami a nyitányban látvány, az a zárképben már dinamikus viszonyban van a cselekvő lírai alannyal, aki érte vagy ellene kiáll, küzd. A cselekvés nem különül el a látomástól, hanem abból bontakozik, annak szerves részeként jeleníti meg az életakaró, a lehetetlennel is szembenéző, etikus magatartást.

Az eddig említett poétikai mozzanatok talán inkább e líra belső folytonosságát, kristályosodását mutathatták. A költői ítélkezés elsősorban egyetlen motívumkör kidolgozásában, egyetlen szituáció éles fényű megvilágításában nyilatkozott meg. És főként komor, tragikus hangvételben, rövid, zárt motívumkörű dal vagy ballada formájában. A Gustav Mahler emlékének ajánlott *Trauermarsch* viszont olyan ironikus vízió, melyben az irónia az emelkedettséggel, tragikummal ütközik, s így teremt különleges groteszk látomást. A kötet igazi újdonsága és az utóbbi évek kiemelkedő látomásvers-kompozíciója a *Háborús téli éjszaka*. Ez az Ady emlékének ajánlott kompozíció látszólag az első világháború előzményeinek és tényeinek motívumaiból épített vízió, de egyes elemei Baka István más verseire rímelnek. Ez is hangsúlyozza a vers összegző, számvető jellegét. Pusztulásvízió ez a vers, mint a magyar történelem ihlette művek java része, de a pusztulás látomásánál fontosabb benne a felelősségre döbbentés kijózanító iróniája, indulata. Mély hazaszeretet és keserű perlekedés a felelőtlenséggel, a hamis ünneplések történelmi vakságával. Nagy László *Menyegzőjére* emlékeztető indulattal építi fel a hamis illúziókra alapozott orgiajellegű nemzetvíziót, azt a kezdete sincs, vége sincs, búcsút és hajtóvadászatot egybemosó kábulatot, felelőtlenséget, erkölcstelenséget, mely minden időben ebek harmincadjára juttatta a józanságot, realitást és erkölcsöt. Az orgiának felmérhetetlen történelmi ára lett: „kifosztott / katonahulla az ország". A felelőtlen tékozlás és következményének kettős látványa saját felelősségünkre döbbent a vers-

ben, hiszen a dolgokat elrendezni, tisztázni és megérteni vágyó költő kérdéseire nem válaszol az Úr. Sőt ezek a kérdések a létezését is lehetetlenítik. A virrasztó költő számára a passió vállalása marad, de szemlélete differenciálta az okokat és következményeket. A virrasztás nemcsak a nemzettel való sorsközösség vállalása, hanem elsősorban ítélkezés. Nem reménykedéssel, nem illúzióval, hanem éles kérdéssel zárul a kompozíció. A látomás mindig időtlenít. Kiemeli tárgyát a pillanat érvényéből, egyetemes értelmű vé teszi. A zárókérdés-sorban a fájdalom felelősségre szólítással társul, a vízió kiemelkedik közvetlen tárgyi világából és történetiségéből: a mának éppúgy szól, mint a múltnak. Miként Baka István egész költészete, ez a hatalmas arányú verse is nagy erővel fogalmazza meg a reális önismeret elkerülhetetlen szükségességét. Költészetének gyakori kérdő- és felkiáltójelei a drámai léthelyzet tudatosítását szolgálják: vagy-vagy kérdésként vetik föl az értelmes emberi lét, a nemzeti megmaradás és az emberi méltóság, erkölcs cselekvésre szólító ügyeit. *(Szépirodalmi.)*

GÖRÖMBEI ANDRÁS

Pokolból jövet

UTASSY JÓZSEF ÚJ KÖTETÉRŐL

Gyötrelmes könyv ez, fölemelő és riasztó egyszerre, irgalmatlanságában példa nélkül álló. Tehetetlen az ember vele szemben. Nagyság és köznapiság úgy vegyül itt, a vonzás és taszítás olyan elképesztő intenzitású erőinek játéka zajlik benne, amivel nehéz valamit is kezdeni. Olykor mintha csak médium lenne, amin át az élet szörnyei acsarognak. Vergődve szenvedi kegyetlen dühöket. Máskor a teremtő hatalom csodái igéznek, s már-már elfelejtenénk, hogy ez a kötet nem ismeri a jövő időt. Elfelejtenénk: a négy ciklus jelen, múlt, jelen, múlt tagolása annak belátása, hogy a lehetetlennek feszül. Vagy ez is másképp van? Ne törődjünk vele, mit mond az az Utassy József, akinek mindig is szentség volt a szó? Arra figyeljünk csak, hogy a vonatkozások és megfelelések alig felderíthető sokaságával átszőtt egység, zártság az egész szintjén és a legfontosabb pontokon fokozódott, ahogy a kifejezés hatásossága is? Tekintsük a kilátástalanságot, az esztétikai minőség kétségtelen csorbulásait, a *Csillagok árvájá*hoz képest világosan érzékelhető veszteséget olyan tényezőnek, amitől a dráma tragédiává sűrűsödik? Olyan tragédiává, melynek tétje a költészet, tehát a személyiség épsége? Megtehetjük, s valószínű így kell tennünk. Bár még akkor is számolnunk kell azzal, hogy a kötet stilizált világába most oly erővel tolulnak be az életrajzi elemek, a magánemberi mozzanatok, hogy akaratlanul erre az empirikus-szemléletes övezetre fordul a figyelmünk. Ami magyarázható a távolságteremtés nehézségeivel, értelmezhető az írás kényszerűségei felől, fölmutatható, mint a küzdelem dramaturgiai momentuma, elemezhető az új helyzet jellemző és minősítő sajátosságaként — mindegyik messzire visz. Csak a könyvet átható gyötrelmen nem enyhít. Csak nyugtalanságunkat képtelen megszüntetni.

Utassy József termékeny leleménnyel kísérli meg áthidalni a problémát. Az új versek közé sorolja az ideillő korábbiakat. Összjátékuk lebilincselő: egész egyszerűen hibátlan. Akár most is írhatta volna valamennyit. Az a benyomásunk támad, hogy ezt a költészetet nem érte váratlanul, ami történt. Utassy József talán nem, de művei sejtették, sőt, alighanem tudták a megpróbáltatások bekövetkeztét. Mintha a versek írnák őt — nem kívánt bizonyítékaként a belső egység, következetesség

bonthatatlanságának, a pálya elrendelésszerű logikájának. Vagyis a korábbiak az újakat olyan összefüggő, jelentéses egészbe kapcsolják, amiben ezek rejtett utalásokkal telítődnek, mintegy kiegészülnek, s éppen dokumentumvoltukkal, az eddigieknél mélyebbről és közvetlenebbül bizonyíthatják, mennyire az erkölcs, a fel nem adható szuverenitás, a helytállás Utassy József vezető eszméje. A hűség önmagához és vállalt feladatához.

De a leleménynek van a fentieknél egy fontosabb vonatkozása is. Aki ismeri Utassy József verseit, megállapíthatta: olyan alkat, aki nem tehet mást, tisztán és pontosan mondania kell igazát, tekintet nélkül a körülményekre. Szolgálja, s ugyanakkor kiszolgáltatja tehát a szó. Most a *Szélkiáltó* teljesebben, mert állapotra, s az állapot elháríthatatlanságára utalva fogalmaz: „furcsa tömlöc ám az ének, / rabja vagy de mégse véd meg". Itt már nemcsak arról van szó, amit a *Csillagok árvája* kapcsán jegyeztek meg róla, hogy „neki is cselekedet a szó, sors a vers", mint a magyar költészet nagyjainak. Arról is, hogy az ének: teljes létezésének egyetlen közege. Létmódja — ellentétben az „élménylírát" hangoztatók véleményével — már a *Csillagok árvájá*ban salaktalanul szelleminek mutatkozott, csak ez akkor nem tudatosult kellőképpen még Utassy Józsefben sem. Most igen. Most kiderült, milyen ez a költészet. Mindig is megtévesztő elevenséggel voltak jelen a műben a fogantató élmények, a mindennapi körülmények. De korábban egyik se önmagáért került a versbe, s ott nem a maga törvénye, logikája szerint hatott. Annyi volt a feladatuk, s ennek sugallatos gazdagsággal feleltek meg, hogy érzéki-szemléletes formában elénk idézzék az eszmei megjelenőt. Soha, egy pillanatra se lehettek tehát önmagukkal azonosak. Nem is tudtak azok lenni. Mintegy előteret alkottak csak. Most, az új versekben, a közvetlen élet izzása oly erős, hogy nehéz rajta áttekinteni: a virtuális világ, s a lényegi életet élő személyiség szükségképpen elhalványul. Ez az, amit Utassy József felismert, amikor „furcsa tömlöc"-nek nevezi az éneket. Csak benne létezhet magas igényeivel, a szépség, jóság, igazság, üdvösség eszméi szerint, csak benne képviselheti konzekvensen a küldetés elvét. Benne, de a valóság ellenében. S miután ez a valóság nemcsak a tágabb értelmű „énekijesztő kor"-t jelenti, hanem a szűkebb életrajziságot, a szellemi megjelenése elé torlaszt emelő empirikusságot is, a virtuális világnak erősítésre volt szüksége. Azokkal a versekkel tehette ezt a legkönynyebben, s a legtermészetesebben (ha már válogatott kötetet nem adhatott vagy nem akart kiadni), amelyek létezhetésének terét megteremtették, kitágították. Nem mondhatott le „talpalatnyi hazájá"-ról, arról, *ami nincs, de aminek lennie kell, mert lehetne.* Ha erről lemond, ha engedi hordalékkal feltöltődni, visszahúzódni, akkor magáról mond le. Hiszen ő ez a *lehetne,* „egy vén csillag kiszemeltje: / gáttalan galaktikáim kertje" *(Potomság),* akit „a Föld... fiaként üdvözölt, / s énekek énekének / fogadott föl a zöld. / Nem: csillagra cselédnek" *(Nyílt levél).*

A cím: *Pokolból jövet,* azt sugallja, hogy a legrosszabbon túljutott, pedig nem így van. A történteket, a démonikus örvényeket felidéző versek múlt idejűek, vagyis kétségtelen, hogy az igazi, a tragédiába forduló drámának Utassy József sem a puszta életért való küzdelmet tekinti. Animális szintről indít, a felakasztott, dögszagot árasztó kutya látványától, a „végem van" zéró pontjáról, a fogcsikorgató vergődéstől, de csak azért, mert nem tehet másként. Ez is ő. Ezzel is számot kell vetni, ezt is ki kell beszélni, s vállalni, hogy a magával való azonosságát világos elmével tisztázhassa visszamenőlegesen is. Ő volna az a meztelen és mozdulatlan, szelídségében is heroikus alak, aki csillagok töviskoszorújával koponyáján jelenik meg? Akiért aztán „szirénaszóval jönnek... a fehér köpenyesek"? *(Lakótelepi Jézus)* Ő volt az, aki Istennel perelt *(Egy süket és vak Isten panaszfalára),* noha régtől tudja, hogy Isten csak fény a bilincsen? S ő, aki „megőszült magzat"-ként ordított vissza az anyai öl odújába? *(Eset.)*

Szinte észrevétlenül ugyan, de a kérdések két jellegzetesen tradicionális magatartásra irányulnak: a szenvedő-megváltóra, s a perlő-viaskodóra. Egyik is, másik is kitüntetetten személyes, tehát idegen Utassy Józseftől, aki előző kötetének tanúsága szerint, küldetésének tudatában bár, de félreérthetetlenül „Ember"-ré, ama

végső értékké redukálta magát, ami valamennyiünkben közös. „ÉN — az mindig valaki más" — írta Rimbaud-tól származó mottójában. Önmagát feladni — erőt adó tudat — még elveszett állapotában sem képes. Ugyanakkor alakját e versekben egyszerre láttatja valóságosnak és szimbolikusnak, helyzetét konkrétnak és lényeginek, tehát szinte megszólalása pillanatában, az animális szint ellenére, jelezni tudja e távoli terrénumokat egybefogó, s az őt egyedül kifejező teljességigényt, illetékességérzést. Drámáját, a megoldásra irányuló erőfeszítéseit ez az igény és illetékességérzés teszi jelentőssé, amikor egy korábbi mű segítségével megkísérli érvényesítésüket és személyesben az általánost nyomatékosítva helyzetét, lehetőségeit a világra vonatkoztatja: „Nézzétek: karomon gyászszalag növekszik! Lassan már / oly nagyra tágul, hogy ráhúzhatjátok a Földre is." *(A kör átváltozásai.)*

Innen versről versre esendőség és nagyság, következetes, az ösztönöket is fegyelmezni akaró meggyőződés és döbbent reménytelenség lüktet egymásban. Olyan atmoszférát teremtve, amelyben minden szó izzani kezd, egyik sor a másikba olvad, a feszültség átüt a versen, értelmét a következőbe kapcsolja, jelentését egy magasabb, ciklust kristályosító, kötetszervező logikába köti. Miközben az egész lépésről lépésre halad, mintha semmi olyat nem akarna maga mögött hagyni, amivel nem nézett szembe, amit nem vizsgált meg aprólékosan. Késlelteti a neki-nekilóduló folyamatot, ami új feszültségekkel telíti az amúgy is robbanásközeli helyzetet. Egyszersmind jelzi: olyan emberrel van dolgunk, aki az életét tette fel arra, amit csinál, s végigcsinálja amit elkezdett, ha belepusztul is. Ezért lenne méltatlan az öngyilkosság *(Aki maga elé mered)*. Ezért hárít el mindent, ami útjából kitérítené, ami ezt a lényeg felé törő szándékot gyengíthetné vagy meghamisíthatná *(Csengés ezüst emléke száll)*. Ezért is kész újra és újra elölről kezdeni mindent, ha érzi, hogy a „május ragyája" ráég és megrontja *(Kovács Istvánhoz)*.

A személyiség hatalmának növekedését, koncentrációját jelzi, s másféle feszültségek forrását nyitja meg az az ellentét, ami a teljes kilátástalanságot, a feloldás lehetetlenségét panaszló érzelmi érvek, s a mind magasabbra lendülő versek *fent*je közt támad, akkor is, ha ez a *fent* jórészt korábbi teljesítmény. „Félek már magamtól, / félek, nagyon félek" *(Félek már)*; „jogom van, / jogom: / a természetes halálhoz" *(Halál úr)*; „Az éjféli víz vonzott engem, / ... nyelvemen volt már a szentséges ostya" *(Halálra váltam)*; „Elhagyott minden. / Isten se pártol. / Száműzetett az / ének a számról" *(Daltalanul)*; „Jaj most vagyok csak / igazán árva" *(Holt pont)* hangzik szüntelenül az egyik oldalról. De halállal szemközt is ott az öntudat, az önérzet, gyengeségben is az elszánt erő, a magas igény, ahogy a Nagy Lászlót búcsúztató versben: „Kikeleti zöldözönben / vigyázlak világba öltözötten / orcámra permeteg bánat nem kell / Fájdalom vizének ott a tenger / ZENG HANT ALÓL IS ZENG / A SZAVAD ZENG / NINCS SEMMI ÚJ A FÖLD ALATT SEM". Alapkérdésre tisztult itt ki a válasz. Nem a halál a fontos, hanem az élet. Félelme tehát semmiképpen sem a halálé, hanem az elintézetlenségé. Az élet és a mű megformálatlanságáé. „Természetes halál"-t akar, az élet részeként mindent kiteljesítőt, véglegessé zárót, mert csak az ilyen vállalható és viselhető annak, akit „a szabadság igazgat", aki tehát látja és követni tudja életben a lét értelmét. S mert „énekijesztő korban" él *(Bábutok búbján)*, ezt a morális elvet nemcsak a maga közvetlen fenyegetettségén, pszichikus és szellemi zavarán kell átvinnie, de a korból is ki kell tudni juttatnia. Iszonyú a távolság feladata és lehetőségei között.

Ha az az Éden nincs sehol, amit a *Tüzem, lobogóm* verseinek telt érzékiségében, önfeledt egyértelműségében, párás és illatos konkrétságában megcsodáltunk, mint az épség, egység tüneményét, ha az a költő nem boldogulhat, aki az életet önmagáért, titokteljes varázsáért, a benne való részvétel örömméért élte, mint egy kölyök, akkor „Halálig levetkőzve" a hit, a szándék, a meggyőződés érveit hangoztatva, mindent eszményeihez mérve, a *nincs*re, a *legyen*re kell összpontosítania. A *Csillagok árvája* ezt tette, világosságot teremtve a homályban, tisztaságot és egyértelműséget a zűrzavarban. Csakhogy a *Pokolból jövet* hőse, talán az eddigiekből is láthatóan, új, az előzőnél rosszabb, végletes helyzetbe került. Még a dalban, a költészetben való

létezhetése is kétségessé vált. Eddig — bár beletörődni sose tudott, legalább lélekben, hiánytalanul birtokolhatta a világot. Most ez is lehetetlenülni látszik. S ha az erők új és új összefogásával ez a szellemi világ, s vele az élet tartható is, úgy látszik, egyelőre tovább nem építhető. Jelezheti ezt, hogy a beillesztett korábbi versek határozottsága nem tudja tartósan elnyomni az állandósult félelem kiáltásait, áthidalni a szorongó hit olykori megingásait, a koncentráció kihagyásait. Az *Ifjúság, mint sólyommadár* nagyon pontosan, e riasztó távlat rögzítésében is autentikusan állapítja meg: „nem a kesztyűd, nem is a keselyű:" — azt a sólymot „te ijesztetted világgá, kóbor / Mert ezüst rablánc csörög csuklódon." Itt és így kapja teljes értelmét a szintén korábbi *Hitfogyatkozás*, ez okból találja vigasztalannak az elmúlást, az enyészetet (*Szép elmúlás, gyönyörű enyészet*), ezzel a tudással perel a *Paradicsomi tűzmadár*, ezért lesz keresztje az írás (*Az én keresztem*), s ezért szól, jajong olyan gyötrelmesen a *Szélkiáltó*. Hiszen nemcsak a személyes élet, de az egyetemes lét értelme mutatkozik képtelennek a beteljesülésre. Magáért — nem külső erővel, hanem magával viaskodva, egyre többet veszítve, a reménytelenségben is egyre sűrűsödve, mint föllobbanó és önmagába visszahulló csillag — ilyennek látszik most Utassy József közelíthetetlen és feltörhetetlen magányának sötét gyűrűjében.

S e ponton már alighanem kiviláglik: a zaklatott érzéki szféra nagyon is következetes gondolkodást takar, a helyzetből eredő minden konklúziót megfontoló logikát. Utassy Józsefnek úgyszólván legfontosabb művészi törekvése, hogy magáért való küzdelmének szituációi, konfliktusai, fordulói, megoldási kísérletei törvényre mutassanak, az általában vett ember léthelyzetét társítsák. Talán kikerülhette volna, mint annyian tették még nemzedéktársai közül is — nem tette: küzdelmét, az épséget és teljességet kereső, olykor hiábavalónak érzett szenvedélyét állította lírája, így gondolkodása középpontjába. A cikluszáró *Szélkiáltó* mondja ki, bár kezdettől tudja, hogy vívódásának értelme mélyen általános: „Jaj, ne hagyjatok magamra, / ne száműzzetek a dalba, / ne száműzzetek a dalba: / jaj ne hagyjatok magamra. / ... Engemet ha árván hagytok, / engemet ha árván hagytok, / ti is egyedül maradtok, / ti is egyedül maradtok: / engemet ha árván hagytok." Igény és lehetőség távolságát gondolatilag is megélve, megbizonyosodva arról, hogy az életben nincs, mert nem lehet teljesség, bizonyítja e küzdelem során, hogy mégsincs fontosabb erkölcsi-szellemi vonás, mint a lehetetlenre törekedni. Ha máshol nem, hát a versben. Kockáztatva a belső világ és a külső valóság kettéhasadását. Végső kérdéseket feszeget. Ezért is, bárhol metszünk e kötet szövetébe, mindenütt a gondolati összpontosítás és a spontán élmény egymást feszítő, drámai effektusaival találkozunk. Akkor is, ha e két oldal ereje némelykor nem egyenrangú.

S itt különös súlyt kap a már említett tény, az, hogy a kötet nem ismeri a jövő időt. Azon túl, hogy a távlattalanság Utassy József erkölcsi-szellemi komolyságát, gondolkodói tárgyilagosságát, józanságát jellemzi, az első ciklus tanulságainak feszülő további három értelmére is fényt vet. Ami az elme számára reménytelen, nem biztos, hogy lehetetlen. Ezért idézi a második ciklusban a szerelmek igézetét, fojtogató gonddal, széthullással szemben a fényt, a szenvedély lobogását, a végtelen — szerelemben, tengerben, minden egységre törő természeti erőben egyazon — ragyogását, a szellemivel szemben a vérbő, játékos, minden ízével a realitásban élő, az erőt, egyszerűséget, az evilági örömöket megtestesítő embert (*Ave, Éva*). S mert „a szerelemtől végleg eloldva" borul „gyászba, / fekete gondba", hát a ciklus záróversének odaállítja a *Nudista strandon*t, szóljon a „Mégis: / szép itt, csakazértis!" Ugyanez okból tesz úgy a harmadikban, mintha Isten tudja, milyen fontosak lennének a társadalmi, politikai, irodalmi élet ügyei (*Hungária kávéház*), noha tudja, erről közbeszólásokkal, epigrammákkal, epés megjegyzésekkel, bökversekkel, legyenek bármilyen szellemesek, meggyőzni nem képes sem magát, sem bennünket, ahogy a viselhetetlent se bűvölheti velük viselhetővé. Tudja: a negyedik ciklus ezért tér vissza a gyerekkorhoz, az egység álmának egyetlen reális idejéhez (*Bükkszenterzsébet*).

Vajon lelke poklától szabadulhat-e ott? Kényszerűség ez, de vállaltan radikális

döntés. Konzekvens ebben is, hiszen ezzel az emberi méltóság, s a morális biztonság érvényesítésének feltételét teremti meg. Nagy erőre, nem remélt tartalékokra vall, hogy képes ilyen lenni, képes annyi rászakadó szörnyűség közt is töretlen maradni. Ez ad fedezetet, a kötetzáró, elégiásan megbékélt, *Hol ifjúságod tűnt el* című dalnak: „Hol ifjúságod tűnt el, / fekszel hanyatt a fűben. / Hatalmas fellegárnyban, / heversz az elmúlásban. // Villanydrótkotta-hangok / a fecskék, vadgalambok. // Dúdolod őket halkan. / Suhanc vagy. Halhatatlan." *(Szépirodalmi.)*

VARGA LAJOS MÁRTON

Teke Zsuzsa: Hunyadi János és kora

Teke Zsuzsa munkája hosszú, a könyv harmadára terjedő, leckefelmondásnak tűnő bevezető részt tartalmaz: mit jelentett Európa a középkorban, hogyan alakult nyugati s hogyan középső-keleti részeinek társadalmi fejlődése. A végén derül ki, hogy nem a téma kibontásának történetírói nehézségéről van szó. Hunyadi személye, szereplehetőségei, a fényes egyéni karrier és a történelmi küldetés számunkra oly egyértelműnek tűnő összefonódása a korabeli magyar politikai struktúra — és a különbségek megértetéséhez az európai fejlődés — feltárásával nyeri el mélyebb magyarázatát. A könyv további, most már Hunyadival foglalkozó fejezetei az előzmények nélkül bizony nem lesznek érthetőek — a szerző, vállalva az olvasói érdeklődés esetleges ellankadását kezdetben, a végére feszes szerkezetű, pontos és koncepciózus magyarázatokkal szolgáló olvasmányélményt nyújt. Nem is lehet másként: Hunyadi és kora századok óta a történeti érdeklődés középpontjában áll, sokkötetes munkák és forráskiadványok egész sora tárgyalja, s aki most a *Magyar História* ismert terjedelméhez és széles olvasóközönségéhez szabottan önállót is akar nyújtani, ezt csak a társadalmi és főként a politikai erőtér az eddigieknél igényesebb és markánsabb felvázolásával teheti.

Hunyadi János családjának ismeretlen, talán román nemesi sorból történő felemelkedése ha nem is gyakori, de nem is rendkívüli jelensége korának. Az uralkodók Európa-szerte arra törekedtek, hogy hozzájuk hűséges nagybirtokos csoportot alakítsanak ki. Ellenfeleiket bomlasztották, híveiket felemelték. A hűség önmagában persze nem volt elég; tálentum is kellett hozzá. Hunyadi János apja Zsigmond király udvari vitéze volt, s a fiú is kardjával szerzett elismerést, majd birtokot.

A fejedelmi patrónus, Zsigmond király 1437-ben bekövetkezett halála az erőviszonyok újjárendeződését hozhatta magával, hiszen az új uralkodó nem követte feltétlenül elődje káderpolitikáját. De seregszervező-kardforgató emberre egyre nagyobb szükség volt. Hunyadit továbbra sem az uralkodó közvetlen környezetében, hanem hadszíntéren találjuk: ezúttal a Délvidéken, a török ellen folytat — egyelőre kisebb jelentőségű — fegyveres küzdelmet. Az egyéni ambíció mellett két fontos motívumot kell itt említenünk: azt a tényt, hogy Hunyadi gyarapodó birtokai a Délvidéken feküdtek, s így elsőrendű személyes érdeke is volt e területek megvédése; továbbá hogy az Itáliát megjárt katona nem maradt érintetlen az ottani művelődési hatásoktól, s a pogány török elleni harcot az egyetemes európai küldetés tudatával vállalhatta. „Kiugrását", a legnagyobb birtokúak és hatalmúak közé emelkedését közvetlenül mégsem sikeres törökellenes harcainak, hanem a trónutódlási harcokban Ulászló melletti kiállásának és az ellenséges ligán aratott győzelmeinek köszönhette. Ekkor, 1440 táján emelkedett a leghatalmasabb főurak közé.

Idáig a korántsem tipikus, de nem is kivételes pálya. Kérdés, hogy milyen

egyéni és társadalmi törvényszerűségek voltak azok, amelyek Hunyadit ennek a rangos környezetnek is fölébe emelték, s már egykorúan európai hírhez juttatták?

Kétségtelenül: hadvezéri tehetsége volt a döntő. Mert hatalom, vagyon és elszántság akadt hozzá mérhető mennyiségben néhány kortársánál, de *törökellenes sikert* és világraszólót az 1843—44-es téli hadjáratban — csak Hunyadi mondhatott magáénak. Az európai hírnév és hazai tekintély lehetett az a többlet, amely a persze folyvást vagyonilag is hatalmasabbá váló főurat a vesztett, sőt a király életét is követelő várnai csata után az új helyzetben tovább lendíti előre: a tényleges király nélküli országban a leghatalmasabb főúri csoport támogatása, a köznemesség előtti népszerűsége, nemzetközi presztízse így juttatja 1446-ban a kormányzói székbe.

Ekkor bizonyosodik be, hogy Hunyadi nem a hatalom, hanem a török Európából való kiűzésének megszállottja. Ahelyett, hogy a király nélküli kormányzóság állapotát kívánná meghosszabbítani, titokban V. Alfonz nápolyi királlyal tárgyal: a magyar trónra lenne hajlandó segíteni, ha a király őt pénzzel támogatná egy hatalmas balkáni hadjáratban. Mert Hunyadi tudja, hogy a lényegében még alig pusztított Magyarország erőforrásai elégtelenek a török kiűzésére, ahhoz európai összefogás lenne szükséges. Küldetéstudata — bár a szerző kerüli ezt a szót — mégis arra sarkallja, hogy saját birtokaira és az ország erőforrásaira támaszkodva, minimális külföldi segítséggel is felvegye a harcot. Mert a török hatalma is ingadozó, Európán kívüli háborúi, belharcai kedvező lehetőségekkel kecsegtetnek akkor is, amikor az európai összefogás el is marad.

A rigómezei csatavesztés (1448) megmutatta, hogy a teljes szultáni haderővel szemben hiába próbálja kiegyenlíteni az erőfölényt a hadvezéri zsenialitás. Hunyadi hatalma idehaza is megingott, helyzetét azonban V. László trónfoglalása idején, amikor a kormányzóságról természetesen lemondott (1452), sikerült stabilizálnia. A király magyarországi főkapitánnyá nevezte ki — a hadvezetéssel itt együtt járt az ország pénzügyi erőforrásai jó része feletti rendelkezés. Ebben a kétségkívül előnyös helyzetben Hunyadi előbb a hazai erőforrások maximális összpontosítására gondolt, egy grandiózus hadsereg felállítását tervezgette, majd újra az európai segítség szálait kezdte szövögetni. Bizánc eleste (1453) felébresztette Európa lelkiismeretét. A német birodalmi gyűlésen a pénzügyi és katonai segélyt fontolgatták. III. Callixtus személyében a török kiűzését ugyancsak élete fő feladatának tartó pápa lépett trónra. Utasítására, de benső meggyőződésből fűtötten roppant hatással propagálta nézeteit Kapisztránói János. A fél Európát számba vevő tervezgetések érthetően nem ígértek gyors eredményt. A török azonban hamar koncentrálta erőit: 1456 áprilisában köztudottá vált, hogy a szultán megindult Nándorfehérvár ellen. A király kétségbeesett segélykérő levelére néhányan útra keltek ugyan — egyelőre az ötezer várvédőnek kellett a százezer főnyi ostromló hadat feltartania.

Szervezőként is, hadvezérként is bámulatos teljesítményt nyújtott ezekben a hetekben Hunyadi János. A diadal után néhány nappal végezhetett vele a táborban kitört pestisjárvány, de a személyes felemelkedésnek és országa ügyének páratlan összefonódása mégsem zárult le halálával: nemcsak vagyonára, roppant hírnevére is tudott támaszkodni családja, amikor rövidesen elérte, hogy Mátyás fiát az ország egyhangúlag királlyá válassza. A tény rendkívülisége — először kerül a születés jogának mellőzésével, nem uralkodó családból király Magyarország trónjára — nem a gyermekkirály képességeinek szól, hanem az apa érdemeinek (és persze az érdemek segítségével méltán szerzettnek ítélt vagyonának, rokonságának) köszönhető.

De Hunyadi *Mátyás*ról és koráról, remélhetően, a Magyar História sorozat egy másik, hasonlóan jól sikerült darabjának kell majd beszámolnia. *(Gondolat.)*

GERGELY ANDRÁS

SZÍNHÁZ

A szegedi szabadtéri kockázata

Mintha önbizalmát tépázná az idő Szeged fesztiválnyarának. Úgyszólván évente szüli az igény új és még újabb testvéreit, ha tetszik, konkurrenciáját, miközben maga, a legidősebb, tanácstalanul tekintget szét az országban, külföldre lassacskán pillantást sem mer vetni, vajon mire (és főleg, kikre) számíthat még egyáltalán. A szegedi Játékok tesztje mind elbizonytalanodóbb, halványuló képet föst az országos sajtókritikában. Magam rá se hederítenék, a színezőfesték nem a fürdővíz hasznossági próbája igazán. E tájékon azonban sokan érzékenyen reagálják, mely egyfelől nem kifejezetten hátrány, másfelől viszont befelé dezorientál, s ez már pyrrhusi csata — amíg a nézőtér megtelik „harcosokkal", a tét minőségéről dönteni változatlanul *főbérleti* kiváltság.

Magyarán szólva: Szeged fesztiválnyarát kár lenne átengedni hangulatreflexek befolyáserejű pillanatosságának. Miért? A szabadtéri játékok idei közönségstatisztikája valamivel szerényebb ugyan a tavalyinál, ámde bárminő összevetést így is fölényesen kiáll. Több mint 75 ezer néző 16 előadáson. Mikor, hol láttak esténként négy és félezren valaha is színházat Magyarországon bő két évtizeden át?

Farizeus indulatok kerülgetnek — szigorúan a lényegre tehát. Lehangoló értetlenség ennyi idő után is a skatulyát méricskélni, a dóm méreteiről, jelenlétéről, stílusáról, praktikumáról vagy fölöslegességéről vitázni — ahelyett, hogy a dobozban levő gyufáról, annak milyenségéről polemizálnánk. A szegedi Játékok egy-egy nyárszezonja sokműfajú színház. Így született, éppen fél évszázada. Opera, dráma, balett, operett, folklór — egyszerre valamennyi, vagyis hát *külön-külön* szemlélve óhatatlanul szegényesebb azok specifikumával, s csak a vállalt műfajok *együttesében* mutatja föl a maga *sajátos profilját, szintetizáló minőségét.* Bő két évtized tapasztalatai afelé tendálnak, hogy a műsorpolitika kardinális kérdése immáron nem annyira a *mit* játsszunk, hanem a *hogyan* játsszunk. Az idei kínálatot — úgymond — erősen befolyásolta a korábbi évek vádja úgynevezett művészietlenségről, színvonaltalanságról, ezért a szent ügy érdekében kockáztattak: operában az *Ivan Szuszanyin*nal, drámában a *Tell Vilmos*sal. S egyszeriben kiderült, több is veszett Mohácsnál. Látogatottsági grafikonjuk nem vetekedhetett ugyan *A cigánybáró* előadásaival vagy a néptáncfesztivál *gálaest*jeivel, de számottevően le sem maradt mögöttük. Kivált ha azt tekintjük, nagyjából hasonló közönséget vonzott a művészi kvalitásaival ugyancsak ínyencségnek szánt balett is, *Hacsaturján—Seregi László: Spartacus*a, az Állami Operaház társulatával.

IVAN SZUSZANYIN

Akár erre a térre álmodta volna *Glinka.* Zárókórusa, a Dicsőség himnikus tablója kapcsán nem véletlenül jegyzi meg *Keldis* monográfiája: „a hangzás roppant ereje, a hangsúlyozott egyszerűség és tömörség következtében azokhoz a hatalmas tömegzenei kompozíciókhoz hasonló, amelyeket szabadtéri előadásokon, sokezres

tömegek előtt szoktak megszólaltatni". Az Ivan Szuszanyin nem járatlan ösvényről került a dómszínpadra: előzményei között találjuk tudniillik a zenés népdráma édestestvéreit, az *Igor hercegt* meg a *Boriszt* — az orosz nemzeti klasszikusokból jószerivel csak a *Hovanscsina* hiányzik innen még, remélhetően az sem sokáig. S persze, a termékenyítő hagyományokból elmellőzhetetlen, minő szerepet vállalt Szeged (ha nem is szabadtérijével, kőszínházával) éppen a Szuszanyin 1960-as magyarországi bemutatásával — az érdem *Vaszy Viktoré* —, meg aztán maguk a Játékok annak az *Erkel Ferenc*nek kultuszával, kit nem véletlenül rokonítanak Glinkával. Mindketten népi-nemzeti gyökerekből, s az egyetemes (jobbára olasz—francia) színház-zene kompozíciós, szerkezeti eredményeiből teremtették meg hazájuk sajátos operakultúráját. Az Ivan Szuszanyin — talán az egyetlen erdőképet leszámítva — ideális fészekre lelt a Dóm tér színpadvarázslatában. Míg az idetelepített olasz—francia operák túlnyomó többségét ama konstrukciós tulajdonságuk tette alkalmassá (kisebb-nagyobb eséllyel), hogy akadt bennük látványos kórusrészlet vagy balett, esetleg cselekményüket vonhatták be a templomtér kultikus aulájába, ám a drámai konfliktus szálait rendszerint egyének, szólisták szőtték, mint a párkák — az Ivan Szuszanyinnál fordított a helyzet. Itt magát a népet, a tömeget emeli főszereppé Glinka, s a konfliktus húrját is két *tábor*, két embercsoport közé feszíti, a betolakodók és a honvédők ellentétes szándékai közé. Így az egyéni sorsok csupán színezői e monumentális frontfelületek összefeszülésének. Hogy mégis Ivan Szuszanyin az opera tényleges hőse? Nincs ellentmondás. Szuszanyin a népet, az idegen hódítást elszenvedő, azzal szemben lázadó orosz parasztságot képviseli, *belőlük* sarjad, mint magból a kalász; sokáig észrevétlen marad, mígnem kritikus helyzetben kell mérlegre tennie egyéni sorsát. Szuszanyin a tett vállalásának pillanatától, konkrétan csak a darab epilógusát megelőzően lép elő, magasztosul privát hőssé, mindvégiglen a sajátjaiból — ettől fogva oly érzés környékezi az embert, fejére nem illik glória, maga is elhárítaná, akciójában semmi rendkívüli, bárki megtette volna.

Dramaturgiája, zenei faktúrája ideális kórusoperává avatja az Ivan Szuszanyint, mely tehát azon kevés alkotásokhoz sorol, melyek minimális megalkuvásokkal telepíthetőek e terebélyes színpadkosárba. *Viktor Volszkij* hasznos és artisztikus díszlethasábjai (felületükön a sejtelmes homályba burkolózó ikonosztáz, derengő fényszemcséivel, gallyak erdejével) variálhatóak, fönt is, lent is nyitható a középső fal, ugyanúgy lehet kietlen vadon mint meghitt szobabelső, a jelmezek pedig megannyi árnyalatát fodrozzák a korszerű és egyszerű népi viseletnek — ettől színes, kavargó a tömeg képi látványa, nem borítja szürke egyhangúság. Kivált, mert *Vagyim Milkov* rendezése betölti a teret. Miközben érzékenyen ügyeli, hogy a szólisták hovatartozása felől ne támadjon kétsége a nézőnek — öltözékük, mozgásuk, egész színpadi magatartásuk elárulja a honvédő háborút *viselők* és *erőszakolók* ellentétes reflexeit —, a lengyel tábor győzelmi tort ülő kevély magabiztosságára Szuszanyinék házának meghitt esküvői készülődése a kontrasztos válasz. Két monumentális kórus keretezi a darabot, Milkov azonban többször is igyekszik legyezőszerűen kinyitni (meg összehúzni) a színpadot, ami méltóságteljes ritmust injekcióz az előadásnak.

Páratlan a szegedi Játékok történetében, hogy egy *nemzetközi összefogással* kivitelezett előadás művészeti csoportjai — a Szlovák Filharmónia Kórusa (karigazgató: *Lubomir Matl*), a moszkvai szólisták és a szegedi fesztiválzenekar — ily példás munkamegosztással, ennyire hasonló ambícióval mozduljanak a siker érdekében. Aki integrálja a társaságot: *Mark Ermler*, a karmester. Érzékelhetően belső kapcsolat fűzi Glinkához, a klasszikus orosz opera megannyi jellegzetes színét, patrióta tüzét és közlékeny humanizmusát, „kalinkás" ritmusait és vágyakozó nosztalgiáját, mint a stílus parányi lángnyelveit, lobbantja föl az orosz nyelvű előadás zenei freskóján. A nagyigényű kórusok nehéz polifóniáján szuverén magabiztossággal hajózik a Szlovák Filharmónia majd száztagú énekkara. A nők bravúros technikája, a férfiak zengő tónusa masszív tutaj, hátán nyugodtan szállhatnak tengerre

a moszkvai szólisták. Régen szórta itt, bocsátotta közszemlére isteni adományát ennyi hangbirtokos: ily egészséges, az orosz operákhoz voltaképp nélkülözhetetlen akcentussal szárnyaló hangok zúgását elhallgatni — gyönyörködtető. *Bela Rugyenko* költői Antonyidája — szívbemarkolóan szép románcával —, a „nadrágos" Ványa: *Tamara Szinyavszkaja* olvadékony altja, tökéletes frazírozása, vagy a jótorkú tenorista, *Vlagyimir Scserbakov* üzembiztos Szabinyinja mellől martinkemencék elképesztő hőfokán izzik föl *Nyesztyerenko* Ivan Szuszanyinja. Íme a világsztár, kit régóta áhít a szegedi fesztivál. Basszusa akár az ünnepélyes regisztertotálban fürdő orgonáé; átható, sűrű és fényes. Anélkül persze, hogy hivalkodna vele, egyszerű parasztembert játszik: szerepformálásában az a művészi alázat megejtő, amint hangjának csodája azonosulni tud a figura „szerény" hőstettének csodálatosságával. Búcsúja az élettől, földijeitől, családjától oly katartikusan, elementárisan hatott, hogy a premier révületből ocsúdó publikuma hosszasan bravózta. S méltónak bizonyult e parádés szereposztáshoz a kisebb föladatokat ellátó *Lev Vernyigora* (lengyel király), *Vladiszlav Posenyszkij* (hírnök) és *Konsztantyin Baskov* (orosz harcos) is; a lengyel udvar táncképében pedig a moszkvai *Marina Leonova—Andrej Kondratov* illúziókeltő párosához a budapesti operaházi *Hegedüs Zsuzsa—Erdélyi Sándor* kettőse (koreográfus *Barkóczy Sándor*).

E kétségtelenül rendkívüli művészi siker apró szépséghibája, hogy időtartamát tekintve némileg túlméretezett az előadás. A szabadtéri színházak nézőterének környezeti ártalma a figyelem megosztottsága — hasonló vállalkozások esetében erről sem szabad elfeledkezni.

TELL VILMOS

Szabadító opera a Szuszanyin, s ugyane gondolatnak fájáról leszakított alma *Schiller* drámája, a Tell Vilmos is. Hol nemcsak egy kis nép, pontosabban három őskanton szövetsége szaggatja szét idegenektől ráhurkolt bilincseit, de a szövetségeseken belül is szabadulhat osztálykorlátaiból a pór; Rudenz, az ifjú nemes, a dráma utolsó mondatával világgá kiáltja: szabaddá teszi jobbágyait.

Különös adománya a sorsnak, hogy a tizenkilencedik század elején, Európa két távoli pontján, eltérő történelmi-társadalmi talajból, ilyen hasonló virágai szökkenjenek szárba a múltbanéző romantikának. Egyikük operában, másikuk drámában — s most együtt szemlélhesse a néző Szeged fesztiválnyarán. Szuszanyinhoz hasonlóan sorshelyzet, a döntés elodázhatatlan pillanata serkenti rendkívüli tettre Tell Vilmost is, kinek egyéni sérelme szándéka ellenére bizonyítja, politikus időkben nem maradhat az ember apolitikus — pláne, ha személyes tulajdonságai, tekintélye, bátorsága eleve vezető szerepre hívatták. Eljátszhatnónk persze egyéb párhuzamokkal még, történetesen *Katona Bánk*jával, hol szintén idegen zsarnokok kegyetlenkedése szítja a fölkelés tüzét, s az ellenállás energiahordozója a nép méltóságának, jogainak sárbatiprása. Közös az elnyomókkal szembeni dac fűtötte szövetség nemes és nemtelen között, rokon a szolgaság tűrhetetlensége, a viselhetetlen megaláztatásoké, melyekről az ifjú Melchtal kísértetiesen azonos hőfokon számol be elvbarátainak, akár Tiborc Bánknak vagy a bán olvas be Gertrudisznak: „de bárhová vitt lábam, mindenütt a zsarnokság gyűlöletét találtam, mert a teremtés eleven határán, hol a fukar föld megmerevül, ott is a helytartói kapzsiság rabol" (Vas István ihletett fordítása). Kis népek nagy dilemmája feszül drámai konfliktussá. Mit lehet vagy *kell* tenni a létérdekeket fenyegető gyámkodás veremhűvös árnyékában? Az odavetett konc szolgák tápláléka, *a békének ára a rabság, a harc esélye a szabadság.* „Végső bajban mindent merni kell" — szól és cselekszik rögvest Tell, ám a bátorságot egyéni matthelyzetekre érti, a végső elkeseredés ultima raciójának. A darab egyik röppályája, amelynek ívén a saját szorongattatásainak Nessus-ingében ismeri föl Tell a többieknek már nyilvánvaló, megszenvedett igazságot: nincs nyugta a népnek, mely önként behódolva apró megalkuvásokkal vásárol látszatbékességet.

Félszáz kisebb-nagyobb szerep, mindahány kész programmal áll előttünk, jószerivel a darab kezdetétől. Perfekt figurák: egyik oldalon a véreskezű helytartó Gessler, néhány csatlósával, másikon a derék parasztok, nemesek, vadászok a svájci kantonokból. A sorból mindössze ketten „lógnak ki". Tell, ki sokáig csak potenciális szövetségese az ellenállóknak, és Ulrik von Rudenz, Attinghausen unokaöccse, ki viszont nem rejti véka alá kompromisszumos politikáját. A dráma *belső története* gyakorlatilag ennek a két figurának jellemfejlődése, amíg eljutnak a forradalmi tett vállalásáig. S minthogy a karakterek finom ábrázolásához e roppant színpadtér alig asszisztál, ráadásul a darabot is inkább *a külső cselekmények* lendítik tovább — *Ruszt József* rendezése a szükségszerűségből igyekszik látványosabb erényt csiholni annál, mint amit más, ide kevésbé illeszthető alkotásoknál szokás. Sőt, ez az erény az elégségesnél is látványosabb, túldekorált. A kölcsönbalett mozgásai (koreográfus: Barkóczy Sándor), nagy fölvonulások, sistergő tempók, a színészek többségének ijedt reflexei, melyek gyakorta tajtékos artikulációkba torzulnak; égszakadás-földindulás, lovak és lovasok dübörgése, kénköves istennyila, bengáli tűz a viharjelenetben, meg főleg az erőd lerombolásakor — kissé közhelyízű tartozékai ma már a dímszínpadi elvárásoknak. Hajlamosak viszont zátonyra sodorni a drámát. Stílszerűen azt mondhatnánk: ebben a kártyapartiban hazárdírozni kénytelen Ruszt, aminthogy makk fölsővel (Tell lapjával) legföljebb elfogni lehet az ultit, megcsinálni soha. A sok kis epizód centrifugája e nyitott téren még inkább szétzilálja azokat a centripetális erőket, melyek összetarthatnák a drámát, s miközben Ruszt show-elemekkel a csöndesebb moralizálásokat fenyegető *érdektelenségtől* óvakodik ösztönösen, szem elől téveszti a szerepek fiziológiáját, izomzatuktól fosztja meg a figurák csontozatát. A hovatovább rendezéseiből elmaradhatatlan enumerációval, a Rütli-réti országgyűlés szenvedélyes replikáival, a nagyjelenettel, mikor Tell nyila átszeli azt a bizonyos almát, vagy a találóan megválasztott zenével (*Richard Strauss Alpesi szimfóniájá*nak részleteivel) persze így is képes időnként érzelmileg földúsítani az előadást. *Csikós Attila* sokat vitatott díszletkompozícióján, a rétegesen elfektetett, fehérre meszelt síklapokon, változatos fényekkel igyekszik illúziókat kelteni egy romantikus látványkalandra fölszított várakozáshoz — más kérdés, ha mindezt a játék *stílusa* tagadja, vagyis eredendő terhe az előadásnak egy eleve elhatároztatott diszharmónia, melynek nem utolsósorban *Piros Sándor* jelmezei vallják a kárát.

Nincs könnyű dolga a színészeknek, kivált a címszereplő *Trokán Péter*nek. Tell jobbára az események parkolópályájára szorul, mígnem szembetalálkozik Gesslerrel: ez a fontos jelenet attól lesz sűrű, izgalmas, hogy a helytartó ravasz gőgjét, bicskanyitogatóan nyegle fensőbbségtudatát *Balázsovits Lajos* pontosan intonálja. Itt lendül bele Trokán is, forrósítja föl addig inkább csak korrekt szerepjátékát. Az elősorolhatatlanul népes gárdából *Gábor Miklós* Attinghausen-portréja emelkedik ki: mint a fölkelés igazságát elviekben hitelesítő, egyszerre magasztos és racionális zászlósúr.

NIKOLÉNYI ISTVÁN

Áramlások

VÁRNAI GITTA KÉPEIRŐL

Szeretném előrebocsátani, hogy csak néhány éve ismerem Várnai Gittát és munkáit. Magam is meglepődtem, hogy ez alatt az idő alatt milyen eredeti és karakterisztikus művészetet hozott létre.

Erről az itt bemutatott művei tanúskodnak. Alig követhettük nyomon és érhettük tetten ennek az egyébként halk hangú, zárkózottan is melegszívű, de befele élő egyéniségének az alakulását. Eredményei meglepőek, hiszen az egyéni művészi arculat kialakítását, ha az nem epigonizmuson alapszik, hosszú és nagy küzdelmek előzik meg.

Várnai Gitta keresi az anyag lehetőségét és önmaga lehetőségeinek kipuhatolásában az anyag természetét. Érdekes módon egy nagyon ősi és nagyon mai anyagot használ: a kenderfonalat, vagyis a spárgát, amely tartozéka mindennapjainknak. Ennek a kötöző fonalnak a lehetőségeit meghökkentő dimenziókba tágítja ki. Mint amikor a gyermek valami újjal ismerkedik, ő is önfeledten játszik az anyaggal. Csavarulatai, kunkorodásai, görcsösödései, gubancai, átszövései, tekervényes útjai, szeszélyei, sőt figurális manipulációi, nem önkényes és haszontalan mozdulatok termékei. Későbbi munkáiban ugyanis, már az anyag lehetőségeinek birtokában, nagyon is súlyos mondanivalót fejt ki, mely mögött a játékos kedvet egy célirányos tendencia fedi el; az *áramlások* hatalmas problémaköre.

A mai művészi irányok többsége, melynek még van mondanivalója, egy diszparáltabb részproblémát elemez és fejt ki. Sokan egyedi, egyéni jegyekkel gazdagítják, variálják vagy éppen fölélik a már meglevőt. A ritkább az, amikor általánosítható és valami egyetemesebb felé törekszenek.

Az áramlások problematikája korunk tudományos világának egyik legfontosabb területe. Az atomfizika, az elektromosság, a vegyészet, de a biológia is az áramlások területén hozza korszakos felfedezéseit. És nézzünk csak a tenyerünkbe, máris találkozhatunk epdermiszünk confuenciáival, melyek mennyire ránk vallanak, mégis mennyire általánosak. A művészetben sem lebecsülendők a szélesebb körben való általános érvényűségek, akár a fizikában és a matematikában.

E törekvés nem hiszem, hogy a művészetben kizárná bármilyen más stílus vagy felfogás érvényét és értékét. A művészet nincs oppozícióban önmagával: léte ugyanis önmaga megvalósítása magasabb művészi értékek létrehozása által. Mivel azonban a Tökéleteset, amelyre vágyik, csak megközelítheti, nem abszolutizálható, mint ahogy ezt nálunk gyakran tapasztalhattuk.

Ma mintha kevesebbet beszélnénk a közösségi művészetről, pedig a régi formák és régi tartalmak helyett valami újat kellene nemcsak mondani, hanem megfogalmazni is. Kevés az a művészi produktum, amely a kisebb-nagyobb közösségnek új, művészi javaslatot tenne.

Talán az ízléssel is baj van. Mi több, olykor a művészek is szaporítják az ízléstelenséget. A happening, a dekadencia, a morbiditás és sokkolás is a mai művészet egy-egy iránya, úgy gondolom, ezek mellett szükség van olyan művészetre is, ahol az arányosság, a harmónia, az értelem tisztasága sugárzik az ízlés fényével együtt. Ezért szeretem Várnai Gitta műveit, és ha majd a műveibe zárt monumentalitást felfedezik, remélem, napvilágra kerülhetnek és egy-egy épületen ékesedhetnek.

SCHÉNER MIHÁLY